

УСПОМЕНА НА
КРАЉА ПЕТРА

Доброслав М. Ружић

УСПОМЕНА НА КРАЉА ПЕТРА

Приредио
Доброслав Д. Ружић

Нови Сад, Београд 2024.

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Небојша Кузмановић

Уредник
Виктор Лазић

© Архив Војводине, 2024.

© Удружење за културу, уметност и међународну сарадњу
„Адлигат” Адлигат, 2024.

Добромир М. Ружић

Портрет Д. М. Ружића, децембар 1905.
Израдио Паскоје – Пашко Вучетић (Сплит, 1871 – Београд, 1925).

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА УЗ ОВАЈ РУКОПИС

Добросав (Доброслав) – Добра Ружић је, осим својих личних успомена¹, после избора кнеза Петра Карађођевића за краља, започео 1903. године са писањем и текста под насловом *Успомена на Краља Пејра*.²

Потребно је да се напомене да је у оригиналној, руком писаној, крштеници из 1854. године, уписано име *Добросав*. Међутим, почев од 1872. године, чим је напунио 18 година, Добра своје име стално, чак и у званичним документима, пише као *Доброслав*, а тако се и потписује.

Име *Доброслав* постојало је још у X веку, када се помиње чак и извесни српски *Краљ Доброслав*³. Нешто касније, [...] у једном турском њојису нахије *Гора из 1452-55. године* [...] најчешће је име *Бојдан*, а за њим њо учесћалосћи следе *Бојко, Радослав, Рајко, Доброслав*, [...] и друја њијична сћаросрјска имена [...]⁴.

На основу тих података је јасно да је првобитно њијично сћаросрјско име било *Доброслав*, а да се касније појавило

---

¹ Д. М. Ружић. *Успомене и доживљаји Доброслава М. Ружића*. Рукопис. 1901-1914.

² Д. М. Ружић. *Успомена на Краља Пејра*. Рукопис. 1903-1915.

³ Т. Живковић. *Порјреји срјских владара (IX – XII век)*. ΙΑΣΩΝ, Библиотека ЈАЗОН, Књига 14. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд. 2006.

⁴ М. Пешикан, М. *О ѡрошлосћи Горанаца*. НИН, Београд, 3.3.1985.

и у облику *Добросав*, што је Добру и навело да користи наведено име.

Рукопис *Успомене* о којој је реч, писан је у облику дневничких белешки и састоји се од пет руком исписаних свезака, до данашњег дана није објављен, а покрива период од 1903. до 1915. године, када су забележени последњи редови.

При прекуцавању рукописа, текст је остављен у облику у којем га је аутор исписао. Све речи и изрази остављени су без измена и нису усклађивани чак ни са евентуалним данашњим језичким и граматичким правилима. Такве су на пример, речи *зајистиа*, *амбицијозни*, *коалицијони*, *милијон*, *национални*, *ојозицијони*, *револуционари*, *министар војени*, *јодјис*, *јредјостјавиџи* и друге.

У тексту се *јредседниџиво владе* назива *Министарсјивом*, а *јредседник владе*, *јредседником Министарсјива*.

Кроз цео текст аутор је именицу *краљ* писао великим словом као *Краљ*, када се односила на краља Петра али, уколико је уз њу наводио и име, онда је њу исписивао малим словом – *краљ Пејтар*.

На крају су, уз кратку биографију аутора – Добрину, приложене и кратке биографије главних личности које се помињу у тексту: краљ Петар, принцеза Јелена, принц Ђорђе, принц/престолонаследник Александар, принц Арсеније, црногорски кнез/краљ Никола и Никола Пашић.

Из приложеног регистра личних имена изостављена су само имена краља Петра и кнеза/краља Николе пошто се појављују практично на свакој страници текста, па би било бесмислено да се наводе у регистру.

Треба напоменути да су у рукопису сви датуми исписивани у односу на тада у Србији важећи Јулијански календар.

Зорница в М. Гумилев

Успокоение на Крава Петра

1903

Долазак Петра Карађорђевића⁵ за Краља Србије учи-
нио је читав преврат у друштву. Истина, његово ступање
на престо, прошло је без трзавица, али ипак људи који су
до јуче били пријатељи и стубови једне династије, која је
непрекидно владала преко 40 година, нису могли тако лако
да се привикну новом реду ствари, иако су тај ред и то ста-
ње несумњиво били бољи. Долазећи у Србију краљ Петар
је бацио вео преко прошлости, заборављајући све увреде, и
праштајући свима без разлике. Тај краљевски акт милости
откравио је многа срца и овеселио многе заплашене. Многи
су већ помишљали, како ће се што брже и што лакше при-
маћи Двору да тамо плету интриге, као што се то радило и
под Обреновићима. Али краљ Петар је, имајући пред очима
искуство са Обреновићима, решен био да не иде њиховим
трагом. Још у Женеви, а доцније и у Београду, краљ Петар
је нарочито наглашавао да ће владати по Уставу и да неће
падати у погрешке, које су чинили његови предходници
Обреновићи. У Србији је та изјава Краљева примљена по-
вољно, али са неверицом. Свет је био научен на изненађења

---

⁵ Кратка биографија краља Петра дата је у посебном поглављу на крају.

и државне ударе, па је изгледало невероватно да се може у Србији владати мирно и без трзавица. Партијски живот био је јако развијен, страсти су биле распламћене, људи су се делили на партије, очекујући да им доласком на владу оне даду какве користи, било положаје у државној служби, било лиферације или кметске столице. У тако разривеном партијском животу где су владале страсти и партијски интереси, није било лако владати уставно и по законима. Свака партија очекивала је заштиту и помоћ од Краља, свака је мислила да је само она способна да управља земљом.

Али краљ Петар мислио је другчије, он је хтео да владају они који имају већину у народу, а не ангажујући се ни за једну, мислио је да на изборима народ треба да пресуди ко да дође на владу. Стога је тадањем коалиционом Авакумовићем кабинету била дужност да обави изборе. Избори за Народну скупштину убрзани су појавом Нишке афере, коју су изазвали амбициозни људи, бојећи се да их утицај завереника сасвим не потисне, и да би после њих они дошли на важнија места у Двору и у државној служби.

Контра заверу је створио, кажу, генерал Магдаленић који је на глас да је краљ Александар верио се са г.ђом Драгом Машин, ту веридбу најоштрије осуђивао, па кад му је после од краља дато за генерала, и кад је постављен за дивизијара београдског, он је постао најватренији бранилац те монструозне веридбе. У том положају Магдаленић је дошао у додир са аустријским посланством, а нарочито са војеним аташеом, са којим је се најчешће састајао после ступања краља Петра на престо. Изгледа врло вероватно да му је мисао о контра завери сугерирао – као што су многи мислили, аустријски војени аташе, и да га је чак и новчано потпомагао.

Да је генерал Магдаленић контра заверенике привукао, и давао им упутства, признао ми је Милан Дрндаревић, бивши официр, коме сам ја као мом некадашњем ђаку израдио те је добио службу у жељезничкој дирекцији. Директор

Јосимовић тек му је онда хтео дати службу, пошто предходно Краљ саизволи на то, и немадне ништа против. Краљ као и обично у таквим приликама, желео је да му се даде служба, пошто је он за своју кривицу био довољно кажњен. Из благодарности Дрндаревић кад је се женио, окумио ме.

Овај је се после достојно одужио својој отаџбини, погинуо је храбро, борећи се противу аустријске најезде 1914. год. Слава му!

Уопште, Краљ није био осветљив, нити је се радовао туђој несрећи, макар то сналазило и његове непријатеље. На ту контра заверу, гледао је Краљ као излив срџбе оних људи који су у прошлом режиму изгубили потпору за остварење својих амбиција, и који би и новом краљу, и новом режиму били тако исто верни и одани, само кад би он апеловао на њихове услуге. То је истина неморално, али под Обреновићима тако је практиковано, и на то је свет гледао као на нешто што је сасвим обично и дозвољено. Али, *Tempora mutantur*⁶.

Новоме краљу, дошав у Србију после једне војничке револуције, која је се тако трагично свршила по династију Обреновића и коју је револуцију цео народ поздравео са одушевљењем – није било лако. Прво његова многобројна породица, затим пријатељи јавни и тајни, а тих није био мали број. Истина, међу њима било је и таквих, који су најоданије служили Обреновићима, и за које не би човек никад смео и помислити, да ће се некад натурати краљу Петру, као његови одани и лојални пријатељи и приврженици.

Ја се и сад сећам оног црног доба под Обреновићима кад су многи људи окретали главу да се не поздраве са мном, јер сам био оглашен као антидинастичар. Знам људе који су се ревносно утурали последњем Обреновићу, и стављали му се

---

⁶ *Tempora mutantur* – Времена се мењају (лат).

на услугу, помагали режим, које је краљ Александар у светлим тренуцима и кад је то одговарало његовим рачунима и плановима подизао. И ти исти, који су тада бегали од мене као ђаво од Крста, били су најревноснији поборници новог стања, у коме су они постајали министри и саветници.

За пример ћу навести једног, који се може узети као пример довитљивости и умешности. Истина, он је био радикал, или бар рачунао се као такав али му то није ништа сметало кад се ожени да окуми једног првака напредњачког. И кад су напредњаци оснивали Академију наука, они су га изабрали за члана јер иако од радова нема ништа, а оно бар обећава много. Тада је имао само један обичан ђачки рад. И за све време напредњачко, он је живео у Београду, док су други професори радикали били премештани, отпуштани и на на разне начине гоњени. То је био Љуба Јовановић, човек који под Обреновићима није био никад активан у политици, али је као сваки *с мора Лајшинин* умео да се додвори Пашићу⁷, који га је на све положаје извлачио. За време краља Александра, утрпавао је се и наметао. После његове погибије, постао је професор историје принцу Ђорђу⁸ и прво му је било да се са њиме слика, предавао му није ништа, али је за то примао хонорар. Доцније га је Пашић наметнуо за посланика и поставио за председника Скупштине, постављао га два пут за министра унутрашњих дела, један пут за министра просвете и изабро га најзад за Саветника. То је све под радикалима био човек, који се под Обреновићима није ни жив чуо, а као председник Књижевне задруге, ординарно је пљачкао и крао, и ја сам га доцније, као председник

---

⁷ Кратка биографија Н. Пашића дата је у посебном поглављу на крају.

⁸ Кратка биографија принца Ђорђа дата је у посебном поглављу на крају.

Задруге, спасао да не оде у апс, само због тога што је тада био председник Народне Скупштине.

Овакве случајеве могао бих ваздан ређати, из којих би се видело како бескарактерни људи под свима владама добро пролазе, али је то тема одвратна и ја прелазим преко тога.

Нарочито су Краљу досађивали с молбама за помоћ. Ко ти није тражио, ко није молио, и сваки је наводио по неки разлог ради којег би му требало дати. Многи су се обраћали на мене, мислећи да им ја могу помоћи и отуда ја знам за многе молбе од којих велика већина по доброту Краљева срца није одбијана. Као куриозум навешћу молбу једног Ужичанина који је са протом Миланом⁹ био некад у емиграцији, и он – пошто ме је познавао – окупио ме да му израдим да буде у Двору *Камердинер*. Знаш, говорио ми је, ја бих му био веран, чувао бих га.

Узалуд сам га ја одвраћао да то није за њега, а ја, не помаже ништа. Његова молба била је готова, а и препорука проте Милана била је ту, само је требало да га још ја препоручим. Тај ми није дао мира ни дању ни ноћу, ни код куће ни у канцеларији. Напослетку се решим да употребим још једно средство. Кажем му да ће га примити у Двору, али под условом да мора обријати бркове. Кад сам му то рекао, као да сам му шамар опалио, и љутито ми одговори:

„Ни зашта на свијету, не бих обријао моје лијепе бркове, да ми се жена руга, а ђеца смију.”

И на тај начин га се курталисах.

Прошао је јуни месец. Краљ Петар упознавао је се не само са државним пословима, већ и са људима, који су желели да их Краљ види и чује. Краљ је све примао, са сваким је био пријатан и љубазан, нико од њега није отишао

---

⁹ Прота Милан Ђурић (1844-1917). Истакнути члан Народне радикалне странке. Народни посланик.

неутешен и разочаран. Док су у Двор трчали на аудијенцију и пријатељи и они који нису ни мислили на Карађорђевиће, долге сам ја седео код куће задовољан, што је настало ново доба у коме неће бити трзавица и државних удара.

Једног дана сретне ме мој добар пријатељ Љуба Каљевић, министар спољних послова. То је био човек ретког поштења, интеллигентан, слободоуман, а притом одани пријатељ краљу Петру.

„Јеси ли био код Краља?“ упита ме.

„Нисам г. Љубо.“

„А зашто?“

„Има он сад преча посла, но да му ја сметам. А треба му да позна и друге људе.“

„Али треба да одеш.“

„Само кад ме зовне, ја не желим ништа, не тражим ништа.“

С тим речима се растадосмо.

После тога разговора није прошао ни један дан, а ја већ добијем позив да дођем у Двор по позиву Њ.В. Краља.

То је било 2. јула. Кад сам отишао, Краљ ме је примио веома срдечно, чудило се зашто сам чекао да се зовем. После обичног кратког разговора био сам почаствован позивом да останем на ручку, што сам примио са благодарношћу.

Кад сам се после неколико дана састао, по позиву, са Љубом Каљевићем у министарству спољних послова, он ми је предложио да се примим за генералног конзула I класе. Ја сам то одбио због тога што је тамо као конзул др Ђока Николић који је мој добар пријатељ. Узалуд је Каљевић наваливао да се примим, ја сам остао сталан при првој одлуци.

Није прошло ни три дана од тога разговора, а Каљевић ме је опет звао. Кад сам отишао, он ми саопшти како је велика тешкоћа за Краља што је дошао у средину која му је непозната, не познаје никога, у овој галами партијској он нема критеријума за оцену, јер не познаје људе, а то може да буде од штетних последица по земљу, а Краљ пак не би рад био

да буде неправичан и пристрасан. Њему треба један човек, који би био пријатељ и њему и земљи, а на чију оцену би се могао ослонити.

„Па како сте Ви и угледан члан странке, познајете добро народ, политичке људе, и стање у нашој земљи, а знам да сте искрен и одан пријатељ Краљев, то сам Краљу предложио да budete Ви тај краљев саветник.”

Морам признати да ме је овај предлог Каљевића збунио, ни помишљао нисам да ја будем нека врста дворјанина. Ни моје васпитање, ни моји манири ни моја нарав, све то није било погодно за ма какву улогу у Двору. Сем тога, плашио сам се одговорности која је скопчана са том улогом, јер и ја могу и нехотице да погрешим, и још ваздан разлога износио сам ја противу тога предлога. Али то није ништа помогло.

„Неко мора бити, а ти си за то најпогоднија личност” говорио је Каљевић.

„Па то значи да се ја одречем партије и сваке улоге у политици.”

„Напротив, у партији ће то умети да цене, јер ће и најпростији знати шта значи имати свога човека у околини Краљевој.”

„Е, г. Љубо, онда Ви слабо познајете наше партизане¹⁰, а нарочито моје радикале. Они ће тражити од мене да ја будем њихов телефон код Краља, да хвалим и оно што је за покуду, да одобравам и оно што није за одобравање, да њих хвалим и кад треба и не треба, противнике да омаловажам, а ја нити то могу нити хоћу.”

„То је доказ да сте Ви дорасли за ту улогу. Али да Ваши чести одласци не би пали у очи, Ви ћете бити одређени да вршите дужност дворског библиотекара, коју је дужност вршио Ђока Поповић – Даничар. А што је главно, та

---

¹⁰ *Партизан* – присталица неке странке или личности (франц).

је дужност скопчана и са хонораром” заврши смешећи се г. Каљевић.

Раставши се од њега, ја сам одмах сутрадан добио од првог ађутанта писмо којим ме извештава да сам постављен за Библиотекара Краљеве Библиотеке.

Истог дана звао ме је и Краљ апелујући на моје пријатељство и оданост према њему, молећи ме да му будем у помоћи при познавању прилика у земљи и људи. Сматрао сам за дужност да се одазовем Краљевој жељи, и примио сам се те дужности скопчане са одговорношћу и огромним непријатностима.

Тада сам као професор радио у Народној Библиотеци на сређивању старих писама и рукописа уколико је било несређено, а био их је велики број, те стога добијем наредбу да напишем Библиотеку краља Александра. Инвентарисање сам почео узев у помоћ Мајзнера из Народне Библиотеке и Бацету¹¹ (који је доцније као комита погинуо у Старој Србији).

Библиотека је била велика и лепа, у њој су и прве штампане књиге у Ослобођеној Србији, а има и ретких страних дела. Приметио сам да су многе књиге, нарочито са илустрацијама биле исцепане. То ми је објаснио један лакеј (Талијан Бењамино) да је покојни краљ Александар цепао све слике са лубањама и мртвачким телом, макар те слике биле уметнички израђене. Многе књиге које су биле узете на читање нису биле враћене.

У библиотеци на столу нашао сам једно неотворено писмо, кад сам га отворио, зачудио сам се. То је било писмо кнеза Николе¹² којим изјављује сажаљење због смрти краља Милана. Краљ Александар није га хтео ни отворити.

---

¹¹ Аксентије Бацетовић – Бацета Рујанац (1860-1905), српски обавештајац, четнички војвода у Старој Србији и Македонији.

¹² Кратка биографија кнеза Николе дата је у посебном поглављу на крају.

У кошу за хартију, нашао сам једно писмо (кондоленцију) шаха персијског, писмо Директора полиције у Прагу, а међу листовима књига, по једно писмо Милутина Гарашанина, Стојана Новаковића, М. Кр. Ђорђевића (Види прилог)¹³. И два писма краља Милана (ова два писма дао сам принцези Јелени¹⁴ за њену збирку).

У кошу за бацање хартије нашао сам и Устав којег је краљ Александар дао у споразуму са партијама (са стране су биле примедбе краљеве). Тако исто, писмо патријарха Бранковића и писмо манастира руског Св. Пантелејмона.

Такав јавашлук у једном двору изненадио ме је. Како је све то друкчије код краља Петра. Код њега је све сређено и у реду.

Архива краља Петра уређена је као државна, она има копије свих писама што их је ма коме писао, још од детињства, он има све чланке, белешке, што су стране новине писале о Србији за време владавине његова оца и доцније. Његова библиотека је лепо уређена, и на свакој страни књиге има његов монограм. Како је дошао у Србију он стално води исцрпан дневник рада и разговора, што ће доцније бити од велике вредности за онога који буде писао историју његове владавине.

Био је 1. август 1903. Радио сам у Дворској Библиотеци на инвентарисању. Кад, око 10 сати, уђе сам Краљ и разгледајући по Библиотеци даде ми знак да пођем за њим. Уђосмо у његов кабинет, он ме упита да ли бих се примио да будем министар просвете. Мене то питање изненади, и ја се збуних, рекох, да на то нисам никад мислио, и да моје амбиције не иду до министарске фотеље.

---

¹³ Прилог недостаје – [нап. Д.Д.Р.].

¹⁴ Кратка биографија принцезе Јелене дата је у посебном поглављу на крају.

„Не, не, ти мораш да се примиш, ово је изузетан привремен кабинет. Дакле, примаш се?“

Одговорио сам да се примам, а у том уђе Авакумовић коме Краљ саопшти да ја пристајем, нашта ми Авакумовић захвали пружајући ми руку.

Већ 2. августа био сам на дужности као министар, и тада сам се уверио колико је Краљ био непристрасан и правичан. Никад није хтео да натура своју вољу и да препоручује некога, на супрот жељи министровој. О сродницима у државној служби, ако нису били спремни, није хтео ни да чује.

За кратко време мога министровања, Краљ је пошао да путује по земљи и да се упознаје са народом. Свуда је дочекиван са одушевљењем и љубављу. Народ је био задовољан да види владоца за кога зна да је из његове средине, а не какав бастард чије се порекло не зна. С пута, Краљ је се вратио усхићен, сретан је био да се наводи у средини народа којег је волео, и да види земљу за којом је у туђини чезнуо.

Сем Нишке афере, која је мало забуне унела, 1903. година свршила је се лепо. Скупштина је почела да ради, али се у њој ипак осећао дух партизанства¹⁵. Самосталци и старији радикали нису се трпели, нити су се слагали.

---

¹⁵ *Партизанство* – припадност партији, странци.

1904

У 1904. години најважнији је догађај био крунисање краља Петра.

Круна је била направљена по моделу професора Валтровића¹⁶, у Паризу, од комада Карађорђевог топа. За време крунисања у цркви Краљ је морао неколико пута да скида круну и да је даје генералу Грујићу да је држи. Круна је била веома тешка. (Види слике о крунисању)¹⁷.

Крунисање ово било је од великог историјског и националног значаја. Видело се одмах да брод Србије не плови у аустријској води, и да је крма у сигурним српским рукама.

Краља лично кошта крунисање преко 300.000 динара. Нико га није помогао ни са пет пара, он је о свом трошку морао да дочекује стране изасланике. Интересантно је да чим је дошао краљ Петар у Србију, одмах је тражио да му се поднесе реферат о наоружању и спреми наше војске. Како је се изненадио кад је видео како смо мизерно стајали у том погледу, нисмо имали готово ништа, а они силни милиони давати за војску и њену спрему, отишли су у џепове бивших

---

¹⁶ Михаило Валтровић (*Michail Walter*) (1839-1915). Архитекта, археолог. Први професор археологије на Великој школи, оснивач Српског археолошког друштва.

¹⁷ Слике нису сачуване – [нап. Д.Д.Р.].

краљева, који су их трошили на курве и ђидије, шпијуне и силнике.

Од свога доласка у Србију, краљ Петар је свима министрима војним и свим владама непрестано говорио да треба земљу спремити и наоружати. Иако је Србија учинила доцније успехе на бојном пољу, то се има благодарити доброј спреми и одличном наоружању, а све то заслуга је на првом месту краља Петра. Да није њега било и његовог наваљивања, ко зна како би се то наоружање извело.

А како су наше партије без икаквих скрупела кад мисле да је у питању њихов интерес, зајам за наоружање тешко би се остварио – али је краљ Петар био одлучан да се једном сврши та ствар. Хтео је да Србија буде спремна и да је догађаји не затеку неспремну и ненаоружану. А ми смо то у нашој партијској борби и теревенци заборављали и оглушивали се о дужности према Отаџбини и Српству.

Сем наоружања, требало је са суседима, а нарочито са Бугарском, ступити у тешње и интимније односе, а то није била лака ствар, јер на престолу у Бугарској седео је Немац душом и телом, који није волео Славене, а Србе нарочито. Знало се да је краљ Фердинанд¹⁸ лукав и неискрен, и да сваку прилику гледа да искористи. Код њега нема тајне, ако је само сигуран да издавањем може што добити. Тако је он за време краља Александра издао Султану споразум са Србијом, зарад неколико владичанских места. Па ипак, покушало се понова да се са њим ради. Ради тога приређен је састанак у Нишу, а после тога враћање посете у Софију.

Кад су се први пут састали у Нишу краљ Петар и краљ Фердинанд, у пролазу кроз град, краљ Фердинанд ће на поздрав светине рећи краљу Петру:

---

¹⁸ Фердинанд I од Бугарске (1861-1948) (*Ferdinand Maximilian Karl Leopold Maria von Sachsen-Coburg und Gotha*). Краљ Бугарске.

„И ова фукара хоће нека права, и тражи слободе.”

„Има и право - одговори му краљ Петар - јер су се зато и борили.”

На то ће краљ Фердинанд изненађено упитати:

„Шта, зар и Ви тако мислите?”

Краљ Петар, да га не би вређао, одговори му смешећи се:

„Као краљ не, али као Србин тако мислим.”

Том приликом Фердинанд му је напоменуо како треба да се узајамно помажу, а он ће њега искрено помагати као новајлију јер га сматра за поштена, и да буду искрени један спрам другог.

„Пардон – био је одговор краља Петра – ја нисам новајлија, ја сам овде кољеновић, мој је дед и мој отац овде радио, а ја само настављам рад, не само вољом народа, но и милошћу Божијом. Што се тиче искрености, ја сам баш искрен и дату ћу реч одржати, али тешко некоме ко ме превари.”

Да краљ Фердинанд није волео краља Петра и његов долазак у Србију посведочио је један Швајцарац, бивши секретар краља Фердинанда, који је причао Краљевом другу и пријатељу маркизу Де ла Розу, да је Фердинанд својим интимним говорио да би волео да је ма ко дошао у Србију за владоаца само не Карађорђевић.

Пролазећи кроз Софију, кад му је краљ Петар вратио посету, краљ Фердинанд му је показивао знаменитости, па између осталог и врло леп маузолеум, где почива тело кнеза Батемберга.

„Ето видиш, то сам ја подигао првом кнезу Батембергу као спомен.”

„Хајде да свратимо и погледамо.”

„Не, не” рећи ће краљ Фердинанд, чисто молећи.

Па ипак, иако су интереси и српски и бугарски налагали да се ради споразумно и лојално, иако је пред балкански рат био утврђен нарочити споразум, краљ Фердинанд био је први који га је издао у Бечу цару Фрањи

Јосифу¹⁹, хвалећи се како ће он Србе изиграти. И заиста, све што је радио, радио је по упутству из Беча, па и рат између Србије и Бугарске било је дело Беча.

Али није био само краљ Фердинанд, који се није обрадовао доласку краља Петра у Србију. Избор његов за краља Србије највише је потресао и ожалостио кнеза Николу. То је амбицијозна, сурова црногорчина, лукав, препреден, спрам силних и моћних понизан и сервилан, осион и бесан спрам слабих и малих. Грамзљив за новац, не презајући ни од каквих средстава само да до циља свог дође. За њега нема ништа свето, сујетан и властољубив до крајности, уображен, воли да позира и они који га добро знају, веле, штета што није глумац. У стању је да плаче кад год хоће, иако му се срце смеје. Тако нпр.: цела Црна Гора је знала да он никако није волео своју стрину Кнегињу Даринку, мрзио је, чак јој није дозвољавао да живи у Црној Гори, подметао јој је најгадније ствари, сумњичио је и грдио је. А кад је она умрла, наредио је да се пренесе и сарани на Цетињу. Кад је њено мртво тело донето, изашао је у пресрет, плакао је као мало дете, запевао је, кукајући „*Јао моја стирина*”. Пошто је свршена сарана и вратио се у Двор, његов зет (краљ Петар) рећи ће му:

„Е Ви сте превазишли у претварању сваког глумца.”

„Драги мој зете Бане, ко хоће да влада, мора да лаже овај свет, и да му угађа.”

Кад је једном приликом Пера Тодоровић²⁰, мамио против Милана Ђурића да оде у Цариград и ту да га ухвате, што је против благовремено јављено, кнез Никола знајући да се

---

¹⁹ Цар Франц Јозеф (*Franz Joseph*) (1830-1916). Цар Аустрије и краљ Мађарске, Бохемије и Хрватске.

²⁰ Петроније – Пера Тодоровић (1852-1907). Један од оснивача Народне радикалне странке. Због Тимочке буне осуђен на смрт на помилован.

његов зет интересује за живот протин, удеси лажну депешу којом се јавља да је се прота Милан удавио. Кнез (краљ) Петар био је у очајању услед те вести. Да би прекинуо ту непријатну сцену, кнез Никола најзад каже му у чему је ствар са напоменом:

„Ти нећеш бити никад добар Владалац, јер он не сме ни за ким жалити – па окренув се кнезу Данилу који је ту био присутан – ето видиш Дана, волем га као очи у глави, па ипак ако би интереси круне и престола захтевали, ја бих био у стању и њега да жртвујем.”

При тим речима наже се и пољуби га, на то ће му Данило рећи „*Merci papa*”²¹.

Кад је то казао можда је помишљао на оно време кад је једном ударио у љутини Данила каишем преко леђа а овај му претећи узвикнуо:

„Упамтићу то ја, ићи ћемо у лов заједно.”

И од тога доба кажу да нерадо иде у лов са Данилом.

У својим амбицијама кнез Никола ишао је тако далеко, да је он уображавао, како је њега Бог одредио да уједини Српство, па још и даље, да буде цар Балкана. Само што је он насупрот Српству стављао Црногорство, и хтео је да га одели као засебну народност, а то је испољио најбоље у неким својим песмама, и у *Балканској Царици*. Са тим својим сепаратизмом ишао је тако далеко да је мрзео све што је из Србије уопште, а из Београда посебице долазило. Зато је Србе из Србије звао *Шумадинцима*, а често је придавао епитет *Шумадинске свиње*. То су знале и његове војводе, сердари и министри, па су сваком приликом гледали да се на рачун Шумадинаца удобре Гошподару. Гавро Вуковић²², његов министар спољних послова, реферишући о молби

---

²¹ *Merci papa* – Хвала тата (франц).

²² Гавро Миљанов Вуковић (1852-1928). Први Црногорац који је дипломирао на Правном факултету у Београду.

једног сиромашног црногорског ђака који се учио у Београду, казао је:

„Гошподару, овај се пошумадинчио, написао је – у Београду – место – Биограду.”

То је било довољно, да му молба буде одбачена.

И својој ближој и даљој околини, својој породици, он је сугерирао о његовој Богом одређеној мисији на Балкану. Једном, Данило му је био већ ожењен, заборавио се, па је у присуству зета кнеза Петра Карађорђевића, уверавао своју снаху:

„Ти ћеш мила ћери бити Балканска царица, разуми, Балканска царица.”

Па кад је се окренуо и видео ту свога зета, пришао му је и полако српски рекао:

„Ето, морам да лажем ову младу Швабицу, нек се нада.”

Из ових неколико примера најбоље се види карактер и сујета кнеза Николе, а и доцније у овим мојим успоменама још ће се боље упознати овај лукави Црногорац.

Ето, са ова два препредена и неискрена Владаоца, требало је краљ Петар да одржава братске и пријатељске односе, а међутим, сваки од њих није могао да га трпи на месту на коме је. Њихова мржња према краљу Петру сложила их је, да су чак и засебне уговоре закључивали на штету Србије. И док је краљ Петар нагињао Русији, и терао чисто српску политику, то је кнез Никола одмах почео споразумевати се са Бечом, и то све у намери да нашкоди своме зету, а већ бугарски је владалац и дошао као агент бечког ћесара.

Година 1904. прошла је готово само у свечаностима, крунисању, миропомазању. Киша ордена излила се на све партијске прваке и направила их привремено задовољним. Интересантно је да је Пашић сам себе метнуо у указ за орден Карађорђевог звезде I степена мада је било решено да само председник Министарства добије I степен, а сви министри краља Петра, бивши и садашњи да добију II степен.

1905

Наступила је 1905. година а већ је почела партијска теревенка између самосталаца и радикала. Борили су се о власт жучно и страшно, нарочито су самосталци у томе претеривали. Њихова борба била је врло ружна, нису бирали средстава у борби противу своје старије браће, само да дођу и остану на власти.

Самосталцима, притекао је у помоћ Краљев приватни секретар Балугџић и због тога сам имао прилике да неколико пута идем у Двор, и то баш по препоруци радикала на већање, јер нису трпели да се из околине Краљеве агитује противу владе и већине. И сам сам осуђивао Балугџића за његову пристрасност, и код Краља сам говорио у помирљивом духу. Истина, и Краљу нису били ти испади по вољи, говорећи „Сачувај ме Боже, луда пријатеља.”

Али жалио се и на неискреност владе. И заиста, Пашићеви људи протурали су најстрашније вести, говорили су како ће Краљ да мења систем владавине, да је се предао Аустрији, да ће Устав да укине, и т.д.

Кад сам упитао Краља о томе, казао ми је да од тога нема апсолутно ништа, јер је он дао реч да ће владати по Уставу, а тако ће и бити, влада ће се састављати само из већине.

Тад сам ја учинио замерку, што га држи као свог приватног секретара и повисује му плату баш сада, Краљ ће на то рећи:

„Нити је он мој секретар, нити сам му повисио плату, али за услуге које је он мени чинио у емиграцији, не тражећи никакве награде, ја чим сам постао краљ дао сам му пензију од 4.000 динара. И то је све.”

Да би се избегао сваки сукоб и да не би остала сумња на Владаоцу за оно што му Пашићеви људи потурају, ја сам предложио Краљу ово: или треба да позове једно 25 посланика из свију група, или да позове сву Народну Скупштину на ручак, па у једној здравици да одбије сва сумњичења од себе и да их увери да је он био и остаје строго уставан Владаоц. Али, додао сам и то, да не треба ништа да ради без знања владе и обавештења са њеним Председником. У томе ме је помагао и Краљев секретар Јаша Ненадовић²³.

Краљ је пристао, и зовну Пашића да му то каже, али Пашић се није сложио са тим, мотивишући тиме како то није уставно (!!), али да ће он то све саопштити Клубу. Јавност и посланици нису дакле могли чути умирујуће речи Краљеве, јер је противуствано, а Пашићеви људи могу и даље лагати и оговарати Владаоца!

Због наоружања, дошло је до кризе у влади. Радикали су тражили да, уважавајући оставку владе, Краљ треба да повери Пашићу састав владе. Краљ је био резервисан, једино што је тражио да пробе топова буду упоредне, иако је био уверен, да су француски топови бољи, то је хтео још из политичких разлога да се врше упоредне пробе, јер је не само Аустрија но и Немачка, тражила да дамо њој поруцбине, а да би се то избегло, упоредне пробе – на којима би, то је сигурно, однеле победу француске фабрике.

Сем тога, долазио је и један чисто лични разлог да Краљ захтева упоредне пробе, јер се увелико говорило како ће из зајма за набавку топова да се даде извесна сума од 2-3

---

²³ Јаков – Јаша М. Ненадовић (1865-1915). Брат од ујака краља Петра.

милиона Краљу. То је казивао министар привреде Светолик Радовановић своме тасту Ристи Поповићу бив. посланику, и прваку радикалном, а овај је причао Милошу Туцаковићу, од ког сам ја чуо.

Краљ је био веома љут због тога, па је упоредним пробама хтео да сузбије такве гласове, „јер нећу – рекао је једном приликом – да се тако што може говорити не само за мене, већ и за моју владу”. Пашићева влада изгледа да је се већ ангажовала и за зајам и за топове. Французи су условљавали давање зајма са набавком топова. И сад, место да се изађе Краљу на сусрет, влада Пашићева све је више затезала, док није дошло до расцепа.

Краљ није хтео никако да прими оставку, наваљивао је на владу да остану, јер уживају његово поверење, али они су били све непормирљивији. Саветујући се са председником радикалског клуба, протом Ђурићем, прота га је питао има ли он што противу Пашића, на шта му је овај одговорио да нема. А верује ли му?

„Зашто не”, одговорио је Краљ.

„Е онда будите сигурни да ће Пашић остати, и ја одмах идем к њему.”

И тако је и било. Истина, Пашић је у почетку покушавао да му Краљ усвоји и неке предлоге. Као нпр.: измена свет дворског особља, па чак и послуге, да Јаша Ненадовић оде у Рим за посланика, да се за сваку аудијенцију код Краља, увек прво извести Министар и т.д. Али Краљ је то најенергичније одбио, казав Пашићу да кад би он (Краљ) примио те предлоге, Пашић би тада требало да оде својим друговима да прво плуне па да им каже:

„Е овај Краљ није никакав човек, кад је и на ово пристао.”

Пашић је напустио свој предлог, и доцније није никако хтео да призна да је стављао те услове.

18. фебруара. Добијем позив да дођем у 4 часа у Двор. Том приликом Краљу сам предложио – и он је уписао – 100 акција ужичке ткачке радионице.

Доцније у разговору, Краљ ми је у поверењу казао, да смо ми сви скупа велики интриганти, ситничари и нетолерантни. Покушавао сам, да то у неколико објасним досадањим реакционарним режимима, који су то повлађивали, па чак и тражили. Молио сам га да се на то не обазире, већ у почетку нека трпи и најгору владу, само ако има већину. На то ми је он одговорио: да је све то лепо, али ту његову добру вољу за чувањем уставности и одржањем парламентарности, партизани називају слабошћу, као што се недавно изразио г. Андра Николић, Министар. Ах, како је био мизеран и јадан овај Андра под Обреновићима, није смео ни зуба помолити, а сад једног уставног владоаца назива слабим.

Искључивост радикала, а грамзљивост самосталаца за влашћу, довела их је напослетку на владу. И ту се показало да је истина оно правило да велике лармације нису способне за рад. Долазак њихов на владу, разочарао је многе њихове пријатеље, који су мислили да они нешто вреде; а уствари они су се показали не само неспособни за владање, већ и као велики грабљивци и шпекуланти. Полетели су на министарске столице као муве на сурутку, у циљу богаћења.

Самосталски кабинет био је састављен све од младих људи и новајлија. Нико није имао политичког гласа или управо, имао га је колико и сваки општински ћата који је био гоњен под Обреновићима. Између осталих постао је министар финансија Милан Марковић. Са њим сам био у пожаревачком затвору после атентата, и отуда се познајем са њим. После пуштања из затвора, отишао је у Немачку и тамо је полагао докторат. Његови другови били су тек писари, кад је он постао министар. Сретнем га баш кад је излазио из министарства и честитајући му положај, ја му нузгред кажем да иако је управљање нашим финансијама врло тешко, то ипак њему као младом и интелигентном

човеку биће лакше ако се окружи спремним и стручним људима. На то ће ме он прекинути рекав са неким самопоуздањем:

„Не увиђам да је то баш тако тешко, а ја сам себи најстручнији.”

Одмах сам видео да је то једна уображена „невјежа”, као што се доцније и показало, да су самосталци морали бежати после године дана са управе земље.

За време њихово свршено је било са кризом – коју Краљ никад није волео и стога је вазда избегавао.

Излет на Аду Циганлију

Краљ је правио излет на Аду Циганлију.

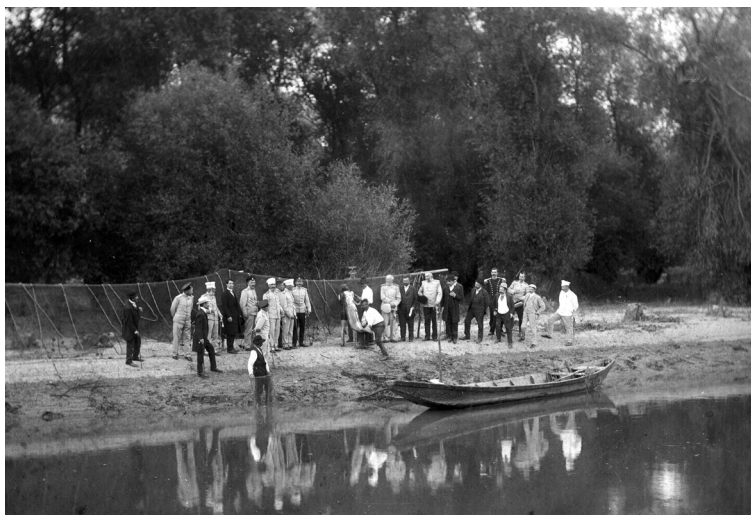
1905. 17/30. јули. Риболов на Ади.

17. јула. Добијем позив да дођем после подне на Аду, где ће прво бити риболов, а потом вечера. Отишао сам трамвајем

до Господарске механе, а после пешице до обале савске. Ту су били сви министри сем Жујовића, који се извинио болешћу, све дворско особље, др Нешић очни лекар, др Мика Петровић, познати математичар и професор Велике школе, који је био врстан рибар, и старешина рибарског еснафа.

Милан Јовановић, фотограф, направио је неколико снимака (Види прилоге).

Мреже су биле бачене раније и кад је дошао Краљ са принцом Александром²⁴, ватали су и ухватили грдну

Испод фотографије исписана су имена присутних (за њих се могу наћи подаци у Државном календару за 1905): „*Њ.В. Краљ, Њ.В. Александар, Љ. Стојановић, Ј. Атанацковић, С. Грујић, В. Антонић, Л. Соларовић, Д. Ружић, Љ. Давидовић, Д. Кушаковић, Нешић, М. Милошевић, К. Динић, Б. Чолак Антић, А. Машин, Д. Поповић, М. Марковић, Д. Димитријевић, Павићевић.*“

---

²⁴ Кратка биографија принца Александра дата је у посебном поглављу на крају.

количину рибе, кечиге, сомова и т.д. Два су сома била тешка преко 60 кила.

Затим смо сви скупа отишли на једну велику барку, која је била привезана уз малу парну лађицу др-а Нешића, која је вукла још један чамац на коме је била послуга. Пловећи уз Саву и низ Саву, обедовали смо.

27. јула. Био сам у Двору на ручку. У разговору са Краљем жалио ми се на неискреност наших политичара. Био је код њега прота, коме је Краљ пребацио што при поласку у Ужице није свратио да каже збогом, или бар да се извини код секретара. Прота је шеретски одговорио да се бојао да му нова влада не пребаци интриганство. То је био само изговор, уствари прота је био љут што су дошли на владу самосталци. Стојан Протић такође се жалио, како је један бивши ађутант и активни официр (а то је био синовац проте Ђурића, Гојко) агитовао у ужичком округу противу протe, тиме што је говорио да Краљ не трпи проту, и да га он неће. У осталом то је била чисто протова измишљотина. Али ипак, Краљ је наредио истрагу, казав, ако се докаже, изгубиће службу.

После обеда разговарали смо о политичкој ситуацији, створеној новим изборима. Извинио сам се да пошто нисам посланик, то се бојим да нећу бити довољно објективан. На питање, ако Скупштина не могне радити услед неслоге старијих и млађих радикала, шта онда да се ради, одговорио сам да Скупштину без велике нужде не треба распуштати, морадне ли се то учинити, владу треба поверити старијим да они изврше изборе, па ко победи, нека влада. Краљ је се саветовао са посланицима из свију партија.

12. августа. Био сам на вечери заједно са Јованом Томићем библиотекарком.

Краљ је се распитивао о пок. И. Руварцу²⁵, на чији је погреб ишао Томић као изасланик Академије наука.

14. августа. Телефоном сам зват у Двор где сам остао на вечери. Био је само др Коста Динић²⁶. Том приликом разговарали смо о путовању престолонаследника Ђорђа. Искрено сам замерао зашто престолонаследник дошав до Котора није свратио на Цетиње, да види и поздрави деду и бабу, кнеза Николу и кнегињу Милену. И Краљ је се љутио због тога, и жалио се на његове пратиоце који га нису извештавали куда иду, изненадио се кад је чуо да су били у Котору, јер су имали наредбу да иду право у Швајцарску, а не да свраћају у Котор, Милано и Рим код талијанског краља.

24. августа. Свратио сам код принца Александра, који се вратио са свога пута из Ужица, које му се веома допало. Обећао ми је дати фотографске снимке Ужица. Дао ми је тада два снимка: Краљ у трпезарији, и у свом кабинету (Види прилог)²⁷.

У подне био сам на доручку, том приликом Краљ ми је дао да прочитам беседу са којом ће поздравити Престолонаследниково пунољетство.

„Изгледа ми – вели – да је сувише демократска.”

„Тим боље, бар је популарна.”

Говорили смо о проти Ђурићу, Краљ је се жалио, да то више није онај стари прота. Постао је неискрен, ћутљив. Чак и његов зет, који је протекцијом протином добио за члана кварта, усуђује се да критикује и грди Краља. И при

---

²⁵ Иларион Руварац (1832-1905). Први образовани српски историчар.

²⁶ Др Коста Динић (1854-1907). Лични лекар кнеза, затим краља Петра.

²⁷ Снимци недостају – [нап. Д.Д.Р.].

свем Краљ не да да се истера из службе. Кад сам питао шта је узрок тој промени протиној, Краљ ће рећи:

„А шта друго до новац. Прота је – вели – у свакој прилици наговештавао како је дужан и како све што има добио је од Обреновића.”

„Па В.В. прота је сиромаш, много је се залагао за Вас, а и кошта га та политичка борба; апсе, емиграција, кињење, оставили су трага на кеси протиној.”

Тада ми Краљ у поверењу рече да му је он давао новаца кад год је тражио, а то је било врло често. У Ужице му је слао преко Стеве Лукачевића, а кад овај није могао да му донесе, слато је преко других, као бајаги неки дуг, само да се полиција не сети. Кад је из емиграције дошао у Ужице, писао му је како ће кућа да му се прода и да му треба 500, и тада му је ту суму послао одмах, то је било у септембру месецу. Али онолико колико му је Пашић обећао дати (100.000 динара) од Зајма, толико му он, поред најбоље воље, не може дати.

2. децембра. Случајно свратих код др Динића, који је вршио дужност секретара, кад на телефону Краљ ме зовну одмах на неколико речи. Кад дођох, он ми предаде 900 динара као последњу уплату за акције ужичке ткачке радионице.

Упитах га за узрок оставци министра спољних послова Жујовића.

Краљ ми рече да је Жујовић дао оставку, што је сам на своју руку радио на побољшању односа са Енглеском, која је тражила да се са истакнутих положаја у војсци уклоне најпре двојица: Дамјан Поповић и Машин, а доцније је тражила још петорицу. Ни другови његови у влади, ни сам Краљ нису хтели да пристану, на шта је Жујовић пристајао, па је због тога морао и одступити.

На питање зашто се траже још петорица, одговорено је да и они спадају у вође завереника (мајор Костић, пуковник Петар Мишић, капетан Живковић, и капетан што је први пуцао на краља Александра, и мајор Л. Лазаревић).

Тражењем се није могло утврдити ко је први пуцао јер су се били заверили да то учине заједно.

У први мах нису ни мислили да га убију, већ су га хтели сакрити, док се преврат не изврши, али како је се он био сакрио, те услед узбуђености, бојећи се да им не умакне, па кад су га нашли скривена у једном собичку, у том тренутку опаљен је један метак на њих, мисле од генерала Лазе Петровића, онда су они сви заједнички испалили револвере на њ. Овако је био обавештен краљ Петар, а како је тачно у ствари, не зна се, завереници о томе нерадо говоре.

Затим се Краљ жалио на маршала Двора Бошка Чолак-Антића, као врло неумешна и сплетена.

За првог ађутанта ппуковника Милошевића, као лења, неотесана, а притом великог коцкара.

Опет је се вајкао на нашу партијску поцепаност и тесногрудост, која кочи сваки рад у држави.

12. децембра. Данас сам добио 100 акција ужичке електричне ткачке радионице. Свратио сам прво код Краљевог секретара др К. Динића, да се известим може ли ме Краљ примити. Пошто је Краљ био слободан, то ме је примио одмах.

Разговарали смо смо читав сахат, о разним предметима. Ја му скренух пажњу на говор једног либералног посланика о смањењу цивил листе Краљеве. Краљ ће ми, смешећи се, рећи да он пристаје на цивил листу од 400.000 динара, али с тим да га кад је већ прављено упоређење између њега и председника Француске републике – изједначе у свему са њим, јер председник републике не прима 600.000 динара, већ 1,200.000, али поред тога, држава му плаћа сву послугу, плаћа све ручкове и балове које преко године даје. А председник од својих милијон и двеста иљада, плаћа само свог личног момка за себе, и собарицу за своју жену.

„А ви сте мене довели у ову празну кућу, која је таман толика да не могу сву децу да држим код себе, већ морам да узимам под најам куће где ће деца да ми станују.

Док сам био на страни имао сам сервис за 36 персона, јер ми више није требало. Дошао сам као Краљ, морао сам све да набавим, па чак и сервис за 150 лица, да меблирам цео двор, да набавим кола, коње и одело за послугу.

Морао сам да се задужим, и ево да ти кажем, да сам нешто за инсталацију Двора, а нешто и за крунисање, задужио се око 1,300.000 динара, и то 700.000 код Лендер Банке, а 600.000 код Кредит-Ансталта.

Ја од моје цивил листе дајем доста као сталну помоћ разним добротворним установама и појединим лицима, не рачунајући ту друге ситније прилоге. А то многи не знају, као што не знају, да ја кад по савету владе треба да обиђем извесне крајеве земље и кад ја као Владалац путујем званично у друштву са члановима владе, и кад један од г.г. министара прави чак распоред ко ће доћи код мене на ручак, и по свршетку путовања подноси се рачун мени, да ја те – често пута – партијске ручкове и трошкове, по захтеву министара учињене – платим, јер за то нема кредита у Буџету. Ја сам обилазећи земљу плаћао и кола за г.г. министре који ме прате. И на тај начин ја морам да правим ванредне издатке од 1.000 динара дневно.”

Мислим да овоме не треба никакав коментар.

Прелазећи на завереничко питање – које је тада било актуелно – Краљ је се о њему овако изразио:

„Кад ми је кнез Арсен²⁸ после аудијенције код цара Николе, писао да му је цар казао, да би из Двора требало да уклоним заверенике, он појми мој тежак положај и тешкоће, али се он нада да ћу ја све те незгоде умети да отклоним. Поступајући по том савету, сви страни посланици примили су то к знању, изузимајући енглеског.

---

²⁸ Кратка биографија кнеза Арсена дата је у посебном поглављу на крају.

А кад је талијански краљ Виктор²⁹ при састанку са краљем енглеским Едуардом, питао овога зашто омета одашиљање посланика у Србију, онда му је краљ Едуард казао да он то не чини што би жалио за краљем Александром што је убијен, јер је он то и заслужио, али не може као центлмен енглески да буде равнодушан кад се убија једна жена, па ма каква она била. А сем тога, ја сам одмах тражио да се казне завереници, па зар сад да тржем своју реч натраг, то не могу.”

18. децембра. Данас су избори посланика. Старији радикали, терајући неку политику пркоса, нису у Београду истакли кандидата, већ су препоручили да се гласа за социјалистичког кандидата неког *лакирера* Луку Павићевића.

Седео сам у хотел *Паризу* и читао новине, кад дође жандарм и позва ме у Двор. Кад сам се јавио, Краљ ми пребаци, зашто ме тако дуго нема, ја као и обично одговорим да је незваном госту место за вратима.

„Звао сам те – вели – да чујем твоје мишљење о ситуацији. Данас су избори, и ма како да се сврше, ја не мислим да самосталци могу са једним гласом већине владати. А баш и да продру са зајмом ја никад не бих потписао закон донет са једним гласом већине, апстрахујући да су услови зајма рђави, мада ми г. Љуба Стојановић рече да ће бити неких измена у корист нашу. Немогуће је да влада остане. Шта да се ради?”

„Величанство, све што бих могао да Вам кажем, то је да се посаветујете са представницима партијским и са председништвом скупштинским. Зовите нпр. од старијих радикала: Пашића, Ацу Станојевића, Стојана, Јакова Чорбића, Брачинца, проту Ђурића, Сретена Којића; од самосталаца председништво и Љубу Давидовића; од либерала Рибарца,

---

²⁹ Виторио Емануеле III (*Vittorio Emanuele III*); (1869-1947). Ожењен црногорском принцезом Јеленом Петровић Његош.

Воју Вељковића и Машића, а од напредњака Ст. Новаковића и Андру Ђорђевића. Прво њих саслушајте, па се онда определите.”

„Ово овако не може да иде, место да се иде напред, а оно се ситуација без нужде заплеће. И опет велим, да зајам нећу подписати ако би се са једним гласом већине изгласао. Нећу да натоварујем земљи 70,000.000 где је један глас претегао. Радикали да су били паметнији, самосталци не би дошли на владу, али, они су трубили како ће мени да даду 3 милијуна, и зар не би цео свет мислио да сам ја то желео и да сам те паре примио. По народу радикали иду и агитацију противу мене, причају народу да сам слаб, да немам довољно енергије, а заборављају да је сваки уставан владалац слаб. Милан и Александар били су – у вашем смислу енергични – па шта сте добили, једва сте их се курталисали?”

„Величанство, то што Ви називате агитацијом, то је обично механско ћаскање, то није ништа и на то се не треба обазирати. Гледајте Ви да земља добије владу из већине, а Ви се договарајте с владом, а свет нека говори шта хоће, од тога нема никакве штете. Време ће утерати у лаж све то.”

Хтео сам да пођем, но Краљ ме задржа на доручку, у том ађутант пријави министра привреде Драшковића.

У коридору је радио слику Краљеву за Народну скупштину Вучетић Пашко³⁰, и после разгледања слике, која ми се није допала, отишао сам у трпезарију где је – у салону за пушење – била принцеза Јелена, са дворском дамом и принцом Павлом.

---

³⁰ Паскоје – Пашко Вучетић (Сплит, 1871 – Београд, 1925). Добио прву награду за споменик Карађорђу, који је свечано открио краљ Петар, а Аустријанци га срушили. Урадио је и кип дечака са Чукур-чесме. На краљев предлог, сликар је начинио и Добрин портрет који је остао сачуван.

27. децембра. Данас је Свети Стеван, и како неколико мојих пријатеља славе тог дана, то сам са женом пошао да им честитам славу. Тек што сам дошао код др-а Динића, кад жандар из Двора, донесе ми позив, да у 4½ часа будем код Краља. Тачно у то доба био сам тамо.

Краљ ме опет прекори због недоласка, извиних се опет да без позива не долазим. Упита ме колики прилог да даде за Књижевну задругу – чији сам председник тада био ја. Рекох да је највећи прилог дао пок. краљ Александар, па не би требао да изостане иза њега, али то може учинити у идућој години.

Разговарали смо после о пуковнику Васићу³¹, о коме као војнику Краљ има врло лепо мишљење само је – вели – непоуздан. Ја сам тврдио да то није тачно, јер сам уверен да сви данашњи незадовољници не раде ништа из уверења, већ из жудње за влашћу и положајем, а сутра да им се даде власт, били би највернији и најпоузданији.

Краљ ме је задржао на вечери, сем принцезе, њене дворске даме, била је још и г-ђа Ненадовићка, ујна Краљева. У сали за пушење играли смо шаха Краљ и ја. Разговор се водио о револуцији у Русији, интересантно је да је Краљ имао врло правилне погледе на догађаје у Русији. Уставност је требало дати раније, а не да се она револуцијом извојевава.

У 10 часова, већ смо се разишли. Краљ је врло тачан, у 7½ часова је вечера, а у девет иде у кревет, изузетно остаје до 10 или најдаље у 10½, а устаје врло рано. За јелом не пије ништа сем буковичке воде, уопште алкохолна пића никад не пије.

---

³¹ Милош Васић (1859-1935). Конструктор прве српске ручне бомбе, по њему назване *Васићка*.

6. јануара. По позиву дежурног ађутанта отишао сам у 4½ часа у Двор. Да не бих задоцнио свратих у дворски секретаријат, где затекох кнеза Арсена, Јашу Ненадовића и др Динића.

Јаша ми том приликом рече да се кабинету Љубе Стојановића може честитати.

„На чему?“ упитих.

„Победио је Аустрију, јер је ова пристала на молбу српске владе да настави преговоре о трговачким уговорима.”

„То је Пирусова победа, а настављањем не зна се још какав ћемо уговор имати, да ли добар или рђав.”

Поседео сам још мало, и у 4½ јавих се дежурном ађутанту г. Божи Терзићу, и пошто није био нико у аудијенцији, Краљ ме је примио одмах.

После обичног разговора Краљ устаде и из једног ормана извади неке американске новине и једно писмо писано ћирилицом на машини.

„Добио сам – вели – ове новине из Америке из Сан Франциска, и у њима је било ово писмо, прочитај га.”

Писмо је било углавном ове садржине:

Шаљу му новине у којима су слике и белешке, где се исмева он и његова породица, а нарочито престолонаследник. Те слике и белешке у те новине шаље принц Мирко

црногорски, он плаћа новинама да донесу те карикатуре и оговарања. Они му шаљу новине и извештавају га, да зна каквог има шурака и пријатеља, и изјављују му чуђење да ујак може тако што да пише и т.д. Подписало је *Неколико Срба*. Сlike су представљале престолонаследника Ђорђа и бившу глумицу Десанку, ту се причало о некаквој љубави њиховој, затим је била слика како гађа из револвера у огледало, како шамара слугу, и ваздан којешта!

Згадио сам се на то пашквиланство, а ко познаје принца Мирка, тај се неће чудити томе нитковлуку и глупости, јер он мисли да се на тај начин постаје претендент у Србији. Јадник!

„Зар то није гадно?” упита Краљ.

„Разуме се, али се тако радећи ништа не може постићи.”

После је Краљ причао неке епизоде из ратовања у Манџурији, што му је кнез Арсен причао.

При поласку рече ми да сутра дођем на вечеру у 7 часова.

20. јануара. Добих позивницу да у 5 часова дођем код Краља. Кад сам отишао, Краљ поче говор о ситуацији створеној царинским ратом са Аустријом и о демонстрацијама у Београду поводом тога. Моје је мишљење било да је царински рат тешко издржати, али да нам га Аустрија сама намеће својим безобразним понашањем и дрским поступањем.

„Што се тиче Балугџића, он је – рекох – фаталан за Вас, јер се сматра као Ваш пријатељ. Својим радом и писањем он уди гласу и имену Вашем.”

„Али ја га одавна нисам видео, сем кад је био помилован, дошао је да ми се захвали, и том приликом прекорно сам га за његово неупутно понашање. Тада ми је он одговорио да он све што ради, ради на своју личну одговорност, и јавност нема права да га доводи у везу са Њ.В.”

„Јест Величанство, али свет мисли другчије, он долази у Двор, и сваки мисли да добија упутства од Вас.”

„Ама, ја не знам ни да долази нити ми је ма ко о томе говорио.”

„Ако не долази директ код Вас, он долази у секретарску канцеларију, а свет не уме да прави разлику.”

„Појма о томе немам.”

О демонстрацијама код редакције *Штампе*, Краљ је се врло оштро изразио – вели – да је укорио министра унутрашњих дела, што није предупредио да се сачува туђа имовина. Због тога је министар давао оставку, али му није примљена, јер је Скупштина ту, и он треба пред њом да падне.

„Збиља – заврши Краљ – дознао сам да је аустријско посланство плаћало 5.000 динара ономе који би на митингу што је био, говорио против царинског савеза. Ала би се тај лепо провео.”

27. јануара. У три часа саопшти ми телефоном др Динић да треба у 5 часова да будем код Њ.В. Кад сам отишао, морао сам причекати јер су већ били неки у аудијенцији.

Кад сам ушао, Краљ ће ме запитати:

„Шта, зар и скупштинари почели да штрајкују?”

То ми је дало повода да критикујем неумесно понашање владе и скупштинске већине. Замерао сам што без нужде службе се којекаквим смицалицама при измењивању дневног реда у Скупштини. Чудио сам се што самосталци покушавају да владају са једним гласом већине. То је *ајсурдум*, то их може навести да падају из погрешке у погрешку и да праве незаконитости, што можда не би чинили. Влада нема свој *raison d'être*³² за даљи останак, она је дошла са девизом да направи зајам за наоружање и жељезнице. Успеха нису имали, претрпели су фијаско, и сад треба да иду кући. Они истина, у *Огјеку* тврде, да је питање о наоружању одгођено

---

³² *raison d'être* – разлог постојања (франц).

само за три месеца, међутим, проћи ће и година, а то се неће свршити иако је то врло важно и не трпи одлагања.

Краљ је то одобравао, жалећи се на нашу поцепаност и искључивост, која омета сваки озбиљан и користан рад у земљи. Он би радо уложио свој вето, али мисли да томе није време, јер би му се пребацило да је непарламентаран. Треба они сами да даду оставке, али би најбоље било кад би се сложили са радикалима и радили заједнички. Нада се да ће ова криза натерати и једне и друге, да о томе почну мислити, а после, и радити, јер већ три године ништа се не ради.

„А знаш да је био код мене Фети паша³³, питао ме, како се има разумети она тачка у уговору са Бугарском о царинском савезу, која говори да се уговор има односити и на оне области, које сад нису, али би доцније ушле у саставни део једне или друге државе.

Казао сам му, да је то општа формула за уговоре и да то чине све државе, али да од тога не правим питање, иако у Цариграду сматрају да то има другу скривену циљ. Ја радо пристајем да се то избрише. Сам пак уговор више је економске природе, политичког значаја нема.

Он сам лично жели да одржава добре и пријатељске односе, јер сматра да одржање *status quo*³⁴ најбоља је политика данас и за Турску и за Србију.”

„А да не би запиткивао и даље о томе, ја брзо пређем на други предмет, изјавив своје чуђење што је Турска попустила протесту великих сила, јер ниједна не би смела ратовати, нити би стално смела да окупира Митилену, Солун и Драч, пошто би то неминовно довело до сукоба са другим државама. Фети је био изненађен и зачуђен мојим говором,

---

³³ Ибрахим Фети паша. До 1908. дугогодишњи турски посланик у Београду.

³⁴ *status quo* – досадашње стање.

признавајући уместност и тачност. Истог дана отправљена је у Илдиз Султану једна велика шифрирана депеша.”

После вечере, седели смо до 10 ч. и разишли се.

5. фебруара. У суботу ме је тражио Краљ, али тада нисам био код куће, те сам сутрадан отишао у секретаријат да замолим др-а Динића да ме извини. Кад је се Динић вратио, рече ми да ме зове Њ.В. Отишав, Краљ ми каза да ме је звао да чује мишљење о песмама што су стигле за химну. Најбоље су биле три од А. Шантића из Мостара, песме су с малим варијацијама биле једнаке и мада нису биле ништа ванредне, ипак су биле пуне духа и тенденције. Да ли ће бити изабране за химну не знам.

Затим је Краљ почео говорити о ситуацији која је створена опструкцијом, жалио се на партизанство које не да радити, кривио је радикале што се у овако тешким приликама не сложе, већ се цепају. Том приликом рече, како га неки – није рекао ко – саветују да он и без Скупштине обори владу. Али он неће то да чини, пошто је Скупштина на окупу, нека је она обара. И Пашићу није он узео оставку, нити је њему оставку дао већ је он пао пред Скупштином.

О пуковнику Васићу који је био код њега, имао је пуно похвалних речи о његовој интелигенцији и спреми. Васић је покушавао да се оправда од подметања, као да је он некакав антидинастичар, и да ради за принца Мирка. Све је то Васић огласио за лаж и клевету.

19. фебруара. Био сам неколико пута у Двору, али нисам имао времена да прибележавам, то ћу сад учинити одједном.

Кад сам био последњи пут Краљ је био врло нерасположен, жалио се да нема искрених пријатеља, да нико неће ништа да му каже, и да је он најнеобавештенији човек у земљи, мање зна о приликама у земљи од његовог министра,

па чак и обичан грађанин који се ма и најмање интересује о догађајима у земљи, више зна од њега.

На то сам му одговорио, молећи га за извињење што ћу рећи, да је то претерано, јер сам уверен да све важније ствари сазнаје, а ситнице, личне и породичне ствари, не мора знати.

„Напротив – тврдио је – Краљ треба да зна све, и он ће онда умети да одвоји шта је главно а шта споредно.”

Тим поводом испричао је, како за време бављења његова у Црној Гори, дођу му неки главари из једне нахије, и почну се горко жалити на неправде које им се чине.

„Питао сам их, да ли зна за то Господар, они ми одговорише да не зна, нити би му смели казати. На питање, а зашто му се не жале, они слегосе, а један ће рећи, па нећемо да се љути, а ко зна да ли би нам хтео и могао помоћи. При поласку ме замолише да Гошподару ништа не казујем. Првом приликом ја сам учинио Кнеза пажљивим на те жалбе, и Кнез их позове к себи, па ће произдаље почети припитивати о њиховим невољама и у његовом присуству, они који су му се пре два дана жалили повикаше сви у један глас:

У твоје здравље Гошподару, све је код нас лијепо, и ништа се не можемо пожалити.”

„Ја сам се – вели Краљ – запрепастио и кад сам их после упитао што Кнезу нису казали оно што и мени, одговорили су:

Не смијемо.”

„Како је у Црној Гори, тако је и у Србији, само с том разликом што у Србији смеју да кажу, али неће.”

Једног дана Краљ ми показа депеше *Коресиогениц-би-роа* у којима је био извештај о неком Балканском комитету и његовом мишљењу о царинском савезу са Бугарском и сукобу са А-Угарском, где се између осталог вели за краља Петра како му је положај на престолу несигуран, па чак и живот, а све због тога што је краљ Петар велики пријатељ Аустрије.

Кад сам то прочитао, Краљ ће рећи:

„Ето видиш како су нелогични, најпре се хвали идеја о царинском савезу и одобрава, па после се говори како ми је и престо и живот у опасности што сам пријатељ Аустрије. Пре свега, то се двоје не слаже. Уговор о савезу не би био да ја нисам хтео, њему сам ја дао потврду својим потписом, а пошто је њему противна Аустрија, то онда ја не могу бити пријатељ њен. Ја сам пријатељ само мога народа и више ничији.”

Прелазећи на политичку ситуацију наше отаџбине и на самосталце, ја сам отворено и искрено рекао, да политика коју воде самосталци не одговара интересима Отаџбине, да штети углед Краљев, а и они као партија само губе. Од Скупштине су направили друго издање Клуба, заборављајући да се са једним гласом већине не влада, нарочито кад се урачуна да у тај један глас долазе и министри који су посланици.

„Све је тако, али они неће да даду оставку.”

„Знам Величанство, али ако би потреба и интерес земље то захтевали, онда би их требало довести у такав положај, да морају дати оставку и онда ће бити принуђени на компромисе и споразуме.”

„Мислио сам ја о томе, али нисам рад да влада пада ван Скупштине те тако дајем повода жалбама како се и сад ради као и пре 29. маја.”

„Али то ћете морати напослетку урадити.”

„Ето јуче су ми поднели предлог о изменама у Закону о Управи фондова, нисам га потписао, оставио сам да се о томе размислим два три дана. Збиља, какво је мишљење Државног Савета о томе пројекту?”

„Државни Савет је био противан изменама.”

„Како си ти гласао?”

„Био сам такође противан, још и са тог разлога, што не мислим да треба чланови Народне Скупштине да буду и чланови Одбора Управе фондова, те тако да су подчињени

и зависни од министра привреде. И после у те одборе бирају се партизани, а не способни људи.”

„Можеш ли ми набавити то мишљење Саветско?”

„Могу Величанство.”

Кад сам 19. фебруара отишао у Двор однео сам и штампано мишљење Државног савета о изменама Управе фондова. Краљ тада рече да ће причекати са потврдом тога закона, док види хоће ли бити каквог измирења између обе групе, па ако не буде, одрећи ће санкцију томе закону, те тако принудити владу да даде оставку, а подписаће само у том случају ако буде споразума.

Кад сам Краља питао за неко писмо Стеве Лукачевића, да ли га је добио, одговори ми да јесте и да га је звао за после подне.

„То је један нитков и неваљалац који ме компромитује на сваком кораку.”

Ја тада рекох да сам чуо, да је он Пашићу казао, да ће ако се приме Шкодини топови, имати њих двоје да поделе 800.000 динара.

Краљ је био запрепашћен и љутито ће рећи:

„Тај је подлац у стању за тако што, али више та хуља неће прећи мога прага.”

26. фебруара. Телефоном ме зовнуше да дођем у 4 часа у Двор. Кад сам отишао Краљ ме упита шта мислим о министарској кризи што је искрсла.

„Величанство, она је требало раније да буде.”

„Да ли ће се моћи постићи споразум?”

„Ако буде овладао осећај дужности спрам ове земље, онда је споразум ту; а ако се буду гледали партијски интереси, онда од споразума нема ништа.”

„Али земља потребује рада, а не свађе и гложења. Ако се не сложе, шта онда да се ради?”

„Распустите Скупштину.”

„Па докле ће се ићи на изборе, то је исмевање парламентаризма, на то ја не могу пристати.“

„Али ако нема другог излаза, мораћете то урадити.“

„Радити би се могло, само кад би се хтело, кад не би преовлађивао инат и партизанство. Ето, самосталци хоће споразум, док радикали траже јединство, попустити неће ни једни ни други.“

„Зато баш, кад се не сложе, Ви распустите Скупштину, а да не буде криво ни једним ни другим, Ви образујте једно пословно – изборно – министарство, које ће извршити изборе, па ко добије већину нек састави владу.“

После смо се у разговору дотакли наше журналистике и пророчанства Чедо Мијатовића³⁵, који је означавао 25. фебруар 1906. као критичан дан за династију, а то је било јуче.

И том приликом Краљ ће рећи:

„Ја као сваки оријенталац верујем у судбину, али у та пророчанства и духове не верујем. Али има нешто што ме изненађује и то не могу да објасним, а то је пророчанство бројева. То је било пре 6-7 година, био сам у Женеви и једног дана један ми мој пријатељ рече да у Женеви има неки човек који из бројева може да наговести будућност, и замолише ме да им дам ове податке: прво, годину рођења, а после, три године које су биле од важности и утицаја на мој живот. И ја им дам ове године: 1844. као годину рођења, 1858. кад смо отишли у емиграцију, 1871. кад сам учествовао у једном великом рату, и 1883. кад сам се оженио. И сутрадан они ми донеше одгонетку. Казаше ми да је онај рекао да ћу 1903. године или умрети или ће та година донети преокрет у моме животу.“

А до тог резултата дошло се на овај начин: поређао је цифре година једну за другом.

---

³⁵ Чедомиљ Мијатовић (1842-1932).

Прво је написао годину рођења, па испод ње три године редом и сабрао

1844

1

8

5

8

1

8

7

1

1

8

8

3

1903

А као што знаш 1903. године био сам изабран за краља. Зар није интересантно? Сматрам да је ово случајност и ништа више.”

Други дан Ускрса, 10. априла. Био сам у винограду код Милоша Туцаковића, кад дође жандарм из Двора и донесе ми позив да у 5½ часова будем код Њ.В. Краља. Код Туцаковића био је и др Бајковић, доцент универзитета, који је за празнике дошао из Беча, где је био одређен као делегат за трговачке уговоре. Како је то питање било на дневном реду, то ме је интересовало да сазнам какви су захтеви Аустро-Угарски, које је она мотивисала у меморандуму што га је г. Бајковић донео.

Главно што је тражила, то је да се не запоставља њена индустрија, већ да при једнаком квалитету и једнаким ценама има она првенство. Затим да се учини концесија Мацарима и да узмемо со од ње. Ово сам волео да сазнам, јер

је самосталска влада дала оставку због несавладљивих тешкоћа. У Огјеку самосталци су тумачили да су те тешкоће пензионисање неколико њихових официра да би се могао уравнати пут за побољшање односа са Енглеском.

Кад сам отишао, Краљ ме је питао:

„Знаш ли за оставку владину?”

„Знам – рекох – али ми нису јасне побуде те нагле оставке кад Скупштина тек што се није састала.”

„Они су тражили да се прво реши завереничко питање, и то пензионисањем вођа. Ја на то нисам пристајао, не што ја не бих хтео да се то питање решава или што не бих желео да се обнове односи са Енглеском; већ због тога, што ова влада није дошла за то, већ је дошла да наоружа земљу, сагради жељезнице и да се сврши и закључи трговачки уговор са Аустријом, а завереничко питање долази напоследку” био је Краљев одговор.

И сам сам се чудило да самосталци потржу питање о завереницима као повод њиховој оставци, јер знам, да су они раније замерали Пашићу, кад је био покушао да га реши. Али прави повод њиховој оставци у другом је нечему. Оног дана кад су дали оставку, био је последњи дан кад су требали да даду одговор на аустријски меморандум. Али како су они питање о трговачком уговору, још више замрсили са своје неумешности и незнања, то да би маскирали тај свој неуспех, узели су нешто сасвим споредно, па бајаги због њега дају оставку, сваљујући у исто време кривицу на Владаоца, као да неће да се реши завереничко питање. Од како пратим догађаје у нашој земљи, а нарочито од доласка краља Петра ја не знам ниједну владу која би признала своју погрешку, већ је сваки свој неуспех гледала да натовари на врат Краљу, и све партије гледале су прво интересе своје па тек државне.

Кад сам 10. априла отишао и кад ме је Краљ питао за мишљење, ја сам одговорио да би требало звати старије

радикале и питати их би ли пристали да се прво сврши уговор и наоружање.

За самосталце Краљ је рекао:

„То су поштени људи, али су неспремни и невични.”

Кад сам напоменуо Краљу како се по Београду говори да је дошло до ужасних сцена између престолонаследника Данила и принца Мирка и да је Мирко потезао револвер на брата, Краљ рече, да је и сам тако нешто чуо, али да позитивно не зна ништа. Зна само да Миркова ташта г-ђа Константиновићка буни Мирка и баца му бубе у главу, како би требало да буде он владалац или у Црној Гори или у Србији, а он млад и амбиозан, па је све могуће.

У подне имао сам госте на ручку, били су: прота Милан Ђурић, Малиша Атанацковић, Мика Поповић, директор гимназије у Зајечару, и Миша Трифуновић, професор, сви посланици.

Министарска криза постоји већ 10 дана. Пашић не може никако да састави кабинет, јер је запело због министра војеног. Нуђен је М. Живковић, дивизијар из Зајечара, и он није хтео да се прими, што је то само изборни кабинет. Ђенерали Ј. Мишковић и М. Срећковић уопште нису хтели да се приме, пуковник Пера Бојовић ставља као услов да се извесни контраћи врате у службу, а то неће ни Краљ ни Пашић. Из разговора сам приметрио да многи посланици у факту што се ниједан официр неће да прими за министра војеног, виде жељу Краљеву да се само осујети кабинет Пашићев и доведу самосталци. Тако је нпр. Љуба Стојановић већ депешом јавио својима, да се кабинет не може саставити. Тада су ми говорили и молили ме да идем код Краља и утичем да се омогући састав Пашићева кабинета. Казао сам им, да не мислим изигравати неодговорног чиниоца, а пошто је Пашић шеф партије, нека ме зовне и каже шта мисли и ја ћу се према томе одредити.

Пошто су отишли прота Милан и остали, мене зовну телефоном Пашић да дођем код њега. Код њега затечем

Стојана Протића, Андру Николића, Лазу Пачуа и проту Ђурића. Пашић ми укратко исприча, како је наишао на тешкоће при саставу кабинета, јер не може да нађе погодну личност за министра војеног, па ме моли да му помогнем да код Краља нађу готовости и помоћи за то, јер би он (Пашић) желео да министар војени буде човек од ауторитета, а не мако, нпр. Живковић или П. Бојовић, на првом месту. Ја им то обећах и одмах сам отишао у Двор.

У ађутантској соби затекох престолонаследника, и дежурни ми рече, да је код Краља пуковник Сава Пауновић, кандидат за министра војеног. После пола сахата изиђе пуковник Сава, и ја га упитах шта има ново, он ми на то одговори да га је Краљ питао, би ли се у случају потребе примио да буде министар војени, и да му је овај изјавио да лично не жели никад али као војник, стоји Краљу на расположењу и слуша његове заповести.

Кад сам отишао код Краља, изненадио се да непозван долазим, извиних се да долазим по нарочитој мисији од стране г. Пашића, и испричам му целу ствар.

„Па ја сам г. Пашићу мандат без икаква ограничења дао и жао ми је ако Пашић немадне успеха.”

„То је тачно, Величанство, али Пашић је у немогућности да састави владу због министра војеног, зато сам дошао, да Вас у име његово замолим, да Ви Вашим ауторитетом помогнете му, да се официр којег он изабере, прими за министра војеног.”

„То је немогуће, прво, што то прелази границе једног уставног Владоаца, а друго, не могу ја силом терати неког да се прими кад неће. Ето нпр. ни самосталцима није хтео да се прими Бојовић, па неће тако исто ни сад, а и ја га нећу.”

„Незгодно је, Величанство, да се Ви ангажујете тако отворено противу једног интеллигентног и спремног вишег официра.”

„Нећу га, и то ћу и њему казати, ето им пуковника Саве Пауновића.”

„Они хоће име, а Сава је добар, поштен официр, а можда га и Клуб неће.”

„Војници немају посла са Клубом, сва је ствар да буде министар за месец дана да потпише указе док се не сврше избори, а кад дође Скупштина нека иде кући.”

„Какве указе?”

„О пензионисању неких завереника.”

„Па баш у том случају, треба човек који нешто вреди, јер ће при изборима водити се оштра борба, па је боље имати у кабинету све јаке људе.”

„Шта ја ту могу да радим?”

„Да, као врховни командант, заповедите да се неко прими. Војник мора да слуша.”

„Ствар је у овоме. Мучно да они могу наћи официра од ауторитета, који ће потписати указе о стављању завереника у пензију.”

„Па ипак, нашло би се, покушајте са г. Путником.”

„Зар он који је био под самосталцима министар, да буде и код радикала?”

„Кад му Ви кажете, примиће се јер он је дисциплинован војник.”

„Не верујем да ће се примити.”

„Онда је ситуација врло озбиљна.”

„Зашто?”

„Зато што ако Пашић не састави владу, сви ће радикали бити као осице и кривиће Вас, да нисте озбиљно ни мислили са Пашићем и да ниједан официр неће да се прими зато, што то Ви не желите.”

„То није истина, то је подметање.”

„И ја у то не верујем, али ће радикални народ и остали наиван свет, у то поверовати. А то ће све ићи на штету угледа Вашег. Стога је и у интересу Вашем да Пашића помогнете.”

Краљ је зовнуо ађутанта и наредио му да зовне генерала Путника, не обећава ништа. Ја сам отишао Пашићу и саопштио му разговор с Краљем и Пашић је, сумњајући, отишао у Двор, где му је Краљ саопштио да се Путник примио за министра.

И због тога је Путник био предмет жестоких напада у Скупштини и по новинама од стране опозиције.

7. маја. У суботу увече дошао сам из Крушевца, где сам био да обиђем имање. Али пре но што сам пошао за Крушевац био сам код Краља, то је било 1. маја, и тада сам молио у име Ужичана да им се пошље нешто брдске артиљерије. Казао сам да су то Ужичани заслужили, јер су се вазда одликовали љубављу и оданошћу спрам њега и његова дома и због тога су под Обреновићима патили. Краљ је био вољан, само треба да се споразуме са министром војеним, но по свој прилици свршиће се повољно. После вечере седели смо у салону за пушење и Краљ је започео тему о литератури и слабој проодњи књига, његова је оцена била тачна и погледи правилни.

Кад сам се вратио из Крушевца био сам врло уморан, јер се морало пешачити преко Рипањског тунела, кроз који се није могло пролазити, те сам до 8 сати ујутру спавао. Тада ме пробуди телефон и рекоше ми да ме Двор зове. Изненадих се кад чух Краљев глас.

„Добро, јеси ли ти?” питао ме Краљ.

„Ја сам, Величанство.”

„Испуњена ти је молба, Ужичани су добили батерију.”

„Веома сам захвалан, то ће Ужичане много обрадовати.”

„Мило ми је да сам их могао задовољити.”

„Смем ли, Величанство, да их о томе известим?”

„Можеш, само немој казати од кога си чуо.

Дођи вечерас у 6½.”

„Разумем.”

Дошав у означено време, ја сам и усмено захвалио на пажњи коју је указао Ужичанима.

Краљ се много жалио на министра Андру Николића, како је непажљив, и не обазире се на жеље Краљеве, док се под Обреновићима трудио да и мисао погоди и испуни. При постављању нових директора средњих школа, Краљ је желео да једно место добије Сава Антоновић, одличан професор и географ, али Андра је њему предпоставио једног болесног човека, који је већ на измаку своје службе.

Даље је тражио да се пензионирани директори декоришу, а Андра је се бунио противу тога, јер би им – вели – следовала *Звезда Св. Саве (II стјејен)*, а то је по његовом мишљењу много. И замислите сад овај контраст, Краљ пред својим министром брани просветне раднике, доказујући му да то није много, кад се једном просветном раднику после 30 година заморне службе каже једно лепо *Збојом* у виду једне звезде. И тек пошто је Краљ казао да ће он то сам учинити преко канцелара ордена, г. Андра је пристао да напише указ.

После вечере разговарали смо о спиритизму, у шта Краљ није веровао и целу ту појаву објашњавао је телепатијом.

22 – 26. маја. Оба пута звао ме је Краљ и питао ме за неке привредне и школске ствари, задржавајући ме и на вечери. Разговарали смо о Андри Гавриловићу, професору, како ми се вајкао због неправедног пребацивања односно његових односа спрам краља Александра; и каже да је ишао по упутству Пашићевом.

„Говорио сам – вели – оно што ми је он, Пашић, казао, и сав разговор саопштавао сам редовно г. Пашићу.”

„Где је он професор?”

„Сад је у Нишу.”

„Је ли он сарадник Правде?”

„Јесте, Величанство.”

„А, то ће бити онај кога је Пашић питао зна ли он да ли нема у Румунији или Маџарској ко од ближих потомака Обреновића” – ту је белешку Краљ прочитао из једне књиге, у којој је то било записано.

„То ми није Андра казивао.”

„Јест, јест, то га је Пашић питао и кад му је овај одговорио, да он не зна али је позитивно да их нема, те је узалудно тражити, тада му је Пашић казао:

Штета, добро би било да се нађе. Обреновићи протераше Карађорђевиће, а ови њих тупе-лупе, па их све потепаше.”

Слегох раменима и изјавих сумњу у верност тога саопштења јер познајем А. Гавриловића који хоће и да слаже. Он је долазио код мене и жалио ми се како је издао две књиге о Доситеју и Великој школи под Карађорђевићима, па му је остао велики број књига нераспродат, молећи ме да му помогнем. Кад сам му казао, да бих то радо учинио, али не знам како, тада ми је напоменуо да би могао и Краљ да му одкупи нешто, то сам обећао, што ето и чиним.

„Лепо, колико да узем?”

„Узмите за 300 динара, биће довољно.”

„Добро, сутра ћу ти послати, па му ти и предај.”

17. јуна. Одређен сам био за председника Пиротског округа, при изборима, који су били 13. јуна. Уочи дана избора дошли су у Пирот из Софије, да присуствују изборима, вође националиста, Тешов Мих. Георгијев, Д. М. Јаблански, Никола Радев и др Борис Вазов, адвокат. Дошли су да виде како се врши тајно гласање код нас. После подне ишли смо на Сарлах, па затим чак до Темске. Они су отишли са директором гимназије прво у варош, а доцније у сеоску општину.

Кад су они отишли, ја сам остао са Георгијевом, који ми је поверљиво причао шта ради кнез Фердинанд у Бугарској. Тај отворено краде, али даје да и други краду. Краља Петра ужасно мрзи, није му право што је тако уставан и што је у

Србији завладао ред и законитост. Царинску унију он је издао Аустрији и то на овај начин: отишао је у једну аустријску бању, где је се састао са ађутантом цара Фрање Јосифа, генералом Паром, који је са царем интиман, јер су једних година. Одмах после неколико састанака, питао је генерала, би ли му могао израдити аудијенцију код цара, пошто има врло важну ствар да му саопшти. Генерал Пар то обећа, јер Фердинанд није тада добро стајао код цара. Одговор је брзо дошао и он је отишао те цару саопштио царински савез између Србије и Бугарске. Ово је аутентично. Кад ми је казао ово Георгијев, који је био посланик бугарски код нас, било ми је јасно, зашто Аустрија мрзи краља Петра, јер су рачунали да им он то каже, а он не само да им није казао, но и после саопштења Фердинандовог, он није хтео да им то призна. Даље ми је Георгијев казивао како је краљ Петар популаран у Бугарској, а то су потврдили и остали. Фердинанд се одржава само новцем. Тешов је разговарао са мном о персоналној унији између Србије и Бугарске, Фердинанда мрзи, јер је више Немац но Бугарин.

Из Пирота вратио сам се са Јованом Томићем, библиотекарном. И дошли смо заједно у Крушевац на моје имање где ми је била породица. Ту сам провео до 4. јула и тада сам отишао у Рибарску бању. Бања је била препуна гостију, те сам привремено добио собу у кући која је била спремљена за Краља, а која је била намењена за др-а Динића. Ту сам остао док не нађем стан у другој кући. После три дана дошао је и Краљ, који ме је одмах позвао к себи. Пре доласка ја бејех већ ручао, и кад се опростих, свратих у кафану да попијем кафу, али одмах дође жандарм и позва ме на ручак у Двор, извиних се да сам ручао, но добих поново позив те хтео, не хтео, одох. Кад сам дошао дадоше ми место до принцезе, а Краљ ми рече, да ћу одсад редовно обедовати са њима, а други стан ми не треба, од оног што сад имам. Захвалих се Краљу на толикој пажњи, и збиља за све време, а то је за 20 дана, ја сам био гост Краљев, и том приликом

могао сам још боље да упознам сву племенитост и доброту Краљеву, а тако исто могао сам да видим из разговора које сам имао са принцем Јеленом, да она располаже са веома много историјског знања, нарочито је знала генеалогiju владалаца и великог племства. О политици, имала је трезвене погледе и судила је правилно о догађајима и људима, говорила је са таквим познавањем и разумевањем да сам јој се дивео.

Једном, а то је било после подне, зовну ме Краљ преко др-а Динића. Био је љут и узбуђен, пружи ми једну цедуљичу на којој је руком Андре Николића, министра просвете, било написано, који датум треба ставити на једном, а који на другом указу. Подписа није било, само је на том обичном парченцету артије била адреса.

„Ето видиш – рећи ће Краљ – са таквим цедуљама пропраћа Краљу указе министар просвете, то или је безобразлук или невоспитање, или обоје скупа.”

„А како остала господа министри пишу?” упитам.

„Учтиво и солидно”, одговори Краљ и показа ми сва писма остале госпoде министара, која су била писана на читавом табаку, са адресом Њ.В. Краљу, и при дну био је подпис дотичног министра.

Почех да браним Андру, иако се таква неуљудност није могла бранити.

„Можда је – рекох – г. министар мислио да ти укази иду прво Вашем секретару, па је тим цедуљама хтео само да скрене пажњу да Вас подсети на датум.”

„То не стоји, укази са писмима упућени су директ на мене, а не на секретара, и ја их отварам. На тај ординаран безобразлук г. Андре, одговорићу цепањем ових указа.”

„Величанство, Ви то нећете урадити.”

„А зашто?”

„Што у таквом случају, министар треба да да оставку.”

„Па нек да, кад је безобразан.”

„А налазите ли Ви да је сад згодно време, у добу кад имамо царински рат са Аустријом и кад треба правити зајам за наоружање и жељезнице, да треба крњити министарство и изазивати делимичне кризе. Само то не, Господару. Указе подпишите, али му преко секретара изјавите да у будуће буде учтивији и пажљивији.”

„Добро, размислићу.”

С тим речима ме одпусти. После ми је Динић причао да је врло оштро писмо написао г. министру, стављајући му до знања да у будуће такве указе неће подписивати.

У Бањи је Краљ сваког дана позивао на доручак и ручак, по једног од грађана и чиновника, више није могао, пошто је трпезарија била мала. Звати су на обед сви без разлике партија.

Као дворска дама, тада је била једна Рускиња, г-ђица Болоховска. То је била интелигентна, начитана и фина дама, говорила је перфектно немачки, француски и енглески, а брзо је научила и српски. Због нереди и метежа у Русији много је страховала, јер је имала брата који је у Финској био помоћник гувернера. А како је имала велика познанства са интелигенцијом у Русији, то је са њом разговор био врло интересантан.

26. августа. Краљ се налази на путу, царински рат још траје, а живот је исто онако скуп, као и кад је отворена граница.

Кад сам отишао у канцеларију у ходнику ме је већ чекао драгоман³⁶ немачког посланства Јосифовић, са којим сам и иначе познат био. Рече ми да има са мном врло важан разговор. Уведох га у једну од саветских соба и он ме одмах упита да ли бих могао једну врло важну ствар да саопштим

---

³⁶ Драгоман (грчки *Драјоманос*). Службени преводилац у земљама где се говорио турски, арапски или персијски.

Њ.В. Краљу, али да за то не зна влада. Упитах га: „Откуд баш мене изабрасте за то, јер то није у реду у једној уставној земљи крити ма шта од владе.”

„Ствар је врло проста. Ви сте немачки ђак, па је извесно да симпатишете Немачкој, а сем тога, знамо да стојите добро код Краља и да Вас сматра као свога пријатеља, па ћете Ви моћи најлакше да доставите оно што ми желимо, а што ми сматрамо да је врло важно, и да треба он да зна.”

Обећах.

27. августа. Драгоман дође опет и поче да ме уверава о важности саме ствари коју има да саопшти и како посланство много полаже да се то достави Краљу. Пошто је испричао све, ја му рекох да бих све то тачно могао саопштити Њ.В. добро би било да ми да написмено, и он одмах извуче један полутабак, на коме је било написано ово:

„Дознали смо с поуздане стране да је у једној последњој седници министарског савета, којој је Краљ председавао, поведена реч о топовима и да је Краљ изјавио жељу, да се једаред коначно реши ова ствар и топови да се поруче у Немачкој, но да су министри одвраћали Краља од ове намере, наводећи како се Немачка тако тесно придружила Аустро-Угарској, да је ставила чак услов, да се један део лиферација мора узети код Шкоде и да се аустријски делегат уведе у управу монопола.”

„Оба навода нису истинита јер,

1) Немачка никад није условила да се део лиферација мора узети код Шкоде. Само толико стоји да фирма Круп не би се противила кад би се брдске батерије поручиле код Шкоде.

2) О аустријском делегату у управи монопола уопште није било речи.

У интересу добрих односа Србије са Немачком желети је да се Краљ обавести о овоме, да не би утицала на његово решење лажна проношења заинтересованих људи.”

29. августа. Краљ је дошао с пута 28, ја сам му се јавио 29, а примио ме је у 11½ часова. Кад сам ушао код њега, почео је одмах да прича о свом путовању кроз источну Србију, о ванредној лепоти предела, о величанственом дочеку, о народу који је тако добар и питом. Није имао речи да се нахвали, био је усхићен, и то га је правило чилим и свежим.

Кад сам му казао за шта сам дошао и прочитао му оно писмо из посланства, замолио сам га какав одговор да дам.

„Казаћеш да ја не волем та дошаптавања иза леђа, али примам к знању, то што ми је саопштено.”

„А да ли треба то да зна и г. председник Пашић?” упитах.

„На сваки начин, све што си мени казао, казаћеш и њему, он то треба да зна.”

У том је и ађутант јавио да је ручак готов.

После подне известио сам о томе и г. председника Министарства. Пашић је био изненађен и обрадован том пажњом Краљевом. Пашић ме је уверавао да то што сад Немачка пориче, да је све истина, али да се сад повлачи.

21. октобра. Добих позив од дежурног ађутанта да у 6 часова дођем у Двор. Краљ ме прими одмах и после обичног разговора, упита ме изненада:

„Како ти мислиш о Пашићу?”

„Пашић је паметан човек, има стрпљења – а то је по Дарвину – ђенијалност – и пун је такта.”

„Знам, али да ли је он искрен и поуздан?”

„Мислим да јесте.”

„По чему мислиш?”

„Ево по чему. Пашић није авантуриста, нити је човек који хоће да рескира, он то није чинио никад, па ни у емиграцији, и кад је био сам, а најмање ће то сад чинити, кад је се оженио и има децу. Не меће он ништа на коцку, ни онда кад је то било популарно. Он је опортуниста и воли да печали, да тече. Његове су амбиције да је на власти и да има

новаца. С те стране будите спокојни. И опет Вам Кажем, не треба га одбацивати, истрајан је у послу и зна шта хоће.”

„А како ти се чини овај зајам и наоружање?”

„Нека се једном сврши, па ма како било, почели смо због тога да будемо предмет подсмеха у свету. Да ће бити ћара то је извесно.”

„Е видиш, ове фабрике дају 5% од поруцбине, а за зајмове још и више. То се сматра као нешто обично.

Кад је Црна Гора поручивала топове код Крупа, били су у Есену војвода Божа Петровић и Јово Матановић, бригадир из Подгорице. Управа Крупових фабрика понуди Божи 120.000 марака, он не хтеде примити док не упита Кнеза. Кнез шифром одговори, да за те паре узме још који топ. Кад је се војвода јавио фабрици, одговорили су да је то проценат који се свакоме даје, а пошто га он није хтео примити, они су тај новац дали у раднички фонд. Али Матановић прими 20.000 марака, не казујући никоме и почне куповати куће по Подгорици. То падне у очи свима, па и Кнезу, који га притегне откуд му паре, он почне да одриче и врда, док напослетку не призна да је добио, онда му Кнез дозволи да за живота буде имање његово, али после смрти да припадне држави. На што он да писмену обавезу.

Руски министар финансија пок. Вишњеградски оставио је после смрти 200 милијона имања.

Вита је се тако исто обогатио правећи зајмове.

Извесно је да ће и ови што добити. Али се сви грдно варају ако мисле да ћу се понизити да ма што примим. Карађорђевићи нису од те сорте.”

Краљ је то говорио ходајући горе доле по соби, био је узбуђен.

Напоменух му да сам писао др Динићу и молио га „да Вам проговори за Јанка Веселиновића ћерку која се сад удаје, и да би лепо било да се или Краљ или принцеза сете кћери једног српског књижевника, који је као сиромах умро.”

Краљ ме упита шта би згодно било да јој се поклоним.

„Знате шта каже наш народ: ти не гледај ово јаје већ ти гледај ко га даје.”

Краљ оде у другу собу и донесе брилијантске минђуше са плавим сафиром у средини и даде ми их да предам где треба. Поклон сам дао Јанковом брату, ректору богословије, Стеви Веселиновићу.

27. октобра. Данас сам позват на вечеру, после вечере играли смо шаха. Краљ је распитивао о Јовану Томићу библиотекару, хвалећи га као вредна и озбиљна научењака.

Краљ живи врло дијетално, пије само киселу воду. Леже рано и устаје рано. Обично је у 5 сати на ногама, а некад и раније.

12. децембра. Био сам позват у Двор за 6½ часова. Разговор се прво водио о српском америчком новинарству, које Краљ редовно и пажљиво прати и чита. Он прима све српске америчке листове. Затим о црногорској уставности и парламентаризму. Краљ је тврдио да ће код њих бити већа заостреност но код нас, и мисли да је то за Црну Гору сувише рано.

У току разговора дођосмо на престолонаследника Ђорђа. Отворено сам приметио да његово владање и понашање не одговара његовом положају. Не ради ништа, не учи ништа.

„Дај ми детаље, не говори уопштено”, прекиде ме Краљ.

„Арогантан је спрам свакога, третира сваког као млађег, на поздраве неће да одговара, нарочито универзитетска омладина буни се противу тога. Због таквог његовог понашања, и нападају га по новинама, али ваљда ће се временом опаметити.”

„Слабо да од њега што буде – рећи ће Краљ – сад сам дознао да је направио дуг од 80.000 динара, и то код неког Божића зеленаша, са каишарским интересом, и тај му је

новац нашао мој бивши ађутант ппуковник Гојко Ђурић. Матор човек помаже једном такорећи балавцу да се задужује, а не извештавајући мене. То је ужасно. И сад ми се извињава да је то чинио из љубави и оданости према мени и моме дому. Сачувај ме Боже такве љубави и оданости!”

Слушајући то јадање Краљево мени га би жао, и ја се готово покајам што сам говорио о томе. Али сматрао сам за дужност да му то кажем.

После ми се жалио на др-а К. Динића и на његову проливеност, јер код њега нема никакве тајне, па му због тог прави велике неприлике.

По вечери седели смо у пушачкој соби, где је кнез Арсен причао занимљиве појединости о руском народу. Руски је народ скроз монархичан и религијозан, револуционари су руског мужика само тако могли покренути на буну, и да пали племићске домове, што су правили лажна писма са подписом царевим. Велика му је махна што пије, те услед пића није више нормалан. Причао је о Владивостоку и Манџурији. Пошто је Краљ одиграо неколико партија шаха, разишли смо се.

14. децембра. Због реуматизма нисам неколико дана излазио из собе. За то време, вајна универзитетска омладина (национална и самосталска) правили су демонстрације противу примљеног зајма.

Кад сам био код Краља, говорили смо о тим демонстрацијама, о лажном доношењу гласова, о некаквих три милијона што ће бајаги он из тог зајма добити. Тада ми је објаснио зашто је Пашићу подписао указ о пензијонисању завереника, што се самосталци тако љуте, без икаква основа, јер самосталци нису имали никаква позитивна одговора од стране енглеске владе, са колико се пензионисаних завереника задовољавају, па да одмах поставе посланика свог, и кад се све то сврши зависило је од енглеског краља је ли задовољан или није. Ето зато нисам пристао на самосталско

пензијонисање. Истина је, да сам Пашићу при саставу кабинета изриком казао да се решењу завереничког питања приступи тек после избора. Али пред изборе, посланик наш у Бечу др Вујић, јави шифрованом депешом: да га је посетио енглески посланик и да му је поднео понуду од енглеске владе, која пристаје на пензијонисање само 5 завереника и да ће оног часа чим то пензијонисање буде извршено, бити наименован енглески посланик. Е, тако јасно формулисан предлог није се смео одбијати и зато је указ о пензионисању изашао пре избора.

Истог дана био је код Краља и бивши шеф самосталске владе г. Љуба Стојановић, упућен од пуковника Василија Антонића, да га пита зашто о слави није позвао и њега. Краљ му је на то одговорио да је Антонић највећи нитков, и да док је жив, Антонић неће смети привирити у Двор.

Кад сам учтиво приметио да је то сувише оштро речено за његовог бившег министра, тада Краљ исприча узрок своме негодовању спрам Антонића.

„Као министру војеном наредио сам да напише два указа о пензијонисању два млађа официра, који због свог некоректног понашања не могу се трпети у војсци. Он тада поче бранити једног. А доцније сам дознао да је један од њих био рођак његов – рекох му – нек оба указа буду сутра спремна, а ја ћу се дотле размислити. И при поласку поновим му то. Кад сутрадан, ето ти председника Министарства, који поче да протестује зашто Краљ да наређује пензионисање официра без знања владе. Извините – одговорио сам му – ја сам Врховни командант и то је моја ствар, Вас се то не тиче. Из тога сам видео да је Антонић, мој пуковник, ишао код председника владе и тужио ме. Не само то но је тог дана опет дошао без указа. Кад сам га упитао, где су му укази, он је почео да се ишчуђава и прави невешт. Изгубио сам стрпљење и подвикнуо, како он сме као војник, моје наредбе да не извршује. Почео је како каква баба да се пренемаже. На моје питање зар сме да ме утерује у

лаж, почео је се извињавати, молећи ме да му опростим. Е, тај безобразлук никад му опростити не могу.”

Упитах да ли је истина да је Лујо Војиновић³⁷ добио за гувернера код кнеза бугарског, Краљ рече да је могуће, јер он прибира све који не воле Србију. А Лујо је уображен и сујетан, као и жена му.

---

³⁷ Лујо Војиновић (Сплит, 1864 – Загреб, 1951). Из српске племићке породице Војновића. Секретар кнеза, а шеф кабинета краља Николе. Гувернер принца Александра у Београду. Презиме Војновић је у рукопису писано као Војиновић.

18. јануара. Нисам одавна ништа записао, јер сам био слаб. Краљ ме је неколико пута звао да му дођем „у оделу у каквом ме њозив зајмече” и како сам такав један позив добио у кафани Паризу, то сам одмах и отишао.

После уобичајеног поздрава Краљ извади из фијоке асталске два писма. Био је љут и нерасположен. Писма су била адресована на г-ђу Цају Ненадовић, а писала их је г-ђа Тинка Војиновића далматинског *ирофа* и швиндлера. У првом писму жали се на оскудицу и беду, тужи се како су упропашћени доласком њиховим у Србију, тражи 2.000 динара помоћи, претећи помало. Пошто је на то писмо одговорила г-ђа Цаја, питајући је да ли је то писмо писано са знањем њенога мужа, г-ђа Тинка је одговорила, не само дрско и безобразно, оно је било уцењивачко, претила је осветом и како новинари у Бечу једва чекају да она изнесе све што зна о Двору и о приликама у Србији, а она није бадава провела две године у Београду.

Мене ова писма нису ни зачудила ни изненадила, јер сам о Далматинцима имао увек рђаво мишљење. А самог Луја знао сам као врло уображена и горда, који је себе сматрао за најпапетнијег. У Београду, дружио се са дипломацијом, са Србима се слабо дружио, јер он је забога *Конџи*, *Кнез*, а ми смо остали фукара. Стога га нико није волео, и сваки га

је избегавао. Краљ Петар довео га је из Дубровника из сажаљења, јер је тамо скапавао од глади – као што је то његова жена признавала. Давао му је 1.000 д. месечно, узевши га за гувернера принцу Александру, под условом ако он први одкаже, онда да му да 6.000 д. као бенефицију, а одкаже ли Краљ, онда добија 12.000. И кад му је после две године одказано, Краљ му је сем 12.000 динара уговорених, дао још 8.000 д., платив му још и квартир за годину дана. Овде се не рачуна 3.000 д. што му је дао за сељење из Дубровника у Београд, а све је то било мимо уговора. Али све то Кнезу Лују није било доста, он је мислио да буде вечити пензионер Краљев, љутио се и на Краља и на Србију, што не цене способности једнога распикуће. Пошто Лујо спада у оне који се држе латинске пословице *ubi bene ibi patria*³⁸ то је одмах понудио услуге кнезу бугарском коме је био, не васпитач његове деце, већ шпијун, који му је требао да изнесе све што зна о Двору на Цетињу и Београду – Кобургу је то требало.

Тог дана умро је и др Коста Динић, лекар Краљев и његов веран и одан пријатељ, који је заједно са њим јео хлеб изгнанички. Смрт Динићева ожалостила је и потресла Краља.

„Мислио сам – говораше Краљ – да ћу ја пре њега, а гле шта би.”

Покојни Која био је мој искрени друг и пријатељ још из детињства, а пријатељство нам је било запечаћено и заједничким апсом у Чебинчевој афери, и ја га искрено жалим.

Нацијоналци (либерали) преко Жике Протића обрадили су се на мене да би хтели да изгледе несугласице које постоје између Краља и њих. Тврдили су да либерали немају ништа противу њега, да су лојални, само их је увредило што при последњем саставу кабинета, није Краљ консултовао и њих, већ их је запоставио. Краљ није морао да

---

³⁸ *ubi bene ibi patria* – где је добро тамо је отаџбина (лат).

их послуша али је требао да их саслуша. Казао сам им, да колико ја знам, то с Краљеве стране није било намерно, јер Рибарац није овде, већ у Пожаревцу, а Вељковић није зват стога што је он неколико пута изјављивао, да њих (националце) не треба да зову, јер Краљ већ зна њихово мишљење, па им је незгодно да га непрестано понављају. То је права истина. Али ако они не мисле тако, и ако су заиста лојални, и немају задњих намера, онда би требало у *Српској засјави* другим тоном да се пише, и да се не праве којекакве алузије на Краља, који то ни по чему не заслужује. Признавали су умесност мојих примедба, изјављујући да су решени да то поправе, само нека им Краљ да прилике за то. На питање у чему би се састојале те прилике, одговорили су да ништа више не траже, до да их Краљ позове да се објасне. Изнео сам пред Краља њихову жељу, и он је био вољан да им изађе на сусрет.

Неспоразум је био изравнат, али познавајући их, сумњам да ће националци одржати своју реч. *Vederemo*³⁹.

Краљ Петар је врло коректан човек, он неће да претпоставља једну партију другој, он жели да има додира са свима партијама, и да од свију чује њихове жеље и жалбе. У том циљу препоручио ми је да му нађем кога из националне странке, са којим би могао општити и обавештавати се. Мислио сам да би за то био најзгоднији Жика Протић и Краљ га је примио, звао га је готово увек са мном заједно, ретко самог.

Разговарао сам са Љубом Давидовићем, Јашом Продановићем и Петићем, а они ме упутише на Љубу Стојановића, који изјави да за престанак опструкције потребан је одлазак Стојана Протића и ништа више. Кад сам то казао Краљ се изненадио и би му мило.

---

³⁹ *Vedremo* (џоејски, засјарело, *Vederemo*) – Видећемо (итал).

„Не траже ништа више?”

„Ништа.”

„А би ли хтели да причекају?”

„Не, то мора да буде одмах.”

Пашић је пристао и Стојан је дао оставку.

12. јуна. Отишав у Двор, Краљ ме је питао где ћу да проведем ферије и да ли бих хтео да идем са њим у Брестовачку Бању. Извинио сам се да због пољског имања морам да идем у Крушевац. После кратког разговора пријави се Јаша Ненадовић, рођак Краљев и посланик у Цариграду, одмах за њим уђе и престолонаследник Ђорђе, са мном се упита, а са Јашом не, и окрећући се њему рећи ће:

„Е, неће Вам упалити, не слуша Вас чича, мислите да мењате ред престолонаслеђа. Чекајте само, показаћу ја Вама.”

Јаша је само ћутао, а Краљ ће му рећи француски да не говори. Био сам у незгодном положају.

Краљ оде у другу собу да се по обичају умије. Јаша изађе, а и ја за њиме. Одмах изађе Краљ са престолонаследником, овај оде у свој дом, а ми са Краљем у трпезарију. После вечере играо сам шаха.

Краљ је причао после, о својим Сен-Сирским друговима, о колегијалности и другарској љубави између њих. Један између њих води бригу о свима, и ако је ко од њих потребит, или му што треба, он удара разрез колико ко треба да пошље, и нико не пита зашто.

„Кад сам ја – вели – изабрат за краља, после три дана, добио сам извештај од свога друга, да из Банке могу подићи 100.000 динара, да ми се нађу. Моји другови су скупили чим су чули за мој избор рачунајући да ћу имати велике трошкове.”

7. августа. После ферија, које сам провео у Крушевцу на мом пољском добру, Краљ ме је звао и питао ме како је летина и расположење у народу.

После вечере Краљ ме је питао да ли знам каквог погодног човека за управника Двора. Молио сам га да размислим о томе.

18. августа. Данас добијем од дежурног ађутанта овакво писмо:

„Јуче поподне тражио Вас је војник са писмом, и није Вас могао наћи. Његово Величанство Краљ наредио ми је да Вас по Његовом налогу позовем да дођете у Двор данас у 6 часова по подне неспремано.”

Кад сам отишао, Краљ ми рече да ме је звао да чује моје мишљење о поздравима које је спремио за 18. пук и земљорадничку задругу.

Прешав на политику, жалио се на неискреност свога таста кнеза Николе.

„Дајући Устав он није помишљао да ће то наићи на тешкоће. Нашав се у незгодној ситуацији, он би рад био да пребаци то на другога, па је нашао да му ја правим неприлике. А зашто? Сигурно је боља кнежевска круна у Црној Гори од краљевске у Србији. То ја никоме мом не бих пожеleo да има ма какав положај у Црној Гори.

Дотле његов Мирко агитује и пише по америчким новинама, противу мене и моје деце. Па ипак ја на то ни главе не окрећем. Кнез Нико плаћа ову Правду, Београдске новине и Вечерње новости, и ја на све то ћутим. Нашло се свега два листа који пишу противу данашњег стања у Црној Гори, Штампa и Дневни лист, и он тражи да ја то забраним. Као да у Србији не постоји закон, кога морају поштовати сви па и Владалац.

Кнез Никола као каква жентурача клевета ме где стигне. Код руског цара преко своје ћерке Милице, а код цара Фране лично ме је оптуживао, како побуњујем народ

против њега и како му радим о глави. То је ужасно. Ја га познајем добро али да ће бити толико неваљао, то нисам веровао.

Сад покушава да ме завади са краљем Виктором и краљицом Јеленом. Краљица ми је послала писмо које је Ксенија у име кнеза Николе писала. Ево га – показа ми писмо – ја сам га профотографисао, оригинал ћу да вратим.”

Никад га нисам видео тако љута, корачао је по соби брзим корацима, а речи су му ишле као бујица. После мале паузе, настави поново.

„Јеси ли читао онај пашквилантски допис у Правди од неког Јовићевића?”

„Нисам, Величанство.”

„Ево ти па прочитај.”

„А сад ћу да ти испричам историју тог Јовићевића. Његов отац био је један обичан разбојник у Цариграду, а у исто време био је полицијски агент, те је тако на две стране зарађивао. Али је најзад морао бежати из Цариграда, и оде у Северну Америку. Тамо у друштву са неколико разбојника покуша да нападне неког милионера, али овај их поштено дочека и разјури као мачке, и тада Ивановић буде рањен, али услед трагања полиције побегне у Панаму међу Црногорце, и тако се спасе од гоњења, јер му ови помогну да натовари сву беду на једног Црногорца који је умро и да је то Јовићевић. После тога вратио се у Црну Гору и ту умро. Жена му је била сестра од тетке кнегињи Милени, са којом је изродио два сина, од којих је један тај Јовићевић.

Краљица Јелена, пошто је њих као мајка чувала кад су били мали, узме обојицу за своје питомце и пошље их у Турин⁴⁰. Али они не само што нису ништа учили, већ су почели правити дугове. Краљица их најури, пошто исплати

---

⁴⁰ Турин – Торино.

40.000 д. дуга, а они тада почну пискарати по новинама противу кнеза Николе, те их протерају из Италије, они дођу овде и почну тражити службу. Знајући њихову историју нисам им дао, а и кнегиња Милена говорила је принцези Јелени, да Јовићевићи не треба ништа да добију, јер би била брука. И сад тај Јовићевић пошто је одбијен, ето како пише. Мисли да се на тај начин препоручи кнезу Николи.”

По вечери принцеза је детаљно причала о пустиловинама Јовићевића, што јој је причала краљица Јелена.

Том приликом дознао сам да турска влада из свог буџета даје апанажу принцу Мирку, а тако исто и Аустрија. То је морал и патриотизам црногорских принчева.

1, 4, 8. октобра. За 14. октобар самосталци су са народњацима и напредњацима заказали митинг, да протестују што је повређен дух парламентарности, и што је Народна Скупштина одложена. Оно што је Уставом и законима дозвољено, оно што су и самосталци чинили, сад замерају радикалима. Цела опозиција сложила се противу владе. Хтели су да праве и демонстрације пред кућама министара, пред Двором и редакцијом *Самоуправе*. Влада, бојећи се народа, довела је нешто војске из унутрашњости, а у исто време сви радикали били су скупљени у својим квартовима да напад опозиције силом одбију. Све ове мере брзо су разладиле опозицију, и она је почела да ретерира. Митинг је свршен врло брзо. Велика половина на митингу било је ђака, шегрта, дечурлије и других бесправних личности, ту су били и сви контраћи и све судије из преког суда заједно са комесарима.

Краљ ме је звао да ме пита шта мислим о митингу, ја сам му казао да ће проћи на миру и да отуда неће бити никакве непријатности. Краљ је се чудило што се диже толика хука и бука због одласка Скупштине, кад је таквог распуштања било и под самосталцима.

„Бадава – говорио је Краљ – ви сте више партајични него патриотични.”

Тог дана кад је био митинг стајао сам на Теразијама и посматрао при разилажењу сву ту разнолику гомилу. Враћајући се кући сретнем Јову Жујовића и Воју Вељковића традиционалне Обреновићевце, који су сад навукли на се демократско рухо, па им је све мало. И то ко: Јова Жујовић, који је за време краља Милана и напредњачког терора, мирно седео и професоровао, кога је Двор женио и мираз му давао, чијој је кући у Неменикуће краљица Наталија долазила да гостује; па Воја Вељковић, који је био секретар краљу Александру за време преког суда, и чији се демократизам пробудио тек после женидбе краља Александра. Воја, син једног милионера и демократизам!

Чим их сретох ја их прекорим што нису и они са оном гомилом што цепа српску заставу пред *Паризом* где су радикали држали збор.

На то ће Жујовић рећи:

„Од радикалног програма и начела, остала је још само застава.”

Ја планух:

„Зар ти Јово имаш образа да говориш о програму и начелу, који ниси никад начело имао. Кад су се радикали борили за начела ти си тада играо по Двору и завлачио се под сукњу краљици Наталији. Ето, то је било твоје начело.”

Тако су се растала два друга и два добра стара пријатеља.

17. октобра. Баш пред подне зовну ме Краљ да одмах дођем. Отишао сам. И тада ми у поверењу каза како је син ђенерала Бошковића отишао у Лондон, молио принца Кентског за аудијенцију, јер има да му преда неке папире и документа од свог погинулог зета Милана Новаковића. Али принц Кентски предао је нашем посланику сва писма, па и писма г-ђе ђенерала Бошковића, у којима му јавља о свима незадовољницима, писма њене ћерке Десанке, а жене Милана

Новаковића, и још писма оних што су били осуђени по Нишкој афери. Сва су писма била фотографисана. Ово је било тако убедљиво, да би сваки суд морао их осудити за велеиздају.

„Па шта намераваате да чините?”

„Ништа, метнућу их у архиву. Нећу да непромишљене терам по судовима и у апс. Од тих писама, мене није ни глава заболела, а они ће имати кад да се стиде тога.”

Заблагодарио сам Краљу на таквој великодушности.

5. новембра. Затекох Краља у његовом кабинету где чита новине. После поздрава даде ми да прочитам поверљив извештај нашег посланика на Цетињу и разговор његов са председником министарства Томановићем, како му се овај жалио на наше новине што не верују да је постојала нека завера, већ да је то измишљотина цетињске владе. Краљ је био веома љут на гадна потурања цетињска, али је ипак наредио да се капетан Вукотић премести из Београда у Зајечар, да не би био у додиру са ђацима и емигрантима.

Они у Црној Гори просто су поманитали, понашају се спрам нас као да је Србија њихова нахија. Упутили су нам ноту, у којој се жале на Србију, како је неискрена, непредусетљива, меарају како је о крунисању краља Петра Господар послао престолонаследника да га заступа, а ми га нисмо – ђоја – дочекали како треба, него смо по одласку раструбили како је тражио двеста иљада динара, а да није тражио не би ни добио, како га је до Беча пратио један виши официр и при свем том ми смо му изнели да је ишао у Пешту код Зичија да се састане са копиланом краља Милана. Ово су на Цетињу просто измислили. Како *Штамџа*, која је орган краља Петра, нарочито напада кнеза Николу. Као да та иста *Штамџа* није нападала њега и пре доласка краља Петра, и као да она не доноси и противу краља Петра. Како се праве завере у Србији противу Династије црногорске.

То је одприлике говорио Краљ.

„Величанство, ја мислим да би требало на сваку тачку одговорити и то оштро, одлучно.”

„Па одговориће се, али је то непријатно, изазивају нас. Они се чине да не знају, да је овде слободна штампа готово неограничена, и да се – барем код нас – штампи не може заповедати, кога треба, а кога не треба нападати.”

„А што се кнез Никола жали на нашу штампу, кад кнез Никола има своја три листа, Београдске новине, Вечерње новости и Правду. Ови његови листови не само што не узимају у заштиту, већ нападају отворено данашње стање у Србији и нико овде не криви за то Црну Гору и њеног Владаоца.”

„Имаш право, ето Правда износи како се пређе уносила забуна у Србију из Црне Горе, а сад опет из Србије у Црну Гору, и као да то једна иста личност ради, а ту се циља на мене. И при свем том, ја се на то не љутим, јер ја живећи у Швајцарској, научио сам се другим очима да гледам на слободну штампу. Истина, овде је штампа сувише претерана, она је страсна, партијска и инацијска.”

Затим ми показа и даде српске америчке новине, како оне горопадно пишу о Црној Гори.

После вечере играли смо као и обично шаха. За сутра рече ми Краљ да дођем у 6 часова, позвао је Љубу Давидовића бившег Министра и Јову Томића, библиотекара.

22. децембра. Краљ је био нерасположен, једило га је свађање у Скупштини, хтео би да иде све лепо, да дебате буду начелне без вређања, да се ради брже. Ја сам покушавао да оправдам ово парламентарно свађање и нерад, па напоменуох, да смо ми још у оном стању у коме је и вино кад превире, на шта ће ми он рећи: „па то прелазно стање траје од како смо се ослободили. И за Енглезе би то било много.”

Показа ми молбу црногорске емиграције, моле га за помоћ, да би могли скромно провести божићне празнике, жао му је јадника да се муче, да им што да, сматрало би се

као пркос и увреда кнезу Николи. Предао је молбу њихову, председнику владе Пашићу, па нек он реши. Ту видех и депешу кнеза Николе да му је умро унук *књаз* Станислав од запаљења мозга.

Показа ми слику најмлађег детета краља талијанског и слику краља и краљице са децом у парку на имању у Ракоњићи. То је једино приватно имање његово, а оно друго све су државна добра.

„Хоће – рече Краљ смешећи се – за сваки случај да осигура своју децу, да им остави имање, које ће доносити ренту.”

Разговарали смо о интерпелацији за министра Путника, због постављања началника економног одељења Богдановића. Краљ не одобрава тај поступак, јер је Богдановић несавестан чиновник, он нам је направио неприлике са Енглеском и овдашња фабрика *Кромийшон* неће више да ради, хоће да ликвидира.

Принцеза остаје до 28. о.м. због смрти Миркова детета.

После вечере разговарали смо о кнезу Николи и тада нам је Краљ причао како се уме вешто да претвара. Тако једном, бајаги услед слабости, падне на степеницама те га перјаници унесу у собу и дозову кнегињу Милену, али она није ни обраћала пажњу, јер га је добро познавала.

Она позове и мене, кад сам дошао видех кнегињу мирну, ја у тренутку скочим му на трбух и седнем, он викну и скочи из кревета, а ја онда ударим у смеј, на шта се и он поче смејати, и оздрави одмах.”

28. марта. Био сам слаб, те месец дана нисам излазио из куће, а за све време Краљ је се распитивао за моју слабост, питајући ме желим ли што да ми се из Двора пошље за јело.

Исто тако је и принцеза Јелена извештавала се. Ова лепа пажња дарнула ме је, те сам по оздрављењу отишао да им заблагодарим.

Краљ ми је још раније био понудио 1.000 динара месечно да дам коме који ће покренути чисто политички лист, без партијског обележја. Ја сам нашао Драгутина Илића, песника, и он је покренуо лист *Србију*, не знајући тачно од куда је та помоћ. Говорио сам му да новац даје мој пашеног Јова Милошевић⁴¹ из Трста. Избор је мој био не може гори бити. Јер сам видео, да је Илић једна продрта врећа, да је лењ и неће да ради. Лист је излазио неко време, па је престао, услед рђавог финансирања Илићевог.

Из разговора са Господарем сазнао сам да су на Цетињу почели да попуштају – услед притиска из Петрограда – и председник Министарства Томановић тек сад је давао ручак нашем посланику, а кнез још није.

---

⁴¹ Јова Милошевић – супруг Даринке, сестре Добрине супруге Олге.

Ових дана била је и министарска и скупштинска криза. Опозиција, самосталци, народњаци и напредњаци, па чак и један социјалиста, дали су изјаве у Скупштини, да ће правити опструкцију влади, и да траже нове изборе. Међутим, самосталци већ месец дана праве опструкцију и од како се састала Скупштина, нису дали да се донесе ниједан закон, па чак ни буџет. Ова опструкција није ништа друго до борба о власт. Самосталцима се не чека, а они средства не бирају.

Кад је том скупштинском кризом створена и министарска криза, Краљ је позвао све виђеније људе на договарање. Ја сам био три пута и предлагао сам му: или да састави владу опозицијони блок или, ако је то немогуће, да преда владу старијим радикалима, у ком би случају саставио владу Пера Велимировић или Андра Николић, али Пашић никако, пошто га опозиција неће. Тада ми Краљ рече да су самосталци и народњаци предлагали да ја уђем као министар унутрашњих дела, који би вршио изборе, а неки су чак предлагали да ја и саставим коалицијони кабинет. Разуме се да сам томе био одлучно противан, и молио сам Краља да мене не узима ни у какву комбинацију.

Кад ме је у 2 часа зовнуо телефоном, наћох га врло узбуђена.

„Шта да се ради, ситуација се све више замршује?”

„Ја сам Вам, Величанство, казао моје мишљење, па дајте опозицији владу.”

„Како им могу дати, кад они само прете, па ће и они и остали свет мислити да сам се уплашио њихових претњи. Зато нећу.”

„Знам Величанство, али Ви треба да им понудите да саставе кабинет, под условом да даду гаранцију, да ће будућа Скупштина – у којој ће они имати већину – моћи да ради. А они ту гаранцију не могу дати. Сем тога они неће хтети да буду у кабинету заједно са народњацима и напредњацима, што би тада они постали фузијонаши, и тада би радикали

имали једно јако оружје противу њих на изборима. Пашић би тада, слободан од свега, могао ићи по зборовима и као вешт агитатор више би користио странци. Не успе ли се са опозицијом, обратите се Пашићу као шефу странке, и од њега тражите гаранцију да ће Скупштина моћи радити ако он добије већину. У случају негативног одговора, онда правите пословни или изборни кабинет.”

Краљ је одао убрзаним корацама горе-доле, и кад доврших, он започе:

„Ствар је много озбиљнија, но што ти мислиш. Нпр: Воја Вељковић није само противник владе, он је противник и моје династије, у то сам тврдо убеђен, тако исто и Јова Жујовић, оба су противно својим убеђењима, отишли у две разне партије и постали демократе, они рију испод мог престола и праве ми систематски сметње, да би ме довели у ћорсокак, да будем онемогућен. Изазивају ме да изађем из моје посматрачке улоге, силом ме доводе у безизлазан положај, само да пређем у реакцију, или да абдицирам и моме сину предам у наслеђе једно зло стање које би га најзад сурвало. Ја то видим. А самосталци не виде куд их Јова вуче. Ето био је код мене и Пећић, па и он уверавајући ме о својој лојалности, молио ме, само Пашић да не саставља владу, наговештавајући ми, како би тада цео свет мислио да сам му много обавезан, а зли језици доводиће у везу Пашићев опстанак са зајмом и поруцбином. На тај безобразлук, ја сам сасвим хладно одговорио: Господине Пећићу, у лажи су кратке ноге, лаж не може дуго да опстане. Истина ће најзад да победи. За нас Карађорђевиће, све се може рећи, али чистоћу наших руку, не може нам нико спорити. Ја се тих злих језика не бојим, а мога немања ни мало се не стидим. Мој отац, све што је имао, стекао је штедњом, а ја дошао сам на престо дужан и можда ћу такав и умрети иако ја живим штедљиво.

Знам ја драги Добро, какви ће напади бити противу мене, али ми је савест чиста и ја се тих напада не плашим.”

Растали смо се, Краљ брижан и љут, а ја очајан, што се у овој нашој красној земљи господа боре о власт и господство, на штету најбитнијих интереса Отаџбине.

31. марта. У 6 часова зовну ме Краљ телефоном да одмах дођем. Кад сам дошао, затекох га где љутито ода по соби. Чим дођем, он ми пружи *Огјек*, у коме под насловом *Царска се не ѿориче*, износе како је Краљ Драшковићу и Исаковићу обећао да Пашић ни у ком случају неће саставити владу, а одмах после тога излази указ којим се Пашић поставља за председника Министарства. Краљ је због тога био веома љут.

„Ја то нисам казао – говорио је – то је лаж, а и да сам казао, зар оно што се у четири ока говори са Краљем, треба износити на јавност. То је срамота, то нигде у свету нема.”

Покушавао сам да смањим ту безочност и да то одбијем на неваспитање, које се зове звучним именом демократизам, али све је било узалуд.

„То је лаж. Безочна лаж. Како би било да зовнем Љубу Давидовића?”

„Шта ће Вам?”

„Па да нађе начин да се то одмах демантује.”

„Пре свега, они то неће учинити, а сам Љуба немоћан је да протури.”

„Ево шта је Драшковић казао” и тада ми показа своје забелешке. Ваља знати да Краљ води тачно свој дневник где бележи све шта је с ким говорио.

„Ви сте одиста у тешком положају, али имате да бирате чији ће ударац бити слабији.”

„Зар сме да тако говори један мој бивши министар? И још имају образа да траже моје благовољење, поред такве неуљубљености.”

У души својој признавао сам да има право, и у том тренутку искрено сам га жалио, а највише кад ми рече:

„Ја сам се овде веома разочарао са каквим сам идеали-ма дошао овамо, а каква је пустош сад у мојој души. На жалост, у интелигенцији најмање има моралног осећаја. Боље да сам врат скрхао, но што сам дошао у Србију да краљујем.”

„Лако није, али треба да имате стрпљења, морате истрајати.”

„Оставих мој миран живот у Женеви, да се овде бочим са вашим интригама.”

После вечере отишао сам са Краљем понова у његов кабинет за рад, и ту смо седели до 9 часова. При расстанку, Краљ ми нареди да одем до Љубе Давидовића, да са њим о свему разговорим и да сутра у 8 часова дођем к њему и саопштим му резултат.

Љубу затекох са женом у тешком расположењу, жена му је добила вест да јој је сестра на умору, и разуме се да није могло бити никаква разговора. Љуба ме замоли да кажем Краљу да позове Иву Павићевића.

Сутрадан сам то Краљу и саопштио. Краљ ми се тада пофали да целу ноћ није могао спавати услед узбуђености.

„Ви не заслужујете да имате уставна и поштена владаоца.”

Добри Краљу, време ће ти дати за право.

16. априла. Други дан Ускрса био сам на ручку и тада ми рече да дођем у 6 часова где ћу остати и на вечери.

Кад сам отишао, причекао сам мало, јер је код њега био секретар му Јовица Христић. Краљ је био доста расположен и задовољан. Причао је да је наредио, а министри су дали реч, да ће избори бити потпуно слободни – мада је тајним гласањем ујемчена слобода избора – неће бити кулука, ни кажњавања кметова. Радикали се надају да ће добити преко 90 посланика, јер им у агитацији доста помаже досадања опструкција самосталаца, због које није могао да се прими трговачки уговор.

У току говора дошао је министар Марко Трифковић, те сам се за часак повукао.

По вечери играли смо шаха.

Смрт Валтазара Богишића, познатог znalца обичајног права југословенског, дала је повода Краљу, који је Богишића лично познавао, те је о њему причао пуно интересантних појединости.

Тако, нпр. пок. Богишић много је личио на Гамбету⁴², те је подражавао и његове манире, нарочито је главу држао и окретао као Гамбета, јер Гамбета је морао да покреће целу главу, пошто је имао само једно око. У Паризу је дуго становао у једном стану на 4. спрату, имао је велику библиотеку, која је била спакована у сандуцима, а само је мали део био у стелажима, све је мислио да се сели, па је одлагао од године до године.

Био је велики тврдица и чуваран, тако да једном кад је полазио са Цетиња кнез му даде кола да га одвезу до Котора, и кад је тамо стигао извади да да кочијашу 10 крајцара, што кочијаш учтиво одбије. За министра правде примио је се тек пошто му је од Русије загарантовано да ће му се та служба рачунати у године за пензију, пошто је био пензионер руски.

Али у Црној Гори није могао дуго издржати, нарочито кад је видео да се не суди по његовом имовинском закону. Тај је закон био само декорум за страни свет. Поставши министар, он дуго није дошао на дужност и кад је једном кнез у друштву изјавио чуђење што га нема, тада је војвода Гавро Вуковић, министар иностраних послова, злурадо рекао *affair-effect*⁴³.

---

⁴² Леон Гамбета (1838 – 1882). Премијер Француске.

⁴³ *affair-effect* – ефекат је направљен.

19. маја. Био сам зват на вечеру заједно са Томићем библиотекарем. Пре вечере Краљ нам је казивао, зашто је цар Александар назвао кнеза Николу јединим својим пријатељем.

Кад је се велики кнез Олденбуршки хтео да ожени са ћерком кнеза Николе, то није могло бити због Дворског Статута, по коме су се велики кнежеви могли оженити само са ћерима оних владалачких кућа које имају пет покољења. А како је кнез Никола скоројевић, то није могла бити ни женидба. Да би се то постигло, то је цар Александар у здравици назвао га својим пријатељем те га тако као свог пријатеља изједначио са собом.

20. маја. Одмах после ручка добих позив да неизоставно дођем до 3.40 у Двор. Отишао сам тачно, и затекох Краља врло љута.

„Знаш шта је ново? Они на Цетињу пустили да један агент босанске владе неки Настић, осумњичи престолонаследника и Србију, да су давали средства за бомбе да би се убио кнез Никола. На захтев нашег посланика влада црногорска није хтела да се огради од тога, те ће наш посланик морати да напусти Цетиње.”

„Што Вас то љути?”

„Како ме не би љутило тако гадно и бездушно клеветање.”

„То кнез Никола и хоће. Зар није загребачки Србобран одголитио цео тај план, и зар није изнео фотографисана писма шефа босанске шпијунаже, томе истом Настићу, као своме поверљивом човеку. Цео свет види да је кнез Никола у вези и то интимној, са босанском владом односно са Аустријанцима. Он иде трагом краља Милана, запостављајући интересе Српства својим личним династичким интересима. Кнез Никола је издајник српске заветне мисли.”

„Јест, али он баца љагу на мога сина – а свог рођеног нуку – да је хтео да га убија. То је ужасно.”

„То је баш оно што сваки увиђа, да Аустрија хоће да две српске државе поцепа и раздвоји, она то чини правећи услугу кнезу Николи, чувајући га од неке уображене опасности, што му долази од Србије и њеног Владалачког дома; а кнез Никола прихваћа то радо иако не верује у све то, само да се спасе опасне ситуације у коју је запао својим депотским поступцима.”

Јуна. Криза, криза и само криза министарска, комбинација и сувише, једва се успело да Пера Велимировић састави кабинет, за све то време, Краљ ме је задржавао да не идем у бању, све док није била вероватноћа, да ће Велимировић успети да састави кабинет.

Пошао сам у Ријеку, да изберем место где ћу бити, а после да доведем жену и ћерку. Кренуо сам се у недељу 22. јуна. Дошав у Ријеку, одсео сам у Сушаку у хотелу *Клојилда*, ту сам узео стан и храну, а ту је згодно и за купање. Купатило је било одмах испод стана, изглед на море био је величанствен.

Није прошло ни недељу дана, а већ добих депешу од жене, како Краљ жели да дођем одмах. Ћутао сам и нисам хтео да одговорим, слутио сам да ме зове за који министарски портфељ, а ја сам од тога бежао као ђаво од крста. Добијем другу депешу, нисам ништа одговорио, док трећу депешу добих од жене преко Радошевића агента из Ријеке, и од Пашића да одмах дођем. Шта сам могао друго да радим, већ се одмах кренем за Београд.

Чим сам стигао кући, из Двора беху јавили да се одмах јавим Краљу. Отишав к њему он ми се пофали како за толико времена не може да се састави влада, како партијске теревенке ометају сваки озбиљан рад. Сад је поверено Миловану⁴⁴ да он састави кабинет, па је потребно да у тај

---

⁴⁴ Милован Ђ. Миловановић (1863-1912).

кабинет уђем и ја. Молио сам Краља да ме поштеди од тога, једно, што не желим да будем министар, а друго, уобичајено је да се министри узимају из Скупштине, али све то није ништа помогло, Краљ је остајао при своме, тражећи од мене да вршим дужност, и да одем до Пашића и Милована. У дворском дворишту чекао ме је секретар министарства спољних послова, молећи ме да свратим у министарство где ме чека г. Миловановић. Ту ми је Милован саопштио да му је Краљ поверио састав владе, а клуб радикални дао му је одрешене руке ко ће бити министар. Стога ме моли да не одбијем улазак, јер би му тиме покварио целу комбинацију, пошто цела опозиција нема ништа противу моје кандидације.

После подне пођем к Пашићу и баш пред министарством спољних послова, где је сад нови Двор, сретнем Стојана Рибарца.

„Шта је, је ли готово Министарство?” упитао ме.

„Није још.”

„Хоћеш ли да се примиш за министра?”

„Нисам рад.

„Погресићеш, треба да се примиш, јер ми у теби налазимо гаранције за слободне изборе.”

„А да ли би твоји националци помагали ме?”

„Ево ти дајем реч, да од наше стране никакве сметње нећеш имати, потпомагаћемо те искрено.”

Захваливши се одем у Министарство где затечем Пашића. После поздрава Пашић ће ми рећи да је хтео нарочито да са мном говори, о мом уласку у кабинет, јер сам у овој замршеној ситуацији врло погодна личност.

„Али ја бих хтео да знам, како ће ме моји другови, радикали, примити.”

„О томе не треба да бринеш – уверавао ме је Пашић – за то сам ја јемац.”

Али та се комбинација брзо покварила. Кварили су је јер као прво, Пашић није озбиљно помагао, па Андра Николић никако није могао да прежали што Милован као много

млађи саставља кабинет, а он не. И стога је гледао пошто по-то да комбинацију са Милованом поквари, јер је рачунао, да би тада дошао ред и на њега. А већина радикалних посланика, бојала се кабинета Милованова, јер му је девиза била нови избори, а многи посланици, нарочито сељаци, бежали су од избора, јер нису били сигурни да ће бити поново бирани, пошто – веле – нису имали са чим изаћи пред народ.

Из кризе се није могло изаћи, свет се поче узнемиравати због тога, наши пријатељи на страни зебли су, а непријатељи су се радовали. Краљ је био у тешком положају, његове добре намере да пусти да се без утицаја његовог слободно решава криза, пропала је. Било је крајње време да Краљ предузме иницијативу. Зовнувши ме једног дана, он се поче жалити.

„Видиш ли шта ради код нас слепо партизанство, пре-чи су партијски интереси од отаџбине и народа.”

Убрзаним корацима шетао је по соби и говорио:

„Шта мислиш сад, шта да се ради?”

„То је врло лако, за Вас је ова ситуација врло zgodна.”

„До ђавола, zgodна.”

„Ви сте сад у тако лепом положају да им покажете Вашу одлучну краљевску вољу. Скупите прваке радикала и самосталаца, па под Вашим председништвом нека се споразумевају, док се не сложе. А пре тога предочите им штетност таквог њиховог рада по земљу и народ, са напоменом, ако се не сложе, онда сте Ви разрешени од свију обзира и радићете оно што је по земљу добро, не обзирући се хоће ли то бити добро по партије или не. Кад им то одлучно кажете, видећете како ће се брзо сложити.”

Краља овај мој предлог орасположи и после кратког ћутања, рећи ће:

„Бога ми, то ти је лепа идеја. То ћу одмах сутра да урадим.”

И збиља сутрадан, у Краљевој библиотеци били су ови: Пера Велимировић, Стојан Протић, Андра Николић,

Милован Миловановић, Лаза Пачу, Добра Ружић и Љуба Јовановић од радикала, а од самосталаца: Љуба Стојановић, Љуба Давидовић, Коста Тимотијевић, Јова Жујовић, Драгутин Пећић и Ива Павићевић.

Пошто су сви заузели своја места, Краљ је одприлике казао ово:

„Господо, криза која је почела пре месец дана не може никако да се сврши и зато сам Вас позвао, да се овде преданном договорите и споразумете. Хоћу да чујем од Вас шта је то што Вам не да да радите заједно, иако добро знате да од тога земља пати. Не можете ли се сложити, мени је жао што ћу морати употребити оно што мени није мило, а што ни Вама неће бити пријатно. А да не би до тога дошло, ја Вас молим, споразумите се и дајте ми владу.”

Посматрао сам их, и на њиховим лицима видело се изненађење. Оваквој одлучности Краљевој нису се надали. Саветовања су одмах одпочела и, што је врло важно, сви су били помирљиви. После једног сата дебатована – а како је било време ручку – позваше нас на обед у трпезарију. После ручка саветовање се наставило и најзад су се сложили да Пера Велимировић образује владу.

И тако се криза од неколико недеља брзо свршила после једног краљевског ручка.

Одмах сам се кренуо на пут на Далматинско и Црногорско приморје и вратио сам се после месец дана кући преко Требиња, Мостара и Сарајева.

7. августа. Телефоном ме зовну Краљ да дођем на партију шаха, а пошто је обед у 7½ то да дођем раније. Краљ ме је примио одмах.

Разговор је вођен о изборној ситуацији. И овом приликом Краљ је казао да ће избори бити слободни и да чак Ђурчићеве *Београдске новине* то признају.

После је био говор о суђењу тобожњим завереницима на Цетињу и горко се жаљаше на понашање кнеза Николе.

„То је неваљаца прве врсте, ако само треба што да постигне, он не бира средства, он не воли никога, он зна само себе и своју амбицију. Жали се да ја радим противу њега. Зашто? Кунем ти се Богом и децом мојом да ми то није ни на ум падало. Напротив, он ради противу мене. Лист који најбезобразније напада мене, то је Народни лист и њега издржава кнез Никола. И он то не крије, преко напредњачке Привредне банке послао је 800 динара да искупи из апса оног глупака Шибалића. А из Трста је послао Шибалићу 1.400 д. као прву помоћ.

Кнез Никола је велики лицемер, нема ни срца ни љубави, ни за своју децу, ни за унучад.”

„Кад је принцеза била код велике кнегиње Милице, она ми је сваки други дан писала, све док није у Петроград дошао кнез Никола, и казао Милици да припази шта то дете пише оцу, јер може писати што њен отац не треба да зна. И једног дана кад је Јабе (од јабука, од милоште су је тако звали) почела да пише писмо, дошла је кнегиња Милица и казала јој:

Слушај, Јелена, од сад ћеш свако писмо што га будеш писала, дати мени да га ја прво прочитам, а млађима сам наредила да ниједно писмо не смеју однети на пошту, док ја не прочитам и не одобрим.”

Кад је Јабе почела да се извињава, да она само оцу и пише, ова јој је казала:

„И оцу кад пишеш, ја морам знати шта пишеш.”

„А кад сам био изабран за краља, зажелио сам да ми дође дете, Милица је одговорила, да ће је послати, али под условом да је натраг вратим, јер ће се она о њој бринути као мајка, стараће се о њеном васпитању, изводиће је у друштва, и т.д. и ја сам јој то обећао.

Милица је отишла у купатило, мислим у Висбаден, тамо је дошао и кнез Никола, који почне наговарати Милицу да је више не враћа к себи, већ ће сасвим остати код оца. Да би дете спремио то је он зовне и упита:

Дете моје, је ли да волеш да останеш код оца?”

„Зашто ђедо?“

„Јер нећеш више бити код тетке.“

Кад је Јабе почела да плаче, умирио ју је рекавши:

„Видећемо, видећемо.“

„Кад су је послали к мени, одмах је Милица писала, да јој се не враћа Јелена, пошто ће дуже времена провести на путовању. Све је то било по наговору кнеза Николе.“

„Забога, Величанство, принцеза је његово унуче, тешко је замислити толику свирепост.“

„Све је то из злобе према мени, он ме мрзи, мрзи ме што сам ја краљ Србије, а не он.“

„Мени је непојмљиво да родитељ не воли подједнако своју децу.“

„Такав је он. Треба знати да су Стана и Милица, рођене сестре, омеле да се цар руски не ожени Јеленом. Оне су успеле својим интригама, код царице мајке да од тога не буде ништа, и кад је доцније краљ Виктор њу испросио, царица мајка искрено му је честитала, жалећи – што верујући сплеткама – није постала њена снаха. Па још нешто, кнез Никола је ометао њену веридбу, јер је хтео да потури своју кћер Ану, која није била тако лепа, доцније се удала за Батемберга, и тога ради упуштао се и у такве гадлуке да рођену кћер денунцира. Јелена је дала своју слику брату престолонаследнику Данилу са потписом за успомену, само није именовала коме даје, они узму ту слику, пошљу престолонаследнику Виктору, са изјавом да је ту слику дала неком секретару руског посланства и да се она са њим воли. Срећа је те је овај био лудо заљубљен у њу и није ништа веровао. Доцније је сам Виктор причао, да се није уверио у њену невиност, он би је први дан по венчању отерао. Стога он не воли ни кнеза Николу ни његове синове.“

„Па зна ли краљ Виктор за интриге својих свастика?“

„Зна, и кад је ишао у Петроград, оне су га ладно примиле, и први пут су омеле да цар Никола није отишао у Рим. И то све из зависти. Но краљ Виктор не узима то озбиљно, он им пркоси говорећи:

Ако моја држава није колико Русија, династија ми је старија од царева.”

Новембар. Аустрија, анектирујући Босну и Херцеговину, изазвала је у Србији читаву буру протеста и негодовања.

Милован Миловановић као министар спољних послова, био је одпутовао да сондира расположење код Великих сила. Нико боље од њега није умео на страни представити какав је губитак за нас Босна и Херцеговина. Окретан, даровит, са солидном спремом, а при том речит да ствар коју брани лепо представи, он је збиља био отмен представник Србије код страних дворова и влада.

Милован се вратио из иностранства. И Краљ ми у поверењу рече да наша ствар добро стоји на страни, али да се анексија не може спречити. У Лондону су му између осталог казали, како је кнез Никола кад је последњи пут био тамо, представљао се као представник целог Балкана, и да он што говори, говори у име свију балканских држава, Србије, Бугарске и Грчке. И Милован је муке имао да увери тамошње државнике, како то не стоји и да само Србија, по своме положају, по својој војничкој спремности, култури, интелигенцији и економском богатству, може и мора бити представник Српског племена, а нико други. А краљ талијански казао је Миловану да се добро чувамо кнеза Николе, и да му се много не поверавамо. Милован је све ово изнео у министарској седници.

Неповерење спрам овог лукавог и сујетног Црногорца, повећавао је још и извештај Стојана Новаковића из Цариграда.

На наваљивање Русије и Енглеске, ми смо пристали да се договарамо са Турском о савезу противу Аустрије. Кнез Никола, у први мах, акцептирао је све што наш посланик Новаковић уради у Цариграду, и да ће његов посланик у свему подпомагати све што он буде предлагао. Но то је било само тако речено, а у ствари је било другачије. Кад је све било готово, и кад је требало подписати уговор, тада је

црногорски посланик одједном рекао, да за то нема никаква овлашћења, а да га ни на поновно тражење још нема, сем што му је одговорено да Црна Гора не може се упуштати ни у какав савез, јер је у обавези спрам једне велике силе.

„Која је то велика сила?” питао је Новаковић црногорског посланика.

„Сигурно Русија.”

„То не може бити, јер баш Русија и наваљује на нас да склопимо савез са Турском.”

„Друга која је, ја не знам.”

Кад су после из Београда јавили о томе у Петроград, Руси су били веома изненађени, том дволичном игром кнеза Николе. У Бечу су се међутим слатко смејали том неуспелом покушају, јер су они кнеза Николу раније уловили.

Светолик Јакшић уредник *Штампе* причао ми је следеће:

„Уочи анексије био сам у Бечу, тамо имам једног доброг пријатеља који је по занату новинар, али ради у министарству спољних послова. То је познати Мандл. Он је богат човек, брат тако исто, и нема деце, док овај има само једног сина, коме је рад да поред милијона остави још и грофовску или бар баронску титулу, а да би то постигао, он бесплатно врши услуге, потребне Балплацу. И разуме се да му они често поверавају врло важне политичке тајне. Једног дана, Мандл ми саопшти да ће кроз који дан прогласити се анексија Босне и Херцеговине, па ме упита:

’Шта ће тада радити Србија?’

’Ми ћемо с вама ратовати’ одговорим му.

’Шта, са Аустријом?’

’Да, да, са Аустријом.’

’То је лудост пријатељу, где ви можете ратовати са нама без савезника.’

’Биће бар Црна Гора.’

’Па и са њом, нисте ви у стању борити се са Аустријом, али ћу ти рећи као пријатељу, једну тајну. Црна Гора неће бити с вама противу Аустрије.’

’То је немогуће.’

’Све је у свету могуће, пријатељу. Чуј само шта ћу ти рећи. Кад је последњи пут био у Бечу, кнез Никола свратио је и код цара, и том приликом се јадао како има велику породицу и са својим приходима не може да изађе на крај, па је молио цара да му повиси субвенцију. А кад га је цар упитао је ли му доста 25.000 дуката, кнез Никола је заблагодарио, али је само један услов ставио, да му се та помоћ издаје у новим дукатима. И прва партија те помоћи послата му је пре месец дана. Ти дукати нарочито су исковани у царској ковници за кнеза Николу. Сад размисли хоће ли кнез Никола бити противу Аустрије. Никад. Он је наш, ми смо га купили.’”

Бележим ово без коментара и непристанак његов на савез у Цариграду противу Аустрије, јасан ми је.

12. децембра. Краљ ме зовну телефоном да дођем у 6½ часова. Кад сам дошао, прво му је било да ме упита:

„Знаш ли што ново?”

„Не знам, Величанство” одговорих.

Тада он исприча, да је из Лондона од нашег отправника послова Славка Грујића, дошао извештај, да кнез Никола хоће, поред генералног конзула, да постави још и једног почасног конзула, и да је то наменио Вивијану.

„И Грујић – вели Краљ – чини пажљивим да је исти Вивијан највећи и најогорченији противник Србије и њене династије. И да он пише отворено, под својим подписом у извесним лондонским листовима, а по другим новинама потура белешке најгоре о Србији и њеном краљу и мишљења је да се на ово обрати пажња црногорској влади. Грујић не зна да то кнез Никола све с планом ради.”

„Нико њега боље не познаје од мене, то је најсебичнији човек на свету. Та, кад је он могао својој рођеној кћери да спречава удају за краља Виктора, само да би место ње удао Ану, која је била ружнија, али зато и послушнија своме оцу, јер би слушала све што би он хтео и тражио. Кад се он није

стидео да своју ћерку направи метресом секретара руског посланства Вурцеља, и да слику дату брату Данилу, потура да је дата њему, само да би одвратио Виктора да не узме Јелену већ Ану. То ми је причао сам краљ Виктор који се уверио о тој интризи.”

„Још нешто. Кад је испросио краљ Виктор, онда кнез Никола каже својој ћери, како она не треба да има никакве тајне спрам свога мужа, а после кад је пошла да се венча, зовне је и почне је саветовати, како ће она кад буде Божија воља постати владарка једне велике силе, и она мора раскинути са свима, само не са родитељском кућом, и све што будеш сазнавала, јављаћеш мени. Пјера (Петра) не смеш ни гледати, па ни његову децу.”

„А зашто баш њега”, упитала је она.

„Зато што је он сметња величини куће твога оца и твоје браће.”

„Она је то испричала своме мужу, а овај мени.”

О свадби, није кнез Никола хтео свога зета Петра ни звати на свадбу, то чује краљ талијански, и нарочитом депешом позове га. То је кнеза Николу изненадило, и није му било право, кад је чуо да је Петар зват.

Тучиндан, 23. децембра. Био сам на вечери и тада сам питао како је испала Пашићева мисија код руског цара. Краљ рече, да је цар казао да он неће допустити анексију Босне. А кад је после Пашић казао то Извољском⁴⁵, овај му је одговорио да цар не зна шта говори.

Опет је наступила криза, Велимировић поднео оставку, Краљ није хтео да је прими док се не састане Скупштина, јер је рад да влада падне пред Скупштином.

---

⁴⁵ Александар Петровић Извољски (*Александр Петрович Извольский*) (Москва, 1856 – Париз, 1919). Руски амбасадор у Београду.

1909

1. јануара. Краљ ме позва на вечеру и даде ми за успомену златан сат са грбом краљевим.

Није му било право што је криза искрсла, бацио је кривицу на претеран партизанлук.

6. јануара. Данас је Краљ звао Љубу Стојановића, вођу самосталаца, и одлучно му казао да он жели да се што пре састави влада, иначе ће бити принуђен да повери управу већини скупштинској, а то самосталцима неће бити пријатно. Звао је такође и радикале, и то председника Клуба проту Ђурића, и казао му да он не трпи да се у овим тешким судбоносним данима предпостављају личне и партијске користи државним и земаљским интересима. Стога тражи што пре да се споразумеју и даду владу, иначе ће бити принуђен да распусти Скупштину и учини апел на народ, објављујући како Скупштина није ништа радила и да се у њој води борба само о власт.

Изгледа да је то и упалило, сутрадан није било кризе, влада је остала стара. Пашићеви партизани покуњили су се пред Краљевом одлучношћу.

Ова изјава Краљева била је и у грађанству добро примљена.

8. јануара. Бугари траже споразум са нама, што је све изненадило. Наши се плаше подвале какве и не верују Бугарима. Имали су и право.

15. марта. Абдикација престолонаследника Ђорђа изненадила је све и изазвала је интересовање код свију.

Ко није био дубље посвећен у то, жалио је младост његову, сажаљевао оца му. Али сви паметнији и трезвенији људи, који су изближе знали њега, нису били изненађени и сматрали су да је то морало напослетку бити.

Престолонаследник Ђорђе имао је великих мана због којих он није смео остати као престолонаследник.

Прво, он није учио ништа, није радио ништа, једино што је знао то је што је био добар биџација, умео је добро коње да јаши.

У понашању био је груб и суров. Тукао је момке за најмању ситницу, псовао је кочијашки. Нико није волео са њим да се разговара, сваки га је избегавао, јер се бојао сукоба са њим. Послуга је бежала од њега.

Сви су са зебњом стрепили, кад дође време да он буде краљ.

„Ко сме да пусти да краљује човек са таквим амалским понашањем?“ говорио је један пријатељ Династије.

Један несретан случај решио је ту ствар повољно. У наступу љутње што га није лепо послушао, он истуче и гурне свога момка Стевана низ степенице, да су га морали однети у болницу, а пошто је исти Стеван био присут (килав) то он услед тога и умре.

То је био један несретан случај, али фаталан по престолонаследника Ђорђа, а за Србију и једна срећа. Јер са његовом памећу не седи се ни на кметској столици, а камо ли на престолу. И за њега је боље што је тако било, јер ко зна какав би му крај био.

Ђорђе је требао или да иде пред суд и да одговара за убиство или да абдицира, и он је урадио оно што је најпаметније – абдицирао је.

Принц Александар у почетку је се опирао да се прими престолонаслеђа.

Кад је Краљ чуо намеру Ђорђеву, он поред министра, позове председништво Скупштине, председника Савета, касације и Главне контроле, и ту је пред њима престолонаследник Ђорђе одлучно изјавио да остаје при својој абдикацији.

У том времену био сам код принца Павла, који је био нешто слаб, кад је сав уплахирен и задијан дошао сад већ принц Ђорђе и изјавио да је ствар свршена и скинуо му се велики терет с леђа, воле више свој мир но круну. Камо среће кад би тако било.

Кад сам отишао код Краља, био је тужан и нерасположен. Предусрео ме је вајкајући се.

„Видиш ли Добро, шта уради Ђорђе са својом непромишљеношћу. Како ми је тешко било, волео бих да сам умро, но што сам дочекао да му ја подпишем смртну пресуду, јер ова абдикација је исто што и смрт, он сад као да није жив. У њему сам гледао наду, мој понос, моју радост. Кад му је умрла мајка, остао је мали и ја сам му био и отац и мајка, лебдео сам ноћу над њим, чувао га, покривао. На Цетињу су ми се смејали због те моје болећивости и бдења над њим, због тога ме је кнез звао *père-maternelle*⁴⁶. И мој Ђорђе, мој мили Ђорђе, да ми тај удар зада, али морао сам то урадити. Његова плаховитост, бујност, неразвишеност, није за ову земљу, и он не би никад био добар владалац, све би трпело и патило од његове пренагљености, а ми сви морамо да гледамо једино интерес наше отаџбине.”

Док је то говорио, очи су му биле пуне суза. Јадни Краљу, није ти било лако.

Кад сам изашао од Краља, зовну ме нови престолонаследник и каза ми да неће да се прими престолонаследства.

---

⁴⁶ *père-maternelle* – мајчински отац (франц).

Ја то у почетку нисам узимао озбиљно, али кад ми он рече да је тврдо решен, нисам могао а да му не речем како се нисам надао таквој малодушности и кукавичлуку од њега и да он заборавља на дужност коју има према овој земљи и тако што не сме радити.

„Ја не марим за то.”

„Али Ви са тога места не смете бежати, то је исто што и војник кад би побегао са мртве страже. Волите ли ову земљу?”

„Водем.”

„То није истина. Да је волете Ви то не би радили. Човек који нешто воли, у стању је за то да поднесе сваку жртву.”

Доцније сам чуо да је Краљ био принуђен да зове Стојана Новаковића, председника Министарства, те га је он после дугог објашњења натерао да одустане од те своје намере.

Мај. Краљевић Ђорђе својим лакомисленим понашањем много брине Краља. Задужује се на све стране, нервозан је, пргав, свађа се, а противници то експлоатишу подкопавајући углед Династије. Престолонаследник Александар сасвим је другојачији, мирнији је и учтивији, опхођење му је лепше, одмерен је и учтив, прави утисак правога принца, интересује се за војску, науку и уметност, нарочито музику.

И принцеза Јелена је озбиљна и интелигентна, бави се много историјом. Она прикупља стара писма великих научењака и уметника, има читаву збирку аутографа чувених књижевника и уметника.

У *Wiener Allg. Zeitung* изашао је један чланак, који представља кнеза Николу као правога издајника, који је издао Аустрији револуционарни статут, и тако припремио велеиздајнички процес у Загребу. Тај је чланак изашао у преводу у *Дневном листу*. Кад је то Краљ прочитао, са задовољством је рекао:

„Има Бога, добио сам сатисфакцију. Јама, коју је мени мој таст копао, у ту јаму упао је он сам. Излази дело на видело.”

26 – 27. маја. Краљ је оба вечера био забринут, рекох му о дугу принца Ђорђа код директора *Росије* Вукадиновића, од 12.000 динара. И Краљ се поче жалити како Ђорђе грдне дугове прави, један пут је исплатио 100.000 динара, сад је направио неких 200 иљада, он за то неће да зна, јер њега нико није питао кад му је давао. Ђорђе нема потребе да се задужује, већ му то све други развуку. Храни се у двору, и поред тог Краљ му даје још 3.000 месечно, једном му је задржао половину због неког дуга, а овај му пошље цедуљицу са овом садржином:

„Јест, дужан сам, ако Бог да здравља, биће и више.”

2. јуна. Краљ ме упита шта сам разговарао о Династији са Драгишом Васићем послаником и адвокатом из Чачка. Одговорио сам да га у последње време нисам ни виђао, а камо ли разговарао. Мора да је каква интрига.

После смо разговарали о покрету и незадовољству завереника. Тада ми Краљ исприча ове појединости о генералу Живковићу и његовим интригама.

Ту скоро дође први ађутант Јуришић⁴⁷ па каза да је министар војени питао, да ли Краљ има што против капетана П. Живковића, на шта је Краљ одговорио да нема ништа, јер је то вредан и интеллигентан официр (овај официр отворио је капије дворске завереницима, 29. маја).

---

⁴⁷ Павле Јуришић – Штурм (нем. *Paulus Sturm*; срп. *Паул Штурм*). (Герлиц, Шлезија, 1848 – Београд, 1922). Лужички Србин, по доласку у Србију променио име у Павле Јуришић. Познат као један од највећих војсковођа Првог светског рата.

После неколико дана излази указ којим се исти П. Живковић поставља за команданта гарде, без знања и одобрења Краљевог. Кад је Краљ дозвоа министра војеног и пребацио му злоупотребу у својој дужности и нелојалност, овај доведен у шкрипац, под дискрецијом, призна да је код њега био пук. Дамњан Поповић и категорички тражио да се поменути Живковић постави за команданта, што је овај и учинио. Кад је Краљ затражио да се овај смени, министар побегне у инспекцију.

Пре неки дан ставио је у недејство због телесне неспособности поручника што је тукао Пају Маринковића због белешке о колевци у Двору. Тим је хтео министар да даде сатисфакцију Паји Маринковићу.

Уопште, министар Живковић је човек који се плаши да га новине не грде. Дакле, све незадовољство код завереника изазвао је сам министар. Завереници опет мисле да све то чини сам Краљ из своје иницијативе и криво им је. Као свог повереника изабрали су Душана Вујића, управника Двора.

Међутим, овај Душан, по мом мишљењу, то је подлац и неваљалац, интригант и уображен. Хтео би да игра неку улогу, али га нико не верма, нити ко обраћа пажњу на њ. Он је све што је у Двору од Краља или од кога другог чуо, саопштавао после, уреднику *Шийамје*, те је овај многе поверљиве ствари износио на јавност, правећи тако интриге и доводећи Краља у неприлику.

О Рибарцу је Краљ имао лепо мишљење, хвалећи његову коректност и исправност.

28. августа. Добих позив да дођем у Двор у 7½ часова. Чим сам ушао у Краљеву собу за рад, Краљ ме упита:

„Шта има ново?“

„Нема ништа, Величанство.“

„Како ништа, зар се у чаршији ништа не говори о принцу Ђорђу?“

„Говори се, али чаршија ко свака чаршија, у многоме претерује, а ја на то не полажем много.”

„Па зар ниси чуо шта је било са Ђорђем и Стојаном Протићем?”

„Нисам ништа.”

„Кад је био опроштајни ручак руском посланику, приђе престолонаследник Стојану, па га упита:

Молим, Вас, хоћете ли да расправите спор између мене и мога брата Ђорђа. Он тврди да његова оставка не вреди ништа, јер је противуставна, и да то треба Велика Народна Скупштина да санкционише.

Стојан поћута, а у том приђе принц Ђорђе па ће рећи:

Јест, о мом одрицању треба да каже Велика Народна Скупштина, јер се сам нисам могао одрећи, зар није тако г. Протићу?”

„Па и није тако, Ваша је ствар свршена и више се не поврати. Она је одобрена краљем и Државним већем и најзад санкционисана Народном скупштином. Ко је био меродаван, тај је казао свој суд и та је ствар коначно свршена.”

„Ви то не знате” набусито му одговори Ђорђе.

„Нисте Ви у стању да оцените да ли ја што знам или не знам, нити сте Ви позвани да то цените. Али пазите добро шта радите, јер то може бити од тешких последица не само по Вас лично но и по Династију. Нисам ја носио окове за то да Ви дођете и да правите комендије”, љутито му је одговорио Протић, и имао је пуно права да му тако каже.

Тада ми се Краљ пожали, како он мисли да Ђорђе има антипатију спрам женских. Миле Павловић, професор, доводио га је у додир са најлепшим женскињем, које није ни погледао. И то ће му – вели – главе доћи.

22. септембра. Данас ми дође уредник Трубе Андра Гавриловић, професор у пензији, и замоли ме да дођем његовој кући. Ја сам знао њега као врло проблематичну личност,

чији морал не стоји високо, а карактер му није баш тако све-тао. Али сам ипак отишао.

И он ми поче да прича, што ја одиста нисам знао, како му Краљ преко Управника полиције даје месечно 200 динара, јер зна да је у оскудици, и цени његову способност, а не тражи од њега ништа, ни обавезе ни благодарности, а за то – вели – не зна нико, па сумња да то зна и највећи повереник и пријатељ Краљев Добра Ружић.

Одговорио сам му да одиста не знам, јер Краљ нема обичај да икоме казује кад коме што даје.

„Рад сам – рече Андра – не да се одречем тога примања, већ да то примање не буде преко полиције, већ преко неког другог”, па моли мене да ја на згодан начин доставим Краљу ту молбу његову.

Дакле, Андра Гавриловић био је у неку руку шпијун и детектив Краљев, и за то добија 200 д. месечно. Какав одвратан тип. И тај неваљалац испричао је за Пашића следеће:

„Кад је Пашић био у кабинету Саве Грујића министар, био је љут што он није шеф владе и једног дана затекао га је у стану где седи држећи Устав у руци.”

„Шта Ви тако мислите?” питао га је Андра.

„Овај, гледам како по Уставу Краљ не може бити краљ.”

„Мене, прича даље Андра, изненади то од њега, па га замолим да ми то објасни, и он ми показа чл.57 Устава где се вели да је владајући краљ из Династије Карађорђево, а не Карађорђевића, и по томе престо имају да наследе они из старије лозе Карађорђево.”

Могуће је, да је тако што могао обазриви Пашић, али је то говорио увређени и љутити Пашић, говорио је, али је за остваривање Пашић био неспособан, јер је он сувише велики опортуниста. Једино што такве зачколице Пашић воли да има у рукама, како би за сваки случај, држао Краља у шаху, да га, кад треба плаши, а кад треба и да га спасава од уображене опасности. Најбољи је пример са Јовом Адамовићем, власником *Правде*. Тако нпр., пре две године (1907)

напредњаци су били решили да растуре одбор напредњачке омладине и да престане *Правда*, и због тога је Јова Адамовић тражио државну службу од Пашића, па да престане са *Правдом*, а Пашић му није дао. Адамовић није много тражио већ неуказну службу од 3 до 4.000 динара, што сведочи писмо, писано Андри Гавриловићу, које гласи:

„Ево ме једва једном да Вам се јавим и на Ваша многа питања одговорим. Пре свега о мојој ствари код Н(иколе) П(ашића) успео сам тек трећи дан после вашег одласка да изађем преда њ. Казао ми је како је он раније мислио да ме зове и т.д. да је вољан да ми нађе службу, али тек кад се разиђе Скупштина. Цело његово понашање било је такво као да жели да ја запнем са мољакањем и да се, ако добијем службу, сматрам веома обавезним према њему. Ја сам му разложио моје стање и рекао сам му да бих желео да уђем у државну службу и да се повучем из досадањег свога политичког друштва, јер се осећам усамљен у њему и као неки уљез, али да ми је иначе добро. Ако он мисли, да ће радикали имати користи од тога ако се ја њима вратим и ако напустим своје досадање друштво, онда нека он нађе zgodно место, ако не, онда добро. Ја сам учинио своје према радикалима као и пре две године, кад сам ишао Стојану, а на њима је да ми пруже могућност да се вратим. Не хтедне ли да то учини, ја остајем где сам, и нећу бити несрећан. Рекао ми је да ће после Скупштине гледати да ми нађе места у Дирекцији српских жељезница, јер на другом месту нема.

После овога, разуме се да сам изгубио сваку вољу. Видим да ћу и даље морати да таљам овако, јер сам остарио за обијање министарских прагова.

На крају крајева, имам још и ово:

Ја у начелу нисам прекинуо са идејом да се вратим у државну службу, само ја нећу више да чиним никакве кораке у томе правцу. Ако Пашић нађе нешто zgodно и ако ми понуди – добро.”

Ово писмо наводим да се види како Пашић није хтео нарочито да да службу човеку, који уређује лист у антидинастичном духу, и у сваком броју прави алузије на Краља вређајући га. То је потпуно одговарало његовој политици заплашавања.

29. септембра. Нађем се са Свет. Јакшићем уредником *Штампе*, који ми исприча неке ствари које вреди забелжити.

Наш одправник послова у Берлину био је Богићевић, који о Краљевом дану нити је ишао у руску цркву на благодарeње, нити ико из посланства, па није ни Србе известио. У цркви је био само наш конзул, један Јеврејин, који је био представник Србије тада. Прота руски држао је службу сам по својој иницијативи.

Службу врши уопште траљаво, тако је сам Богићевић причао, како су га из Београда питали за мишљење о неком фабриканту из Берлина, а њега мрзело да иде у министарство и пита, те је одговорио напамет.

Затим ми је причао како је сазнао како су једном неколико интелегентнијих Црногораца, корели престолонаследника Данила, што не да гласа од себе, што не протестује противу злог стања у Црној Гори, а он им одговорио:

„Па и ја браћо, страхујем, да ме когод не убије, нисам сигуран за живот од мога брата Мирка.”

А Сава Ивановић, емигрант и протува црногорска, казивао је како је садања талијанска краљица Јелена волела Лабуда Врбицу, и њу је водио на састанке са њим на Белведере. Сећајући се тога, она је – кад је кнез Никола највише гонио Лабудовог оца – послала преко свог секретара Лабуду 800 динара.

18. октомбра. Добио сам позив да у 6 часова дођем у Двор. Отишав тамо, затекнем га као и обично у његовом писаћем кабинету, где пише у свом дневнику.

„Ти си био у Крушевцу?”

„Јесам, Величанство.”

„Шта се тамо мисли о Фердинандовом доласку?”

„Комбинације су разне, као што видите и из новина.

Једни веле, да је хтео да види престолонаследника, због своје ћерке. Док други тврде да је то за инат цару Фрањи, јер је кнез Фердинанд тражио да га папа разреши од католичке вере, да би се могао крунисати по православном обреду, а папа да је питао о томе цара Фрању, као представника католичке вере међу владарима, па то цар није дозволио. Трећи опет кажу, да је то због зајма, јер му Французи не даду, а он би преко Србије хтео да се приближи Русији и Француској.”

„Кнез Фердинанд је врло сујетан човек и много полаже да као католик добије од цара Фрање орден „Златног руна”, али му цар није хтео дати иако га је дао румунском престолонаследнику. А то је толико наљутило кнеза Фердинанда, да је био толико нетактичан да посланику аустријском, кад је одлазио из Бугарске, нити је хтео дати орден – као што је уобичајено – нити је новом посланику давао ручак, па чак се ни руковати није хтео. А да би још више наљутио оне у Бечу, почео је преговарати одмах о излету на Копаоник. Он је хтео да ја дођем, али сам се извинио, да због старости и слабости не могу, већ сам послао престолонаследника.”

Разговор је после био о изазивачком писању *Цейшињској Весника*, који због Васојевићске афере прави алузију на Србију и на краља Петра.

Краља то није вређало, јер зна да њега од како је дошао у Србију, не може да гледа кнез Никола. Та његова мрзост старог је датума. Краљ талијански знао је то, и згодном приликом пецнуо би кнеза Николу. Тако, кад му се родила ћерка Јоланда, дошао је и кнез Никола, а краљ позове и краља Петра (тада кнеза) што је Николу изненадило. И тада би краљ Виктор у разговору звао кнеза Петра, српски *краљу*, а свога таста опет српски *Гошиодару*, што је овога једило. У последње време краљ талијански имао је у Београду своју

полицију, која га је тачно извештавала о догађајима у Србији, а нарочито на Двору Обреновића последњег.

„Једном се – прича Краљ – договоримо, да ја случајно поведем разговор са херцогом од Аосте о догађајима у Србији, а пре тога ме краљ Виктор тачно обавести. Тада се највише говорило о трудноћи краљице Драге – према извештајима она је баш тада имала менструацију – и ја сам тврдио да она није трудна и да је критично стање у Србији. Кнез Никола ће одмах рећи да то није истина и да ја то говорим што мрзим Обреновиће.”

„Али ја знам да је тако”, рећи ће краљ Виктор.

„Онда Вам је то Пјер причао”, дода кнез Никола.

„Напротив, ја имам извештај од моје полиције, који је истоветан са причањем Пјеровим.”

Кнез се угризе за усне и ућута.

26. октомбра. У пет часова телефоном ме зовну Краљ да дођем. Отишао сам одмах. Он беше сам и читао је новине.

Бејаш понео за принцезу, из моје збирке, 4 писма Дарвинова, 2 Хекелова, 1 Песталоцијево, 1 писмо шаха персијског и 2 писма краља Милана. Све сам јој дао за њену збирку, што ју је веома обрадовало.

Тада му је био у гостима његов школски друг *Нојен*, то му је био један од најбољих другова у Сен-Сиру.

„Био нам је кревет до кревета. Надзорни официр није ме волео никако, па ме је често предлагао за казну. Да бих то избегао, ја сам по неки пут мењао табле које стоје више кревета, те је место мене био кажњаван Нотен. То нас је још више спријатељило и кад је отишао у Мексико, дописивали смо се. Кад ми је умрла жена, дошао је лично на Цетиње да ми кондолира. А кад сам био изабран за краља нисам имао код себе више од 3.000 динара и спремао сам се да правим један привремен зајам, али баш пред долазак депутације добијем упутницу од 100.000 динара преко *Credit Lyonnais*. Чудио сам се од кога је, кад увече добијем писмо од Нотена

да, чувши о моме избору, прикупио је од другова сто хиљада динара да ми се нађе, интерес не тражи, а враћање је кад будем имао одвише. Тада сам тек видео шта значи имати добра пријатеља.”

После смо прешли на гласове који се проносе о неком састанку завереника са Генчићем, који би састанак био упорен противу Краља. Ја сам Краљу говорио да у то не верује и да су то празни разговори, јер сам уверен да завереници добро знају куд би то одвело, и да би такав покушај могао довести у питање земљу, а већ о њима да се и не говори. То ће бити маневар амбицијозног Генчића, који није тако страшан као што хоће да се представља.

Тада ми Краљ исприча како је Генчић тражио после оног скандала са својом женом, да Краљ пензионише мајора Аписа, који је имао односе са његовом женом, и која му је писала „како му је после првог његовог пољубца, дала све.”

19. и 20. новембра. Аца Станојевић, који је кум и интимус Пашићев, у разговору рече ми, да је кнез бугарски, долазећи на кратко време у Београд, непрестано распитивао знамо ли ми што о састанку рускога цара са талијанским краљем у Гаконшију, и да ли ми нисмо са Италијом у савезу, у случају каквог рата са Турском. Разуме се да није добио задовољавајући одговор, јер му се не верује.

„И има се право, јер нас је до сад два пут издао. Први пут, кад је за време министровања Ђоке Симића, краљ Александар ишао у Софију и тамо углављивао споразум противу Турака, а он после издао Султану, и за то добио неколико владика у Маћедонији. Наш царински савез издао је Бечу, те је дошло до економског рата између нас и Аустро-Угарске.”

Том приликом Аца ми је причао – мислећи да ја то већ од Краља знам – како је Стева Лукачевић прешао у Земун и одатле пише писма и уцеђује Краља. Стева Лукачевић је некад био повереник краља Петра, кад је овај живео на

Цетињу. Али ова подла Црногорчина сматрала је, да кад је краљ Петар дошао за краља, он треба да са њим дели своју плату, па је расипао, живео раскошно, трошећи – он подгорички дрипац – по 3.000 динара месечно, па кад је тако живећи, задужио се и презадужио, он је сад ударио у уцењивање. А кад Краљ о томе није хтео ни да чује, он је прешао у Земун, отуда прети и тражи 200.000 динара, да му се исплати иначе ће изнети све што зна и не зна.

Краљ ми је доцније о томе казивао, чудећи се таквом неваљалцу. А принцеза Јелена причала је како је долазио у Рим и тражио од принцезе да га изведе пред краљицу, да би му дала 120.000 динара.

Исти Лукачевић говорио је и мени, да ја говорим Краљу, како он треба да га одужи и да му да што у готову да може да живи. Казао сам му да у те ствари нећу да се мешам, нити ћу шта да говорим.

Говорећи сутрадан о таквим проблематичним личностима, један ме је посланик уверавао, како је Љуба Јовановић, садањи Министар, као председник Скупштине крао из скупштинске благајне новац на рачун послуге и преписача, којих није било, и да је најзад, узео аконто дијурне⁴⁸ 6.000 динара, али је зато оставио квиту у каси.

Кад је распуштена Скупштина, благајник Андра Цветковић преда касу Љуби као председнику Скупштине и кад је, по повратку у Скупштину, примио понова благајну, квите није било. Љуба је своју квиту уништио, а место ње су биле квите уображених преписача и послужитеља – Потемкинова села.

То је исто чинио и Настас Петровић као секретар скупштински.

Ето куд се дева народно благо!

---

⁴⁸ Дијурна (лат. dies – дан, diurna) – дневна плата, дневница.

18. децембра. Звао ме Краљ и питао, јесмо ли почели да радимо што за зидање његове цркве у Тополи. Краљ је изабрао одбор за зидање цркве и у том одбору сам ја, Јова Томић, библиотекар, Милоје Васић, директор музеја и Илија Ђукановић, професор. Казао сам шта смо односно чега урадили и шта мислимо даље да радимо. Био је задовољан.

Напоменуо сам Краљу да ће таква црква коштати много, јер он подиже цркву где нема пре свега воде, циглу мора доносити из Београда, па чак и песак мора се са стране доносити.

„Нека кошта не знам колико – говорио је Краљ – ја је морам подићи, јер је то мој завет. Још за живота очева зареко сам се да ћу, ако икад дођем у Србију, пренети кости целе породице. И ја држим, да ће кад завршим тај завет, поћи на боље и мени и земљи.”

Прота Ђурић био је код Краља и непрестано говорио како он треба да верује Пашићу. Питао сам Краља, је ли истина да је Пашић за време емиграције тражио од њега да подпише Устав, па да га бирају за Владаоца.

„Истина је – вели – али нисам хтео да подпишем, јер сам мислио да нема смисла давати обећања за нешто што има тек да буде. Но, казао сам, да ћу бити строго уставан, и да за то није нужен никакав подпис. Пашић је се тада наљутио. Кад сам био изабран, Пашић је тада писао Влади Љотићу писмо у коме ме – између осталог – опомиње, да не верујем свакоме, јер ћу ја сад имати много пријатеља и ласкаваца. Кад сам прочитао то писмо, метнуо сам у џеп и нисам га вратио. Иако је Влада тражио, да се писмо врати Пашићу, оно је сад у мојој архиви.”

20. децембра. Политика коју води кнез Никола, и владање његово над народом у Црној Гори, подсећа на каквог деспота азијског. Услед једног догађаја у Колашину, где су покушали да отму из магацина пушке и оружје, па кад то нису могли, они се вратили својим кућама као да није ништа ни

било, био је одмах оглашен војени суд, и да се раструби о некој побуни. Овај покушај нико не може правдати, али га није требало тако строго узети. Суђење тога војеног суда било је тајно, осуђено је 5 на смрт, а остали на робију. Овај догађај дао је повода подлој цетињској господи, која вире из тура кнеза Николе, да бесно нападну на Србију, да је за ту побуну дат бајаги миг из Београда, и категорички су тражили да ђаци из Црне Горе који се сматрају као емигранти, буду протерани, и да се – што је најлуђе и најсмешније – збаци Пашић са владе. *Sancta simplicitas!*⁴⁹

У једној уставној и парламентарној држави такво тражење, основано на голом сумњичењу, без икаквих стварних доказа, је глупо и лудо. У уставним државама зна се како се врше промене владе. Али за то не знају они скоројевићи црногорски. И док је Томановић то тражио преко својих глупих нота, дотле је кнез Никола покушао да на други начин подупре ту тражњу. Представник Србије био је највећи глупак што може бити – Тоша Петковић – њега позове к себи кнез Никола и седећи са њим у оцаклији разговарали су најпре о обичним стварима, па је наједанпут, усред разговора скочио као бесомучан, бацио револвер, који му је био за појасом и викнуо колико га грло доноси:

„Тражим да се одмах Пашић уклони са владе, и док то не буде, нећу Вас сматрати за представника Србије, нити ћу Вас примати. Сутра идем на Ријеку и кад се то изврши, онда ми дођите, и бићете ми гост.”

И овај заврзан, представник Србије, није умео речи да проговори, већ је одмах отишао да се жали код руског и француског посланика, који су били изненађени таквим поступком кнеза Николе. Француски посланик понудио је се одмах да прими у заступништво српске послове, рачунајући

---

⁴⁹ О, *Sancta simplicitas!* – О, света простото! Изговорио Јан Хус на ломачи, видевши једну стару жену како на ломачу баца цепаницу.

да ће српски посланик после те сцене са кнез Николом напустити Црну Гору. Али Петковић је био исувише тврда образа, па је остао, да доцније услед интервенције ова два посланика, прими председника Министарства Томановића, да му овај бајаги објасни говор Гошподарев, којег је Петковић рђаво разумео.

Ваља знати да је црногорска емиграција састављена махом из ђака, и њима су се доцније придружили остали који су побегли од гоњења кнеза Николе.

Вођа ове емиграције био је Лука Пиштељић⁵⁰, који је свршио права у Петрограду, а родом је из Подгорице, један је од најинтелигентнијих представника црногорске омладине.

Како је од исте породице од које је и моја жена, то је често о *ферију* долазио к мени и проводио месец - два дана. Због његове питоме благе нарави и одлучна и чврста карактера, био ми је врло симпатичан. Прошле, 1909. године, био је дуже време код мене у гостима и вајкао ми се како му несретно стање у Црној Гори не дозвољава да иде у своју отаџбину. Ја сам га тешио, храбрио, да не треба очајавати, јер је то обичан природан процес којим свака млада уставност треба да прође и да не треба очајавати. Али сам му нуз то говорио да је најбољи начин за повраћај редовних прилика у Црној Гори, тај, да се директно споразумеју са кнезом Николом, јер је то у обостраном интересу. Лука је и сам увиђао то и обећао је да ће у том правцу радити.

Полазећи у Француску где је мислио остати ради својих студија, у Бечу је се састао са тајним изаслаником кнеза Николе. О томе он ми пише под 26/X 1909. ово:

---

⁵⁰ Лука Ристов Пиштељић (Подгорица, 1872 – ?). Пре Другог светског рата био је Државни саветник. Живео је у Београду и после рата. Памтим да нам је долазио у посету и ословљавали смо га са *Ујка Лука* [нап. Д.Д.Р.].

„У Бечу сам нашао оног господина који ми је тамо телеграфисао, и са њим остао два дана водећи које-какве преговоре. Доиста, он је ради тих преговора и дошао био, али не од стране Томановића владе, него од стране кнеза Николе, који пошто по то хоће да се измири са црногорском емиграцијом – иза леђа данашње владе. Преговори се настављају и сад до Нове године треба очекивати помиловање завјереника, промјену владе и уопште промјену садашњег режима у Црној Гори. Молим те о овом ником ни ријечи! Као што рекох, преговори се још продужују, ја ћу о том написати један чланак. По свему сам могао закључити да је стари лисац доведен до дувара, наравно, не треба заборавити, да је он ипак – лисац.”

После месец дана, 1/XII, и после убиства петорице људи, и познатог Колашинског догађаја, Лука ми пише једно огорчено писмо.

„Због познатих догађаја у Црној Гори, морао сам да пишем и умирујем духове, јер су наши људи плаховити, па сам се бојао да не буде каквих испада. Дакле, као што знаш, књаз Никола (јер је то несумњиво, његова воља), није могао срцу одолети – и пролио је крв петорице људи. Положај и наши односи су се промијенили. Меморандум, који је већ био готов, и кога сам већ био послао на потпис (по уговору, требало је да сваки за себе потпише), није се могао више слати, и ја сам оном господину, са којим сам у Бечу преговарао, о томе саопштио, додавши, да од сада међу нама не може бити мирних преговора, док не буду кажњени кривци Колашинског злочина (јер је то доиста злочин, и са гледишта формалног права, као што ћу то доказати у чланку који сада пишем). То је дакле сада минимум наших потраживања (уз она која су изложена у нашем меморандуму, који ћу такође кроз који дан објавити, да се види шта ми тражимо); настојао сам да се на томе

зауставимо, пошто је била струја – да се тражи абдикација књаза Николе.

Сад о другој ствари. Као што сам ти још тамо говорио, ја сам узео на себе редакцију Историје Црне Горе за последњих 50 година, коју ће да изда Црногорска омладина. На Цетињу су се од наше објаве просто згранули: њима се наравно не свиђа ни сама историја, ни редактор њен. Да би стали на пут појави те историје, они су прво покушали да ме тамо домаме (за вријеме преговора у Бечу, прво што је њихов делегат предлагао то је да ја одем у Црну Гору, и затим, разна обећања); кад то није помогло, онда су покушали да нас денунцирају, прогласивши нашу историју за памфлет (и то говоре они људи, који су платили штампање Настићевог „патриотског” памфлета *Finale!*). У том смислу они су написали и једну протестну ноту српској влади. У свези пак са том нотом стоји онај денунцијантски, не могу га другчије назвати при свој жељи – чланак у Самоуправи од 21. октобра, коме је писац – како сам извјештен – сам главом г. Љуба Јовановић (Није Љуба, већ Милован Миловановић, министар спољних послова [нап. – Д.М.Р]). Прије него је са њим изишао, он је морао испитати како стоји ствар, и ко ту игра главну улогу. А овако – пријетити црногорској емиграцији прогонством из Србије, и денунцирати је за љубав књаза Николе и Л. Томановића (оних истих, који су вам спремили познату скупштинску сједницу на Цетињу 28/1 1908, и суд са Настићем) – просто је подлост у толико прије што је све то без основа и без смисла, и само је могло дати повода књазу Николи, да се у својој оцаклији подругне „шумадинцима”, и томе, како му сад играју по ономе што он сад свира.

Испад је био без основа, као што рекох, јер смо ми са своје стране све учинили да наш рад не доведе Србију ни у какву неприлику, књига ће се писати у Француској, а штампати у Америци. Без смисла је испад зато што тим начином (умиљавањем и угађањем његовим ћудима) ви никад нећете га одржати у савезу (ја знам,

разумије се, због чега је испад учињен!) само ћете учинити да вам се пред својим перјаницима подругује и да вам подваљује у свакој згодној прилици (зар није у неколико подвала и Колашински злочин?). Једина реална политика са књазом Николом била би: назначити му годишњу субсидију⁵¹ не мање од пола милијона динара (ако би за мање пристао, варао би вас), али тако да о томе нема никаквих докумената, који би се могли доцније објавити, као они у III књизи Ристићевих Спољашњих одношаја и да му уз то допустите, да се бакће својим патриотизмом (да му никад не пребаците и споменете, да сте тај његов патриотизам купили) – и он ће вам онда дати узду и ићи ће за вама, т.ј. биће патриота, мислиће и радиће о општој српској ствари и т.д. Без тога никаква реална политика са њим није могућа, само ће вас осрамотити и у критичком моменту чак и издати. То је тако, без сваке сумње, и то ће потврдити свако ко иоле зна књаза Николу.

Испад Љ. Јовановића толико ме је био раздражио, да сам хтио одмах јавно да му одговорим, доцније сам одустао од тога да не бих правио већу забуну, али ћу му можда приватно писмо написати, чим будем мало доконији од пречих послова.

А сад даље о историји. Кад су на Цетињу видјели, да ни са те стране не иде, онда су почели мени да пријете, и то врло озбиљно. Ја сам већ са двије стране обавијештен, да је на Цетињу ријешено, да ме пошто по то уклоне са свијета.

Последње писмо о томе је из Петрограда. Пријатељ ми саопштава, да је он сам читао писмо Лазара Мијушковића, једном познатом тамо агенту црногорске владе, у коме се изрично каже, да и мене чека судбина других памфлетиста (знаш већ како је прошао М. Бацковић), иако мој рад неће имати ништа са памфлетима, јер ја озбиљно мислим писати Историју, а не

---

⁵¹ *Субсидија* (lat. *subsidiium*) – помоћ.

описивати њихов прљави живот; наравно и оно што из њиховог живота засијеца у историју тако је гадно, да се и у томе боје истине. Ја се наравно не бојим пријетње, и радићу свој посао као и до сада, ипак сам писао пријатељима у Петроград, да ми то Мијушковићево писмо како год набаве, ваљаће за карактеристику цетињског морала и начина борбе и т.д.”

На ово писмо нисам ништа одговорио али 18/XII исте године добијем из Тура⁵² где је био, друго писмо, које гласи:

„Отворено писмо о крсном имену примио сам, па сад очекујем и твој одговор на моје прво писмо. Ако ти ово писмо стигне прије него ли ти будеш одговорио, онда узми у обзир још и ове околности: ствари код нас Црногораца стоје врло рђаво, ево у каквом погледу: одношаји су у највећем степену натегнути (између нас и кнеза Николе, јер са владом ми нећемо да имамо никаквих одношаја); огромна је већина за то, да се сасвим прекине са њим, и да се ступи у енергичну борбу и противу њега, макар се и у крв загазило, умјеренији пак траже да се још сасвим не кида, него да се још сачека и покуша мирним путем доћи до споразума. Ја се још нисам изјаснио ни за један ни за други правац (после Колашинског злочина) – иако се то од мене очекује и тражи – и имам могућност да дам правац једном или другом од тих правца. Лично ја налазим, да једина успјешна (*ergo*⁵³ – реална) борба против садашњег режима у Црној Гори може бити само ако се насиљу њиховом противустави и с наше стране – сила; сваку помирљивост нашу, они ће насигурно тумачити као слабост или плашљивост. Па ипак, бојим се дати такав сигнал, – бојим се не ради себе (ја сам се и до сада код њих толико „препоручио”, да би ме радије смакли,

---

⁵² Тур – Tours, град у централној Француској.

⁵³ *Ergo* – дакле.

него икога, то ми саопштавају пријатељи са разних страна, као и пријатељи са Цетиња, да ће ми пошто по то доћи главе), него ради оних тешких компликација које би отуда лако могле изаћи. Услед тога још нијесам ни меморандум објавио. Са извјесне наше стране (умјереније) моле ме да учиним са своје стране још један корак: да се обратим лично књазу Николи и да га озбиљно упозорим на садашње стање, и тешку одговорност коју он носи за то. Сумњам да ће то што помоћи. Поразмисли се ти о свему томе, ствар је која има општесрпски карактер. Као што ти рекох, ја имам могућност да дам превагу једном или другом правцу (т.ј. ратоборном или помирљивом).”

На ово писмо требало је одмах одговорити, и ја сам одмах одговорио после два дана.

22. децембра.

„Добио сам оба твоја писма, на прво ти нисам одговорио јер сам хтео добро да се размислим, па тек тада да ти дам одговор. А твоје писмо од 18. о.м. натерује ме да ти одмах одговорим. Ја верујем да је стање у Црној Гори рђаво, да су односи затегнути и да је незадовољство велико. Али при свем том треба бити обазрив и пажљив из више разлога. Свака пренагљеност може бити фатална и од огромне штете. Нисте у питању ви појединци који патите, којима је тешко, чак није у питању ни кнез Никола, спрам кога би требало бити пажљивији. Треба имати на уму, да је то једини владалац у српској историји, који се на престолу одржао 50 година, који је Црну Гору проширио и унапредио, који је Црној Гори стекао на страни пријатеља и признања. Не треба заборавити да је наша историја сувише крвава, и да би сваки злочин спрам кнеза Николе приказао нас као варваре. Кнез Никола је стар човек, на измаку, неће ни он вечито живети, и он ће се лепим пре приволети на попуштање, јер као паметан човек не може бити

равнодушан спрема садањег стања ствари, а није ваљда толико неувиђаван да не зна куд води инат и освета. Као што напред рекох, нисте ту у питању само ви и кнез Никола, већ је у питању цело Српство. Помислите само да ли ће од вашег пренагљеног и суровог корака имати штете или вајде, Србија, Црна Гора и Српство, и да ли је време ма каквом разрачунавању, кад нам треба сву снагу прикупљати за будућу велику националну српску борбу. Ја вам само могу рећи: “У памет се браћо Црногорци.” Ако је кнез Никола учинио гријех не треба ви, нарочито сада кад можда стојимо уочи догађаја који ће бити судбоносни за цело Српство. Тражите споразум и то директан, са самим кнезом, попустите ви, да би он попустио, а од тога ће имати користи и Отаџбина ваша и цело Српство. Немој ме рђаво разумети, не говорим, што би одобравао рад кнеза Николе у последње време, већ ти ово пишем као Србин гледајући у будућност. Нека теби и другима буде једина циљ пред очима Отаџбина и Српство, нека вашим радом управља памет а не срце.

Ја рекох како мислим и, молим те, буди мудар и разложан.”

Овај сам одговор написао ни с ким се не договарајући, нити коме саопштавајући, нисам хтео нико да утиче на мене у овом или оном правцу. И тек после неколико дана саопштио сам Краљу, који је био потпуно сагласан са мојим одговором, јер вели:

„Кад би се, сачувај Боже, десила ма и најмања непријатност кнезу Николи, сви би мислили да је ту мој прст умешан, а у том смислу он је се већ жалио појединим владарима.”

Тада сам од Краља чуо како при дочеку француске ескадре није нарочито хтео да позове српског представника на Цетињу, због чега је протествовао француски посланик и, извињујући се код нашег посланика, рекао је: „Француска влада није ни мислила да манифестацијама својим за Црну Гору и кнеза, прави као неку демонстрацију противу

Србије, за ту неуљудност крив је кнез Никола, а одлазак флоте решен је много раније, пре Колашинског догађаја, иначе тог доласка не би било.”

Тако се видела пакост и зловоља кнеза Николе спрам Србије.

23. децембра.

„По вароши се говори о афери бугарског војног аташеа Ганчева, како су код њега долазиле извесне даме и међу њима и кћи једног вишег чиновника, удата за једног адвоката, и како је са њима проводио љубав, на очиглед своје жене, која је све то морала да трпи, и да се чини невешта. А један полицијски чиновник живео је опет са његовом куварицом и да се често сусрећу на капији, где он испраћа даму, а овога испраћа куварица.”

Белешку о томе донела је *Дейеша*.

Одмах по изласку те белешке Ганчев је ишао са женом у полицију, где је његова жена све то демантовала, али је поверљиво казала, да никад ниједној странкињи не би саветовала да се удаје за Бугарина, јер су варвари и ужасни тирани спрам својих жена.

1910

10. јануара. Опет је на дневном реду принц Ђорђе, који својим непристојним понашањем и напраситошћу задаје велику бригу своме оцу, а и влади. Његово безобразно понашање и увреда коју је на забави нанео Управнику вароши Д. Алимпићу, било је за сваку осуду, па исти такав случај са Јовицом Христићем на забави код г-ђе Симон, превршили су сваку меру стрпљења.

Краљ је хтео да га осетно казни, одузео му је ордонанса, послугу, забранио му одлазак у Двор и најурио га за командира чете у Горњи Милановац, повисивши му за то помоћ од 3 на 5.000 динара месечно, али да се сам стара за све што треба. Сума није мала, али њему то није доста јер гладнице и битанге скупљене око њега све му дигну. Многе лепе и скупоцене ствари раздао је другима, он није умео да цени ни породичне старине – које је Краљ хтео да откупи. Сећам се да му је Краљ дао један скупоцени јапански параван, који је вредео преко 10.000 динара. Он је то поклонио Дусоу учитељу борења, јер је овај казао да му се допада.

Кажу, да је на тај начин цар Виљем⁵⁴ кад је био у гостима код султана Абдул Хамида⁵⁵, дигао му најређе и најскупоценије ствари, нарочито свилене персијске тепихе.

---

⁵⁴ Вилхелм II Немачки (*Wilhelm II*). (1859-1941). Фридрих Вилхелм Виктор Алберт од Пруске (*Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Preußen*).

⁵⁵ Абдул Хамид II (1842-1918).

Владање принца Ђорђа заиста је за осуду, али му је олакшица што је болестан. Стога је требало њега послати у какав санаторијум да се лечи, и можда би онда био нормалан. Његове махне – а њих није мало – узели су да експлоатишу сви они елементи противни династији и данашњем режиму. А он, лудак, иде им на руку, секући грану на којој седи.

11. јануара. Данас ми је стигао одговор од Луке Пиштељића, представника црногорске омладине, из кога наводим што је главније.

„На првом мјесту, да те умирим односно мојих рјечи из првог писма. Говорећи о томе да ћемо ми морати енергичније порадити, ја ни у ком случају нијесам мислио о крвавом ријешењу наше кризе; у том погледу ствар је међу нама коначно утврђена, и у најгорем случају Књаз Никола може проћи као Абдул Хамид. Ни опште интересе, ни посебице могуће заплете у самој Црној Гори ми нијесмо никад заборавили и не заборављамо, и увјек смо сматрали да је и „рђав мир бољи од доброг рата.”

Из Меморандума који ћу ти кроз који дан послати штампан, видјећеш што смо ми тражили од Књаз Николе, видјећеш да се даље у умјерености нема куд ићи, јер то не допушта ни достојанство наше, па ни интереси саме ствари, видјећеш углавном (јер су најодвратније подробности морале изостати), у каквим приликама наш народ живи, па ћеш из тога појмити да у нашој борби нијесу у питању појединци, него је у питању народ. Једно ти само могу рећи, да ви тамо или сасвим не знате или нећете да знате (ово ће бити тачније) о томе, како тај народ живи, кад можете још рачунати на карактер и на патриотизам Књаз Николе. Ти ми причаш о његовим „заслугама”. Да, кад би се у заслуге рачунала најординарнија злочинства сваке врсте, затим трговина – на велико и на мало – са

„патриотизмом” и са угледом и интересима земље, и на крају, крајња деморализација и корупција у земљи, онда би заиста Књаз Никола био врло заслужан. О свим таквим заслугама говоре дјела и документа, који су ми и сад под руком. Ја сам се давно спремао да на ту тему проговорим јасно и отворено, и да разбијем ону стару басну коју многи српски наивни политичари и патриоте (ја верујем да они то искрено мисле) још и сада повргавају, али ме је од тога уздржавало то што нијесам хтео сипати уље у ватру, погоршавати одношаје, затворити још једини могући пут мирног изласка из садашње ситуације, као што сам уопште њега штедио у својим чланцима, чак и онда, кад сам имао тачних података о његовој кривици, нпр: сада у Ћиновићевој афери, као што сам тачно извјештен, он је тражио смртне казне за извјесна лица. Кад говорим о томе, онда да ти објасним да сам под „енергичном борбом” ја разумио отворене нападе на Књазу Николу лично према његовим заслугама, јер смо до сад ми њега уопште штедели, желећи му дати могућност, да се са достојанством извуче из ситуације, коју је сам, својим непоштењем и својим деспотизмом, створио. Дође ли до тога, онда ће он и српски народ имати шта да чују, наравно, пренијећемо онда борбу и на ширу – европску арену, да видимо како ће се онда Књаз Никола осјећати. Напомињем ти једном за свагда, да се ми боримо само са истином, а то и јесте оно оружје кога се г.г. на Цетињу највише боје, јер добро знаду, како им је „чисто” лице.

Ипак сам намеран од себе лично учинити још један последњи покушај за измирење, иако не мислим да ће имати успјеха: написаћу ових дана једно писмо и предочити му све данашње околности и последице које неминовно отуда морају доћи и за њега (пред историјом) и за Црну Гору.

Могуће, да ћу ти доцније послати то писмо у препису, јер наравно, оно неће бити објављено. Ако ово до Ускрса не буде никаквих последица и промјене

режима, онда нека ми опрости Њ.Кр.В. али ће добити таквих пријатних ствари, да их не може лако покусати. Понављам, само оно што је заслужио и само у границама онога, што се може документовано доказати. Још ово ти морам рећи да ако не буде успјеха то ће бити кривица Србије, боље рећи српске владе, чије је држање у последње вријеме испод сваке критике и да се благо изразим недостојно. О том држању ја имам неколико извештаја, на које ћу се обазријети, по свој прилици у сљедећем писму.

Знам да се такво држање оправдава разним патриотским обзирима али зар то није слијепи патриотизам, кад се као жртву (управ тако) једном, и то скроз по-квареном човјеку Књазу Николи, предаје читав један слободоумни дио нашег народа, ради сумњивих, врло сумњивих и односно врло незнатних успјеха (ако још буду!) у другом неослобођеном дијелу?

Само то сравњење, па је доста да се оцијени „мудрост” те политике, да не говорим о томе, колико је она још и непоштена, јер очито подржава безакоње и тиранију једног неваљалца над 250.000 душа. Да није било таквог држања са стране Србије (да још једном споменем оне денунцијације и пријетње црногорској емиграцији у Самоуправи) Књаз Никола би несумњиво и до сада попустио. Као прву последицу те недостојне политике (која убудуће иде на то да се још више испољи, па чак и да „прославља” Књазу Николу, – тако гласе моји извештаји, могу ти споменути: рушење бечког споразума (са којим је у свези наш меморандум) и – стријељање Ђиновића и дружине.

То је Црна Гора већ добила од те ваше патриотске политике, а шта ће још добити тешко је предвиђети, само да неће ништа добро, то стоји, али ни ви се нећете с њом похвалити, јер чим Књаз Никола прослави свој јубилеј, најдаље – он ће вам опет показати ко је и шта је он. Жалећи српску ствар ми немамо жалити људе који тако паметну политику воде. Чудим се свакојако г.г.

Миловановићу и Пашићу, а највише – Краљу, јер мени саопштавају, да је то највише његов посао. Жалосно!”

Ја сам ово нарочито опширно изнео да се види, како су оптужбе Књаза Николе противу краља Петра и Србије, биле лажне, јер иначе не би се и црногорска омладина жалила да се сувише угађа Књазу Николи.

Меморандум о коме је реч у овом писму, штампан је у 15. броју *Србобрана* 22. јануара 1910. године, које у прилогу прилажем (Види штампан прилог)⁵⁶.

18. јануара. Краљ Петар је изабрао одбор за зидање цркве и потписао следеће пуномоћство⁵⁷:

„Ми, Петар I, Краљ Србије, овлашћујемо г. Добру Ружића, члана Државног Савета, г. Јована Томића, библиотекара Народне Библиотеке, г. Милоја Васића, доцента Университета, и г. Илију Ђукановића, професора у првој београдској гимназији, да могу, у Наше име, пуноважно урадити све правне и друге послове пред свима земаљским властима и ван ових, који год буду потребни и корисни да се, по од Нас одобренем плану и предрачуну, потпуно сагради Наша црква на Опленцу у драгом Нам граду Тополи у округу крагујевачком.

Уговори које именована господа пуномоћници буду у Наше име, закључили са стручњацима: архитектама, предузимачима грађевина, столарима, каменарима, сликарима и т.д. о изради појединих радова и са набављачима грађе и других ствари, потребних за ову цркву, вредеће за Нас ако их сви пуномоћници буду заједно и сагласно закључили и потписали.

---

⁵⁶ Прилог недостаје. [Нап. Д.Д.Р.].

⁵⁷ С. Радовић. *Краљев библиотекар. Из живота Доброслава Ружића (1854-1918)*. Изд. Градска библиотека Владислав Пејковић Дис, Чачак. 2014.

Само оне рачуне и признанице о набавкама и израдама радова за ову цркву Наша ће благајна исплаћивати, које буду оверили сва четири пуномоћника.

За случај међутим да који од поменутих господа буде спречен учествовати у седницама болешћу или одсуством из места, чиме би се посао омео, довољни су за веродостојност њихових аката потписи осталих а најмање двојице кад је у питању одлука мање важна или издатак мање вредности.

Дано у Нашем Двору, у Београду 18 јануара 1910 године.”

Следе Краљев печат и потпис.

14. фебруара. Добио сам опет писмо од Пиштељића, у коме између осталог пише:

„[...] Послао сам ти 2 егземплара Србобрана, у коме је штампан наш меморандум, из њега ћеш најбоље видјети докле је ишла наша помирљивост; као и то – да се и даље није могло ићи у том правцу. У том погледу, као што сам тачно извијештен (из најближе кнежеве околине), могла је се очекивати попустљивост Књаза Николе, бар за оних 10 мјесеци, до његовог јубилеја (а пошто држим да би се нашли људи, који би му у течају тога времена могли јасно представити и дати да осјети разлику законитог и незаконитог стања у земљи, и учинити да му оно прво омили, – то је се могла очекивати и стална промјена режима!). Изашло је другчије – знаш већ чијом кривицом (у свом чланку о преговорима, ја наравно о томе нијесам ни издалека ништа наговјестио, јер нећу да отежавам положај).

Ево ти још неке подробности о томе, како је ствар текла, које сам добио накнадно. Још у почетку Колашинског суђења, Књаз Никола је наредио да се кривци најстроже казне, и сам је тражио за извјесне – смртну пресуду. Доцније је ипак почео хладније да пресуђује ствар, и почео је да се боји последица и од онога што

се још кува у народу. Онда је ступио у преговоре. Док смо ми спремали меморандум, – пала је Колашинска пресуда. Књаз је се колебао да је подпише, иако је већ онда имао увјерење српске владе, да неће допустити никакве акције од стране црногорске емиграције, него да ће против ње најстрожије поступити (до проћеривања закључно! Доиста славна радикалска влада враћа времена краља Милана – у служби једном источњачком деспоту!). Услед тога био је позван из Биограда Милан Живковић, да реферише о приликама у Србији Књаз њему више вјерује, него свима увјеравањима званичне Србије), који је и стигао на Цетиње уочи дана стријељања Ђиновића и другова. Тек пошто је од Живковића чуо да су прилике у Србији сада, по њега боље него икада, и да је српска влада доиста ријешена најенергичније гонити црногорску емиграцију – Књаз Никола је осјетио нову снагу, и подписао је смртну пресуду осуђеника. Наравно, он је знао да са тиме уједно прекида и могућност даљег личног споразума – али је он то и хтео, јер у исто вријеме кад је ријешено да потпише Колашинску пресуду, ријешено је и да се поведе најенергичнија борба са емиграцијом, до мучких убистава закључно. Ту им је за такву борбу добро дошао онај последњи зајам од 6 милијона круна (реализиран у Лондону, како ми с друге стране саопштавају, и ту је Србија помагала). У погледу борбе са емиграцијом Милош Живковић игра најгаднију улогу. Он је се одмах вратио са Цетиња у Биоград и како ми пишу са Цетиња, (моји београђани то и не подозревају, него им ја одавде морам писати, да се причувају и да припазе на ту одвратну животињу), има задаћу да изврши или боље рећи да нађе, који би (наравно за добре паре) извршили жеље Цетиња у погледу „уклањања” виђенијих емиграната. Мени се препоручује (то је већ пети пут) да будем особито на опрезу. Дође ли до таквих жртава, то ће бити заслуга Биограда. Али има још једна и то највећа опасност у садашњем држању Биограда према Цетињу. Та опасност је у томе, што то

држање може врло лако довести до тога, да ми будемо принуђени – латити се последњег средства, јер кад не би ми хтјели то ће учинити сам народ који се већ у потаји по мало оружа. Остављам ти да сам представиш последице таквог ријешења кризе. Кад нам буду затворени сви путеви мирне и легалне борбе, онда наравно настаје друга борба – и немирна и нелегална. Биоградска влада треба о томе добро да поразмисли, ако она доиста има у себи – српског патриотизма, јер у досадашњем њеном држању, у ствари не игра улогу патриотизам, колико страх од цетињског дугачког језика, и грдња Књаза Николе (ergo – егоизам), они хоће да су мирни од тога, па ма народ у Црној Гори био продан у ропство. Тако се то схвата у Црној Гори, гдје држање Србије изазива најгори утисак. Могао бих ти цитирати (из добијеног извјештаја) читаве ставове о томе и у томе смислу: „Србија се показала мизерна пред Цетињем, и Књаз је њу победио” [...] „прославу ће извести уз учешће Србије и њених представника [...]. Још ако књаз нађе за потребно, Србија ће му изаћи на сусрет и уклонити емигранте [...]. За мали прст Књажев она би дала сав црногорски народ, она хоће да зна само оне који имају власт у рукама [...]. То нека буде потврда, да се на Шумадинце не смијемо ослањати” и т.д. Кад ти кажем да то пише човек који је најдубљих убеђења, да нам је једини спас у заједничком раду Србије и Црне Горе, онда можеш мислити какво је расположење код наших пријатеља и једномишљеника у Црној Гори усљед држања српске владе. Наравно они тамо на мјесту јаче осјећају последице и уплив бесмисленог и непојмљивог уступања Биограда пред Цетињем, зато је код њих и огорчење веће, а песимизам прелази у – очајање. Ево ти још једна цитата: „Чуј и почуј! Српска влада да је Цетиње не би биједило послала је овога шкопца Тошу Петковића у Дубровник. Слободно је могао остати и на Цетињу!”

Ево ти укратко последице новог биоградског курса према Цетињу. Да се тијем неће ништа ни за општу

ствар постићи – рекао сам ти у прошлом писму – а да је за Црну Гору он већ уродио врло рђавим плодом, и да још гори плодови стоје и лако могу искрснути – то је већ јасно из досадашњег. Ко је још видео да се један деспот и скроз покварен човјек, кроз 50 година владања, учи памети и поштењу безграничним попуштањем? Зар га такво попуштање још више не квари, и не чини упорнијим у свом тврдоглавству?

Ипак, као што сам ти обећао у прошлом писму, ја сам још један миран покушај учинио и написао Књазу једно писмо лично од своје стране – учтиво, али јасно и одлучно. У свези са тим писмом и објавио сам Меморандум – па сад нека чита и једно и друго, и – нека мало поразмисли.

Ја држим, да би сада српска влада и могла и морала у свези са објављеним Меморандумом, и оснивајући се на њему, – предузети пријатељске кораке, да бар тако, колико толико, поправи оно што је својим неумјесним мијешањем покварила. То би било куд и камо и патриотскије и паметније од оног што је до сада радила. Рећи ћеш: то би било мијешање у унутрашње послове? А зар није мијешање у наше унутрашње послове, оно што је она до сад учинила у служби Књаза Николе. Зар су Србији биле потребне оне денунцијације и пријетње поштеним људима – ради непоштених?” и т.д.

8. марта. Јуче је Краљ отишао у Петроград у госте руском цару, а његове свастике удате за велике кнежеве, већ су одпуповале у иностранство, само да не би дочекале свога зета краља Петра. Кад сам запитао Ацу Станојевића, који је кум и интимус Николе Пашића, и изјавио сумњу да је то из мрзости према Краљу, а по жељи кнеза Николе, тада ми Аца рече, да су се оне уклониле по наредби цара Николе, јер су оне увек интригирале проту краља Петра, и пре и сад, и гледале су да омету и његов долазак.

Да кнезу Николи није пријатан одлазак краља Петра у Русију, најбоље се види из речи Стеве Милићевића, тајног

агента кнеза Николе, који је непрестано доказивао да од тог пута неће имати никакве користи земља већ само Династија, а то не би требало чинити кад имамо једну угледну Династију у Црној Гори, коју треба да подпомажемо. Што није истина. На том путу и Краљ и влада, имали су да чују од ме-родавних кругова у Петрограду само једно: да се спремамо и наоружавамо. Па и то је вајда.

Колико су радикали пажљиви спрам Краља, види се из ове одлуке њихове, да се Краљу од сад исплаћује цивил-листа пола у сребру, а пола у злату, место све у злату, као што је практиковано. Краљ је на то пристао.

Не могу, а да овде не кажем коју о једноме од оних мно-гих што су черупали доброга Краља.

Још кад сам био министар просвете тражио је Миленко Вукићевић, професор, да му дам једногодишње одсуство да иде у Русију, јер хоће да прикупља из руских архива по-датке за историју доба Карађорђевог. Ја сам знао спрему ње-гову и нисам му дао, после му је Љуба Стојановић дао. Тек доцније разабро сам да је успео код Краља да добије одсу-ство и богату помоћ. Тако, Краљ му је дао за пут и бављење за 2½ године 17.000 динара. За штампање I књиге *Карађор-ђе* платио му је 8.000, за II књигу 5.000, сем тога дао му је за бању и лечење 3.000, свега 33.000 динара. Сума, какву ни један српски књижевник за тако кратко време није добио. Па ипак, овоме ни то није било доста, већ је тражио нових 12.000 д. да исплати сасвим кућу коју је Краљевим парама и купио, и то да буде тако, да му Краљ купи *Карађорђа* 2.000 комада по 4 динара комад, и *Историју Срба* 1.000 комада по 4 д. Што чини свега 12.000 динара. А заборавља да је то штампање Краљ једном већ исплатио. Дрско и нечувено!

23. марта. После вечере, отишао сам у одељење престолона-следниково, и ту ми је испричао једну ружну ствар на двору краља Фердинанда.

Кад је тамо био у посети, престолонаследник дао је при поласку Управнику двора 1.000 динара да се подели послузи. А Управник, место да учини по наредби, он стрпа паре у џеп. Краљ Фердинанд жалио се на тврдичлук престолонаследников руском посланику у Софији, који то опет јави у Биоград руском посланику.

Сутрадан нађем се са војводом Симом Поповићем⁵⁸, разговарали смо о величанственом дочеку краља Петра у Русији.

„Ах, кнез Никола ће се због тога много љутити, јер је врло суревњив због тога.”

Па ће ми том приликом он испричати нешто што најбоље карактерише кнеза Николу.

„Прошле године – вели војвода Сима – био је Ђурчић, уредник Београдских новина као гост кнеза Николе у Црној Гори. Ставио му је на расположење стан, послугу и аутомобил. Ђурчић је био са ћеркама. Кад је полазио, била је на окупу цела кнежева породица, кнез се пољуби са Ђурчићем.”

„Држи ми барјак високо, витеже мој” рећи ће му кнез.

„У сигурним је рукама” одговара Ђурчић.

„Збогом, збогом!”

„Срећан пут!”

Маше се марамама, аутомобил замиче и сви уђоше у дворану, па се наједанпут окупише смејати.

„Пих, Ђурчић да држи барјак кнежев. Будала једна, он мисли то је истински речено. Ха, ха, ха.”

„Мени беше одвратно, те упитах кнеза Николу:

Бога Вам, зашто компромитујете себе и Вашу ствар, поверавајући се људима, који немају никаква угледа ни утицаја?”

---

⁵⁸ Симо Поповић. Титулу војводе му је доделио кнез Никола.

„Па шта ћу, кад бољег немам” одговорио ми је Кнез.

После ми је причао о афери Настићевој, да је то кнез Никола удешавао са Јанком Вукотићем, и да Томановић и остали министри нису ништа знали о тим смицалицама. А да је кнез Никола знао и удешавао све то, јер је он оптужио аустријској влади све оне људе који су невино лежали у загребачком процесу – доказ је и тај што је кнез пре затварања тих људи казао: „У Загребу ће бити уапшено 50-60 људи за велеиздају”. Циљ је била њему да компромитује краља Петра и режим, а Аустрији да осумњиче српство. А за бомбе – војвода вели – да емиграција црногорска није озбиљно мислила, већ је са њима хтела само да плаши кнеза Николу. Рајковић је био прост најамник кнежев, који је вршио што је овај хтео, па и бомбе донео је по поруци кнежевој, и дошав на Цетиње он се пријави министру Лакићу и каже му да је донео бомбе, овај се почне ишчуђавати, и упути га на председника владе Томановића, који и сам не знајући о њима ништа, јави о томе кнезу Николи, који нареди да се Рајковић уапси.

Други дан Ускрса. Краљ ме позва телефоном да одмах дођем, било је 6½. Кад сам отишао, био је сам, и одмах се поче жалити на глупост нашег посланика на Цетињу, Тоше Петковића, кога су самосталци натурали као свог човека да буде представник Краљев.

„То је до крајности глуп човек, и на Цетињу се спрдају са њим. Био је код мене кад се вратио са Цетиња па ми је сам причао, како на поједине испаде кнеза Николе није умео да се снађе, јер је био изненађен. Тако, кад је Краљ путовао у Русију, ни једном речи није хтео о томе да проговори, једино кад су неке новине београдске – по упутству са Цетиња – донеле вест да Цар није имао при дочеку Краљевом Карађорђеву звезду, већ Белога орла, тада је кнез Никола звао Петковића и питао га шта има ново и овај му је одговорио да нема ништа.”

„Ама не може бити, мора да има нешто ново” питао је смешећи се злурадо.

Доцније је сазнао за шта је то питао.

„Једног дана зовне кнез Петковића к себи, и у присуству Томановића и још једног министра, после обичног разговора, наједанпут скочи и, окренув се Петковићу, поче се дерати.

„Чујете ли Ви, г. Петковићу, ево Вам отворено кажем, ја за Србију нећу да знам ни да чујем, не само што Вас не марим и не волем, већ Вас мрзим, жалим само што нас раздваја Новопазарски санџак, а иначе ја бих Вас научио памети. Тражим да се забрани вашој поганој штампи да ме грди и клевета, јесте ли разумели? – и на ово онај шашави Петковић није реагирао.”

„Сад долази други случај. Кад је био рођендан престолонаследниковице Милице (Јуте), за ручком до кнеза седела је жена Петковићева, и кнез ју је питао сме ли седети до ње, да нема бомбе и т.д.”

„А за онај случај кад је долазила француска ескадра, причао сам ти, звао је и руског и бугарског посланика, само српског није хтео и доцније се француском посланику извињавао, да га није звао, јер је знао да је реуматичан, па је за њега то заморно и тешко.”

„Сад за прославу, позвао је нарочитим писмом Владаоце, па и бугарског, само свога зета краља Петра није позвао, а овамо протура вест да ће му краљ Петар са свом децом доћи. У том смислу, претварајући се, казао је Петковићу, како од свију зетова највише воли краља Петра и волео би да га види, а то је тада говорио зато што је био извештен да му неће доћи краљ Виктор на прославу, па је желео да му дође краљ Петар макар и незван. А сад пред полазак Петковића у Београд, он га зовне па му у присуству Томановића, председника Министарства, каже како Томановић не може остати министар спољних послова, па је рад да то министарство понуди њему, Тоши, и овај лудак то озбиљно

прима, захваљује на поверењу – иако зна да је он држављанин и чиновник Србије, али не зна принципе кнежеве у руковођењу спољње политике.”

„Ствар је проста – одговара му матори лисац – са Италијом ћемо бити у пријатељству, са Русијом ћемо бити у односима сина наспрам оца, а спрам Аустрије, ту ћемо лавирати према потреби, лагаћемо је, јер је она наш непријатељ.”

„Али најглавније нисте ми казали – пита бистри Тодор – како ћемо са Србијом?”

„То је најлакше – вели му кнез – најпријатељскије и најсрдачније, као што и треба да су односи међу браћом.”

Бедни Тоша!

„За ону претњу Србији, доставио је руски посланик својој влади и цару, на шта је цар изјавио кнезу своје негодовање.”

Питао сам Краља мисли ли ићи на Цетиње на честитање, а он рече, да не мисли ићи да честита ономе, који га је клеветао и ружио, најподлије и најгнусније, а што је најглавније, није ни зват.

23. маја. Јуче сам био са Тошом Стефановићем Виловским, он је био некад Началник поште и телеграфа код нас, па је био одпуштен, и данас живи од сарадње на нашим и страним новинама. Рад је да ступи понова у државну службу, треба му још година и по да би стекао пензију. То је спреман и интеллигентан човек. Познајем се са њим одавна, и он ми је у поверењу саопштио следеће: за време анексионе кризе, Виловски је био у Бечу и кад је било највеће раздражење између нас и Аустрије, њега зовне уредник *Neue Freie Presse* и замоли га да саопшти Миловану Миловановићу, министру спољних послова, да ли пристаје да посредник између Аустрије и Србије буде Клемансо – тада министар председник у Француској – који ће понудити уговор трговачки какав по Србију најбољи може бити, да се ослободи увоз и извоз кроз Босну и Херцеговину, са слободним пристаништем

(*Freie Hafen*) у Ријеци код Дубровника. А за све то Клемансо је тражио од Србије, да своју политику из Лондона пренесе у Париз. Ово је Виловски саопштио одмах Миловановићу, наглашујући му да је за све то рок 15 дана. Али одговор није никако долазио. После неколико дана уредник је питао Виловског има ли какав одговор, јер Клемансо ургира, пошто није сигуран да ће остати на влади, па је рад да то што пре сврши. А треба имати на уму, да је *Neue Freie Presse* лист бечке владе, да је Клемансо сарадник *Пресе*, и лични пријатељ уредника њеног. Виловски је и о том саопштио г. Миловану, али одговора опет није било. После 15 дана Аустрија је ступила у преговоре са Турском о откупу жељезница. Али што је најглавније кад сам причао Њ.В. Краљу, и питао га о томе, он је се изненадио, јер Милован о тим предлозима није говорио никоме, па ни Краљу.

У Београду се тада много говорило о томе хоће ли Краљ ићи на Цетиње или ће слати престолонаследника.

Један пријатељ пок. Пере Тодоровића који има везе са Цетињем, причао ми је тада како престолонаследник Александар стоји добро код деде и бабе, јер се кнез Никола жалио Пери Тодоровићу, како му је о крунисању кад је долазио кнез Данило, Александар непрестано био са њим, а принц Ђорђе му пребацио казав „шта ћеш све са том црногорском чуком, оца му његова”, то је казао тако гласно, да је чуо и престолонаследник Данило.

6. јуна. Данас је било освећење заставе певачког друштва *Стианковић* и укуцавање клинаца, добио сам и ја да укуцам један клинац, али како сам тога дана чуо да је кнез Никола за свог заступника одредио Пају Маринковића, решио сам се да не дам никакав прилог.

Данас сам био у Двору и престолонаследник ми рече, да је цар Никола јавио да ће радо примити принца Ђорђа у своју војску, само да то не изгледа као неко протежирање од

стране његове, и да не даје повода противницима да од тога праве капитал.

Кнез Никола тек је сад писао писмо и позвао Краља, Пашића и Миловановића да му дођу на прославу. Али то писмо дошло је тек пошто је дао пуномоћије Паји Маринковићу, да га заступа при освећењу заставе *Сѣѣанковић* и то оном човеку који је због клевете Краљевој ћери, а његовој унуци, добио од официра батине на сред Теразија.

Како је то примила штампа наводим два чланка, из *Шѣамѣ* од 8. јуна и *Дневној лѣѣѣ* од 9. јуна.

Тако *Шѣамѣ* под насловом *Кнез Николин ѣовереник* пише:

„У процеп између Београда и Цетиња ударен је нов клин. За горчу иронију, кнез – песник, наменио га је био застави родољубиве српске песме, у тренутку када се под њу скупило Српство свих крајева. Изгледа да се са Цетиња само чекао и бирао моменат за спектакл који се одавно обећавао.

Није на празно објавио цетињски полузванични лист пре свега месец дана, да спрема нов плотун на Београд, јер вели „кад општа српска ствар пропада, и кад ту пропаст не можемо задржати (!) то нека је с треском!”

Чиме су овакве речи могле бити запојене? Родољубивим гњевом? Не, јер он је плаховит, али није низак. Братским болом? Не, јер он је дубок, али није злочест.

Њих је могла рећи само слепа пакост, пакост без циља, без смисла и без обзира, пакост без краја.

Њен подвиг, који је од јуче предмет све штампе и свих разговора, није први и неће, на несрећу нашу, бити последњи: али је он овог пута у отворенијој нагошти но и једном до данас.

Кнез Никола именује као свога заступника у свечаности друштва *Сѣѣанковић*, крај краља Петра – г. Павла Маринковића, који тај мандат извршује у овој парадѣ с лентом Кнеза Милоша Великог.

Пошто је обишао све кандидате који би положајем и именом могли с чашћу испунити овај мандат, пошто је обишао сву званичну, научну и уметничку хијерархију, кнез Никола прилази политичким представницима и то опозицији.

Од опозиције он се обраћа напредњацима, који су до доласка краља Петра са жбирском ревношћу служили краљу Милану и краљу Александру против кнеза Николе, и који су данас први пријатељи Николе I – с чијим су именом чак и капе забрањивали у Србији пре десетак година!

Од напредњака, партије која у овај мах води опозицију режиму у основи, он се обраћа директорима Правде, која нема броја без напада на личност и династију владара Србијиног, зета његовог.

Од Правдиних директора он се обраћа Павлу Маринковићу који је био камџијан на сред Теразија за једну одвратну алузију на рачун кћери краља Петра и унуче Кнеза Николе!

Колико хотимичне нетактичности, колико манифестација цинизма, колико срачуџеног скандала!

Ако се с Цетиња желело „с треском” и праском – има га до миле воље Штајнхартовим и Настићевим господарима!”

А Дневни лист, под насловом Још један клин додаје:

„Прекјуче и јуче славило је певачко друштво *Сџанковић* једну лепу прославу. Оно је од свога старог и врло заслужног председника г. Живојина Симића, директора гимназије у пензији, добило лепу и скупоцену заставу, и та је застава освећена јуче на врло свечан начин у Вазнесенској цркви, у присуству многих изасланика певачких друштава.

После освећења заставе у цркви наступио је један чин не мање свечан, а на сваки начин занимљив – укуцавање металних и позлаћених клинаца у стуб заставе. Ти клинци имају широку, дугуљасту и заобљену горњу површину на којој је урезано име онога, коме је друштво *Сџанковић* тај клинац послало. Таквих клинаца

послато је на хиљаду, на две недеље раније, и ко се одазвао позиву дао је и прилог и или је сам дошао да клинац укуца, или је овластио кога од својих ближих да то место њега учини.

Томе свечаном чину је присуствовало много света.

А г. Маринковић уместо да постане посланик Србије на Цетињу, он је постао црногорски повереник у Београду. Тај скок на ниже илустрација је оне народне изреке: с дуге на пиштољ, али би нам г. Маринковић са његовим уобичајеним поносом могао одговорити: заувар је кад гладноме и мува. Разуме се, сујетом гладноме.

Али то није толико важно због г. Маринковића, који политичку клијенту тражи тамо где може да је нађе. Њега лично надмудрила је, у овом случају, она умна сиротиња са Цетиња, која је открила да је веза г. Маринковића са оном гомилом народних угњетача у Црној Гори много тешња него што се по неким знацима могло веровати, те ће се од сад барем знати тачније позиција г. Маринковићева.

Од тога детаља важнији је доказ са колишном мрвицом мозга на Цетињу мисле да се смеју показати у свету.

Пошто је, у име Краљево, први Краљев ађутант пуковник г. Штурм, укуцао позлаћени клинац, који је управа Стианковића поднела краљу Петру, а затим укуцани клинци у име престолонаследника Александра и принца Ђорђа, и пошто је у име руског цара један клинац укуцао руски посланик г. Хартвиг, појави се у првом реду г. Павле Маринковић, овдашњи адвокат, у фраку и са једном лентом.

Сви се са чуђењем окретоше г. Маринковићу. Многи се насмешише, али не имадоше кад да ишта примете, јер друштвени представник прочита, да је црногорски кнез Никола, коме је управа такође послала један клинац, овластио – г. Павла Маринковића, адвоката, да тај клинац у његово име укуца у друштвену заставу!

У целу свечаност као да кану једна кап, која помути опште расположење.

Свакоме се, на један мах, отвори једна ружна перспектива у којој се видела сва цетињска незграпност и злоћа, непоштовање ни најобичнијих обзира о којима добро васпитани људи воде рачуна; један намерни гејаклук.

Један сасвим гласно рече:

Овлашћење за овај трећи клинац личи на појаву човека који пред један свечан скуп долази са испалим учкуром.

За сујету (свјаческују) г. Павла Маринковића јучерашњи дан је био једна сатисфакција.

Кнез Никола рђаво је јуче положио испит за будућег краља Црне Горе. Ако он онако стар није знао кога може овластити да се у његово име може појавити поред представника српског краља и руског цара, његова старост не може ублажити то тако изненађујуће непознавање апсолутно свих правила, којих се мора држати свак на таквом месту, који жели да се поштује.

Не имајући овде свога јавно признатог посланика, он је могао овластити нашег престолонаследника, свога унука, да га на овој јавној свечаности заступа. Али ако му је, ма због чега што је свету незнано, било погодно обићи своју родбину и за тренут заборавити шта је њеном положају дужан, он је могао овластити команданта онога нашег пука, чији је он шеф, да се у његово име појави на овој свечаности. Напослетку, могао је овластити нашег министра просвете да ону формалност у његово име изврши.

Осим ових има још путева, којима би пошао сваки владар, који нешто држи на свој углед и на поштовање најпростијих међународних правила, али су довољна и два три поменута да се види како се на Цетињу нема ни најпримитивнијег схватања ни о држави ни о престолу.

Међутим, ако се на Цетињу све ово нарочито хтело не знати, онда утолико горе за њих, јер кад они тако раде, онда ће се једнако Србија сетити шта јој ваља чинити.”

9. јула. Из Цариграда јављају поверљиво да је у одбору парламента претресана у буџету позиција поверљивих издатака, па се наишло на издатак од 60 турских лира месечно, па су питали коме се то даје, пошто влада није хтела о томе да даје обавештења, то су у одбору хтели да избришу тај издатак, али кад је влада турска поверљиво казала, да је толика сума давата још за време Абдул Хамида, а садањи режим наставио је да суму од 60 турских лира даје и даље сину црногорског кнеза принцу Мирку, па моли да то и даље остане у тајности.

Син једног српског владоаца прима милостињу од Турака!

О да грдне срамоте! О великих просјака!

Са Цетиња наш посланик јавља како је кнез Никола нестрпљив да дозна хоће ли доћи краљ Петар и какав ће поклон од Србије добити. Што ти је просјачка природа, све би хтела џабалука.

У Врњцима ми је причао војвода Сима Поповић како се кнез Никола на разне начине довија да дође до новаца. Тако једном зовне турског посланика, па му почне ласкати и говорити како је он велики пријатељ Султанов и његове царевине како је сазнао врло важне ствари које се тичу мира у Султановој држави. Сазнао је да у Скадарском вилајету спремају Арнаути устанак, да је Аустрија грдан новац на то бацила; али да ће он то осујетити, јер и он има својих пријатеља и веза у Албанији, но за то му треба новаца да подмити и он Арнауте. Звао га је због тога да јави то у Цариград нека му пошљу новаца, и нека Султан постави престолонаследника Данила за гувернера Скадра, и нуз то нек му пошље из Призрена коју батерију топова.

То је била тако очигледна уцена да су је у Цариграду одмах увидели, захвалили су му на пажњи, али му ништа нису дали.

Тај му трик није упалио и кнез Никола био је веома ожалошћен.

Београдске новине и Вечерње новосићи осуле су паљбу на Краља што неће да иде на Цетиње и прете како ће бити фатално и по Династију и по Србију.

Дакле ипак ће краљ Талијански доћи на Цетиње, а сад су са Цетиња салетели на бугарског краља да и он дође, кнез Никола му ласка, да је Бугарска прва држава на Балкану.

10. августа. Управник земљорадничких задруга био је на Цетињу, и од онога што је запазио тамо, било је ово најзначајније:

Код новоосноване Банке Цетињске једног дана дође писмо од принца Мирка којим тражи да му се пошље 25.000 круна. Ови се реше да му даду, али пошљу директора да га замоли за меницу. Овај оде, али брже боље дође као опарен и донесе вест, да је принц Мирко казао да му се одмах донесу паре иначе се неће ниједан главе нанијети. Поче саветовање и најзад решише да му даду на отворен *шекући рачун*. Кад је прошло годину дана, они затраже интерес, али овај их најурџи из куће, не платив ништа. Али они га и даље воде на дугу.

Други је случај са престолонаследником Данилом, који живи у *Тойолици* крај мора. Све што му је требало за кућу узимао је од једног Грка бакалина, као: кафу, пиринач, шећер и т.д. То је тако трајало неколико година. Кад је се накупила сума од 30.000 динара, он онда пошље рачун, али новац који му је био потребан, не шаљу му, он пошаље други, па трећи рачун, али новац се не шаље никако. Грк седне па напише врло учтиво писмо, молећи за новац, одговора нема, он напише друго писмо, опет то исто, тада он напише треће писмо у коме врло оштро тражи свој новац, јер џабалука нигде у свету нема. – Сутрадан пошто је послао писмо, ето ти престолонаследника Данила на коњу пред Грков дућан, и изазове Грка, овај радостан истрчи мислећи да ће добити новац, и ступи му руци.

„Је ли ти погански сине, зар се онаква писма пишу мени?“ продера се на њ престолонаследник, па се онда окрете перјаницима викнув им:

„Удрите бештију!“

Перјаници се згледаше.

„Шта чекате?“

Ови сјахаше, дохвате јадног Грка, оборе на земљу, па га добро изгазе и излемају. Сутрадан Грк затвори дућан, преда кључеве своме конзулу, и побегне из Бара.

„*Mein liebchen was willst du noch mehr?*“⁵⁹

27. августа. За прославу педесетогодишњице владања кнеза Николе, прављена је велика ларма. Са Цетиња се трубило на све стране, како ће доћи сви европски владари, поред краља Петра, краља Емануела и краља Бугарског.

Краљ Петар је се брзо решио да не иде, јер је њега лично вређао кнез Никола, износећи да он ствара завере, да хоће да га убије. Основао је на Цетињу *Цетињски вјесник*, у коме је цигански грдио и клеветао све у Србији, нарочито правећи алузије на краља Петра, отворено грдећи радикале и све оне што се не клањају цетињском госи и његовим перперима.

За ту циљ је најмио познату протуву и аустријског агента Б. Радосављевића, и неког М. Живковића који је раније био скупљач вести са београдске улице, за *Београдске новине*, човек без икакве интелигенције, што му није сметало да буде поверљив секретар кнеза Николе. Ту двојицу довео је на Цетиње и они су му били главни сарадници на *Цетињском вјеснику* и одатле су слали дописе за *Вечерње новостии*, *Београдске новине*, *Правду* и *Народне новине*. Све

---

⁵⁹ *Mein liebchen was willst du noch mehr?* – Шта би ти још хтео драги мој?

су то били листови најмљени од кнеза Николе, најбезобразније грдећи у њима краља Петра. Пред саму светковину у *Вечерњим новостима* изашао је чланак *Пред буру* у коме се стаје у Србији представља најцрњим бојама, а Династија у највећој опасности. После су долазили још луђи и безочнији чланци, нарочито кад је чуо да краљ Петар неће доћи.

Али и кад је и највише беснео, он ни тада није заборављао свој интерес, јер је неколико пута запиткивао посланика Петковића:

„Баш сам радознао шта ће ми из Србије донети.”

Ко о чему, он само мисли о поклонима, што ће их добити.

И збиља, престолонаследник му је однео читаву гарнитуру пиротских ћилимова и једног доброг коња из наше државне ергеле. Боже мој, њему зет и унук доносе поклоне, а он њима није дао никад ништа, иако је од њих много богатији, јер га сви рачунају да стоји на 40 милијона динара. Па и ако је тако богат, кад су приликом свечаности запитали једног министра одакле ће се све то платити, овај је одговорио:

„Па, Гошподар је вешт, умије он то лијепо да удеси, све ће то платити нешто цар, а нешто зет му, краљ Талијански.”

Онда се може разумети оно изобиље и раскош што је тих дана на Цетињу владало, шампањ је се лио као вода, а сваки члан Београдског певачког друштва добио је по три боце шампања. Гости из Србије – изузимајући његове пришипетље – били су разочарани, јер ни једну реч о Србији и Српству нису од кнеза Николе чули. Али се – по причању једнога који је био тамо – могло приметити како игра дволичну улогу, спрам свога унука престолонаследника Александра, јер док њега уверава како он није такав да би могао радити противу свога унука, јер кад би он ма шта радио противу данашњег стања у Србији, то би се осетила његова јака рука. Ово је аутентично, јер ми је причао сам престолонаследник. Али док он тако лаже свог унука, одмах

после тога узима кришом под руку Пају Маринковића напредњака, изводи га на балкон, и читав сат са њим ћућори и шапуће, а кад га случајно престолонаследник изненади, он просто бежи са балкона, остављајући запрепашћеног Пајицу самог. *Sapienti sat*⁶⁰!

Краљ Талијански отишао је врло нерасположен, јер ни његове молбе, ни молбе краљице Јелене, нису могле успети да омекшају тврдо срце маторог грешника – да помилује политичке осуђенике. Они који га познају, веле да то није учинио од страха.

Помиловање је учинио тек после прославе и то делимично, не пуштајући ипак интеллигентније и виђеније људе из апса.

Интересантно је како су жбири кнеза Николе причали по Београду како Гошподар не трпи Пашића никако, како га је Пашић преварио, јер је као емигрант долазио из Грчке и дао у име радикала писмено кнезу Николи, да ће радити да он дође у Србију на престо, па га обмануо. Ту дакле лежи зец!

Међутим, то ништа није истина. Напротив, Пашић је преговарао са кнезом Петром. На питање, па зашто то не изнесе, његови трабанти одговарају, да не сме јер би тиме и себе компромитовао!

Кажу за принца Мирка званог „*Кийи – њаџи*”, да је се за време прославе много ребрио, и да се много хвалио са сродством са Обреновићима.

Септембар, Октобар, Новембар.

Престолонаследник је био озбиљно болестан, његова болест изазвала је велико узбуђење како у земљи, тако и на

---

⁶⁰ *Sapienti sat!* – Паметноме доста! (лат).

страни. Сви су са симпатијом и интересовањем пратили ток његове болести – трбушног тифуса.

Ту болест добио је престолонаследник при једном излету у околину, где је сусрео једну сељанку која је заражена тифусом путовала у Београд, па како су јој се кола била изврнула, то јој он помогне да се дигне и намести у кола и том се приликом зарази.

Краљ је био веома погружен, утучен. Било је тренутака кад нико није помишљао да ће остати у животу. Од наших лекара лечио га је поред Симоновића, Николајевића још и санитарски пуковник др Владисављевић. Из Беча је био позват професор Хвостек, ситуација је била врло озбиљна. Колико због његова живота, толико због принца Ђорђа, који се био спрегао са најгорим елементима, моралним и материјалним пропалицама и као да је се радовао братовљевој болести. И свет је се с правом бојао да не доведе земљу у један тежак положај. Уз Ђорђа су били готово сви реакционарни елементи, који су се ма из каквих разлога надали нечем бољем за себе. Мисле да је ова земља прђија Ђорђева. Сви људи од реда, и без разлике партија и погледа, пратили су са саучешћем и симпатијама болест престолонаследникову.

Био је 25. новембар, кад ме је Краљ позвао телефоном. Кад сам отишао, Краљ се жаљаше на министра Миловановића, који се прави већи аустрофил од грофа Форгача⁶¹. За љубав ручка Форгачевог учинио би све. За анексије, он је играо на берзи и текао паре кад је Аустрија Босну отимала. Он је сам без ичијег знања, наредио управнику полиције, да рано спроведе аустријског официра Рајаковића који је ухваћен као шпијун, на лађу и спроведе у Земун. Миловановић је казао Форгачу, да је Рајаковић признао да је послат од војених власти у Србију ради шпијунаже и да му је то био

---

⁶¹ Гроф Јаносх Форгач (*Janos Forgach*). Аустроугарски посланик у Београду.

услов за примање у ђенералштаб. И таквог човека на молбу Форгачеву пустио је Милован на слободу, само да се додвори у Бечу. Због тога му је Краљ изјавио своје негодовање, али сумњам да ће он из тога повући консеквенцу.

Код Краља је био Турчић, познат агент кнеза Николе, али Краљ је врло мало разговарао и, што је главно, није га ништа питао.

Петроградска *Реч* у свом 219. броју од 2. августа, донела је под насловом *Распра династија* следећи чланак.

„Кроз неколико дана прогласиће се кнез Никола за краља. Изгледа као да овај догађај треба да код свију Славена, а нарочито код Срба, буде примљен са радошћу. Међутим, на жалост, то је обратно. Зашто?

Црна Гора има своју династију, а Србија своју.”

„Први узрок незадовољства кнеза Николе је следећи:

Србија је 1903. године довела на престо Петра Карађорђевића, потомка ослободиоца Србије Карађорђа. Петар, као некадашњи грађанин швајцарски, по својим политичким убеђењима био је демократа, а сад је краљ Петар строго уставни монарх.

Књаз Никола налази да га је Србија увредила, избравши Петра за краља, а не њега или његова сина, кога је спремао на престо Србије. Срби, имајући у виду заслуге Карађорђеове и херојство самога Петра, којим се истакао у босанском устанку под именом Петра Мркоњића, имајући у виду и личне особине Петрове као човека, предпоставили су да изаберу њега, а не младог принца црногорског, не васпитаног у духу демократском.

После избора дошло је крунисање. Србија је на ту свечаност позвала прво руског цара и црногорског

књаза. Књаз на тај позив дуго није одговорио, али је напослетку пристао да пошље у Србију свога сина, и за то је добио 200.000 динара. А кад је се књаз Никола проглашавао за краља, он српског краља није позвао. И кад је краљу Петру јављено да руски цар жели да он буде на Цетињу, краљ Петар је одговорио да га књаз није ни позвао.

1908. године, Аустрија анектира две најбоље српске области. Србија, иако је знала да је кнез Никола друг и пријатељ аустријског ћесара (књаз Никола речима војводе Петра Вукотића казао је на Горичком пољу: „Књаз наш и ћесар аустријски живе као браћа у једној породици, предајте се ћесару, под ћесаром ће Вам бити добро”) опет се обратила њему с предлогом да раде заједнички. Шта је он радио? Он је послао у Србију војводу Јанка Вукотића да води преговоре. Ко је тај Вукотић? То је онај који је заједно са Мијушковићем и Јанковићем отворио аферу с бомбама на Цетињу, а са Настићем загребачки процес.

Али Србија се и ту показала паметна. Пред главном мишљу, и општом задањом, она је заборављала прошлост. Она га је дочекала царски, и дала му 2,000.000 динара за наоружање војске.

Жртве несрећне провокације на Цетињу, црногорска омладина, од којих је један део осуђен на смрт, а други на робију – побегла је у Србију. Зашто баш у Србију? Зато што се у Србији говори њиховим језиком, што се у Србији не прави разлика између Срба разних покрајина, и што у Србији могу наћи рада да спокојно живе.

Књаз Никола наљутио се на краља Петра, и тражио је да му се предаду емигранти. Србија желећи мира, замолила је – јер по српском Уставу политички емигранти су неприкосновени – емигранте да ради мира и дружбе између двају држава, оду сами. Емигранти разложни и паметни отишли су у Америку. Али им и тамо цетињска рука не да мира.

Књаз Никола не смирује се. Он што жели, о томе и сања. О чему, није тешко погодити. Он би хтео да се изврши тајни уговор са књазом Михаилом, по коме би после смрти Михаилове, наследио престо у Србији књаз Никола.

Краљ Петар долази у Петроград. Њега дочекује омладина из Србије и других крајева. Црногорска омладина, изузев неколико људи, демонстрира говорећи: „Ми не идемо да дочекујемо краља, који је емигранте наше, најбоље синове наше земље, отерао из Србије.”

„Краљ Петар је ожењен ћерком кнеза Николе. Цар Александар III дао је мираз тој његовој ћери. Књаз Никола није дао тај мираз, већ га је задржао код себе, мотивишући да ће тај новац дати његовој деци. Кћи му је умрла, оставив после себе два сина, Ђорђа и Александра и једну ћер Јелену. Кнез Никола, иако су постали пунолетни, и данас држи тај новац код себе.”

„Краљ Петар је имао Двор у Бару у Црној Гори. Како тврди српска штампа, књаз Никола је и тај Двор узео од Краља.”

„Професор Масарик⁶² прошле године, јавно је тврдио да је кнез Никола дао Настићу за његову лажну сведоџбу о бомбама, 4.500 круна, те је он штампао свој познати памфлет *Finale*.”

„Сад да кажемо неколико речи о томе, зашто се ми Срби не радујемо проглашењу књаза Николе за краља, и зашто окривљујемо књаза.

Нама Србима за остварење заветне мисли – уједињења – потребна је концентрација сила, на једном најзгоднијем месту.

---

⁶² Томаш Гариг Масарик (*Tomáš Garrigue Masaryk*) (1850-1937). Први председник Чехословачке Републике.

Ми налазимо да Србија треба да буде центар српске мисли. Проглашењем Црне Горе Краљевином, ствара се непотребан сепаратизам, јављају се два краља, два центра са једнаким снагама, и то ће рђаво дејствовати на остварење српског уједињења.”

„Још нешто. Титула Краљ добија се у незгодно време. У Србији се има разлога да се верује да је Европа ту титулу дала књазу као компензацију за анексију Босне и Херцеговине. Према томе Срби се тој титули не могу радовати и т.д. и т.д.”

1911

16. фебруара. На ручку који је дават у част италијанског посланика, између осталог био сам на ручку и ја са женом. Па како сам за време обеда седео до Стојана Новаковића, у разговору он ми је између осталог причао како је добијао поруке од кнеза Николе да дође на Цетиње и буде његов гост у Двору, али он је одбио, јер је знао да мотиви тога позива нису чисти. Али кнез Никола је непрестано наваљивао, изјављујући да ће му до Котора послати свој аутомобил и да ће му сав трошак надокнадити, јер жели да се позна са једним одличним књижевником и шефом једне поштовања достојне партије!

2. марта. Кад је краљ Петар био у Риму, кнез Никола је очекивао да ће га оба зета депешом поздравити, и о томе се хвалио по Цетињу пред свима, па и пред нашим послаником, који је то и причао кад је долазио у Београд.

Са Арнаутима је грозно насео, и сад се жали да му је и ту крива Србија.

Јуна. Арнаутски устанак објашњавају у Београду као дело кнеза Николе, који је хтео да уцени Турску са неколико милијона, пошто је зајам утрошио приликом светковине, и за шпијунажу. У арнаутском устанку помагала га је и Аустрија.

21. јула. Прошевина принцезе Јелене дошла је изненада. Верила је се на Алпима, у аутомобилу, где је била на излету са талијанским краљем и египатским кадивом. Кад су краљу Виктору саопштили, сликао је одмах њу и њеног вереника кнеза Јована Константиновића⁶³, а за успомену поклонио је вереници аутомобил и скупоцену бунду у вредности 300.000 динара.

Свекар – велики кнез Константин – поклонио је вереницима мермерну палату у Петрограду.

Краљ је добио вест о принцезином верењу у бањи Ковиљачи, где сам и ја био. Та је вест била примљена са одушевљењем свију бањских гостију, сељаци из околине, округа, масама су долазили да своме краљу честитају ту прву радост. И Краљ је сам одлазио у села, разабирало за њихове прилике, за њихов живот и народу је било мило та Краљева брига и старање и он га је окруживао свуда са љубављу и поштовањем. Сам, само са дежурним ађутантом, Краљ је одлазио у села, прибирао децу, младиће, говорио са њима, поучавао, учитеље храбрио и хвалио за њихов рад. (Види слике у прилогу)⁶⁴. Из Босне је у масама долазио свет да види српског краља и чудили су се када сам без икакве пратње излази у околину.

15. августа. Принцезина веридба није много обрадовала њенога деду кнеза Николу, јер му није било пријатно да се краљ Петар срођава са руским Двором.

По руском обичају, младожења и млада треба да имају свако понаособ, „венчаног оца и мајку”.

---

⁶³ Иоанн Константинович Романов (1886-1918). Руски кнез, најстарији син великог кнеза Константина Константиновича, унук цара Николаја I.

⁶⁴ Слике нису сачуване [нап. Д.Д.Р.].

Кнез Јован узео је за венчаног оца (кума) цара Николу, а за венчану мајку (куму) своју тетку грчку краљицу Олгу.

Принцеза пак узела је кнеза Николу и своју тетку велику кнегињу Милицу. Уочи поласка у Русију, принцеза добије депешу у којој јој јавља, да је по њеној жељи одредио кнеза Петра, свог најмлађег сина да јој буде девер, а за свог заступника при венчању, као венчаног оца, заступаће га његов крилни ађутант и ђенерал Мартиновић.

Кад је принцеза добила ту депешу била је сва потресена, није се надала да ће њен драги ђедо тако багателисати свадбу своје најстарије унуке, и да ће бити толико дрзак, да своје црногорске дрипце изједаначује са руским царем. Кнез Никола је то урадио, да би и на тај начин показао краљу Петру колико га мрзи. Међутим, та пакост показује колико је злобно његово дивљачко срце.

Краљ је говорио да је та депеша најбоља илустрација његових сродничких осећаја.

„Ову ћу депешу да урамим и да је чувам као реликвију.”

После таквог простакука *Гошиодарев* цар је наредио да ће он и краљица Олга бити кумови и младожење и младе, а перјаник Мартиновић има да цупри крај врата и гледа поиздаље. То је био шамар за кнеза Николу, али га он није осећао, јер није био ударен по кеси већ по образу.

Кад је Краљ полазио у Русију, узајмио је од Б. Задруге 600.000 динара на меницу, коју су подписали он и престолонаследник.

24. августа. У 4.10 вратио се Краљ са свога пута у Петроград, где је присуствовао венчању своје ћери Јелене са кнезом Јованом Константиновићем. При дочеку је била маса света на станици. После дочека отишао сам пред хотел *Москву* кад ме телефоном, позваше да у 6 часова дођем у Двор.

У 6 ч. био сам тамо. Краљ ме дочека веома узбуђен и радостан, и поче причати о ванредном дочеку од стране царева.

Упитах како је примљено одређивање заступника Мартиновића од стране кнеза Николе.

„Колико је то цара увредило, види се по томе, што је одбацио то заступање. Мартиновића нико није ни гледао. Андра Николић, који је венчању присуствовао као председник скупштине, причао је по повратку, за Мартиновића, да је то врло глуп човек, велика луда и ништа више, са њим нико није општио.

Тетке Јеленине, велике кнегиње Милица и Стана, нису присуствовале ни дочеку ни венчању, а тако ни њихови мужеви. Тако им је наредио кнез Никола, а то је на Двору примљено врло рђаво и сви су осуђивали. Велика кнегиња Марија Павловна, отворено је казала, да је то од стране кнеза Николе подло и гадно.”

Поклон који је кнез Никола послао својој унуци, састоји се из једне бразлетне, која има у среди један велики блед сафир, опточен околу ситним брилијантима.

„Колика је вредност?” упитах.

„Па тако, 25-30.000 динара.”

„А бечке и пештанске новине разгласиле су да поклон вреди 100.000 динара.”

Венчању је присуствовао најмлађи син кнеза Николе принц Петар и њему је Краљ казао да каже свом оцу, да му је жао што није дошао, да му у очи каже пред царем, све што му на срцу лежи, и да пред царем одбије и одговори на све оне подле и недостојне клевете противу њега.

„Кажи му – рекао сам му – да му све могу опростити, али оно подметање да сам га хтео убити – никад. Ја, његов зет, а зашто? Та он врло добро зна, да ја нисам толико луд да му предпостављам црногорско стење питомој и богатој Шумадији. Ја сам мојој деци казао, да је проклето и моје чукурнунуче, ако би и помислило да се нешто користи са Црном Гором. Кажи му да му не могу никад опростити, што ме је тајно оптуживао код талијанског краља, руског цара, па чак и код цара Франје Јосифа. Срам га било. Он мене мрзи што

сам ја краљ у Србији, а не он. Србија је моја очевина и ђедовина, нисам ја круну отео од кнеза Николе, већ он хоће да је отме од мене, и зато сам му ја крив. Кажи му да га не мрзим, али га презирем, и да ћемо ми Карађорђевићи краљевати у Србији докле Бог и народ хоће, и нека зна да ако ми не будемо, заиста ни његов нико неће доћи, већ или какав странац, или ће у Србији бити република.”

Тог истог дана, пре доласка Краљева, срео сам црногорског војводу и гувернера улцињског у пензији Симу Поповића, који ми исприча како је кнез Никола удао своје две кћери Стану и Милицу. То му је сам кнез Никола казивао.

„Одвео сам их – вели – да их удам пошто по то, али ништа нисам могао учинити. Уочи поласка био сам на ручку код цара Александра III, седео сам поред царице, а бејаш се направио тужан и невесео. Царица то примети, па ће рећи:

„Шта је Вама да нисте слаби?”

„Здрав сам Величанство, али мислим куд ћу са овим мојим батаљоном, немам их куд враћати кући.”

И окренув се царици ја се заплачем. Она се сажали и поче ме тешити, па ће ми рећи:

„Оставите Ви њих нама, наша је брига.”

И заиста сутрадан зовне цар једног па другог кнеза и просто им заповеди да се ожене њима.”

Војвода Сима каже, да оне нису имале ни најнужнијег рубља, већ је све то цар набавио, давши им и мираз.

Мислим, да је ово вредно забележити.

У *Neue Freie Presse* било је међу личним вестима, како је кнез Никола посетио аустријско посланство, јер је госпођа била болесна, и да јој изјави своју радост због њеног оздрављења. После тога међу депешама била је једна са Цетиња, у којој се говори како је приликом појављене колере, Црна Гора тражила од Аустрије лекара, да би спречила заразу и пошто је зараза спречена, кнез Никола је изјавио захвалност и том приликом напоменуо је да је Аустрија увек указивала своју помоћ Црној Гори кад год је ова од ње то тражила.

Ова је изјава важна јер долази после сјајних свечаности у Петрограду. То је био пакосан одговор кнеза Николе, на онај леп и величанствен дочек краља Петра у Петрограду.

После одласка Краљева из Русије, руска влада је саопштила кнезу Николи, да се мане једном изазивања и вређања Србије, јер ће се првом таквом приликом одузети сва помоћ коју јој Русија даје. И то је упалило. Сад и кнез Никола ћути.

Опет је принц Ђорђе на реду.

После отплаћених дугова, почео је да прави нове и Краљ мора да их исплаћује. Око њега су све неке пропалице и мангупи, као што је бивши шлосерски калфа, а сад назови глумац Дамјановић, па пушкар Бихеле, који је код принца Ђорђа толико се увукао, да му је овај писао поверљива писма, која су после морала бити откупљена. За Бихела говори се да је аустријски агент.

15. новембра. Наступила је оштра полемика између Рибарца и Миловановића, због његовог играња на берзи за време анексије. Миловановић се брани да није играо јер на бечкој берзи и не котирају се наши папири. Рибарац одговарајући на оштар напад *Самоуправе* изјавио је да то и Краљ зна. Рибарцу је то казао Жика Протић, уредник *Српске Заставе*, коме је Краљ као и мени то казао, а овај после испричао Рибарцу. Тада је изашао деманти из Краљеве канцеларије, да је такво тврђење произвољно. Краљ је био у незгодном положају, или да каже да зна, или да не зна. Изгледа да је целу ту забуну унео Вукашин, познати аустрофил, јер је он једини који је имао веза са Еренталом⁶⁵, који му је то и казао за Милована, а овај после доставио Краљу, који је то поверовао. То су Краљу казивали и други, и он причајући Протићу

---

⁶⁵ Граф Алојз Ерентал (*Alois Lexa von Aehrenthal*). Аустроугарски министар спољних послова.

и мени о томе, није исказивао своје мишљење, већ само оно што је чуо, и не слутећи да ће то после Жика злоупотребити. И да би одбранио од клевета свога председника, Краљ је морао да одрече свако сазнање о томе, и у исто време да се разуверава у искреност и моралност либерала-народњака.

Неколико дана био је нерасположен због брбљивости свога назови пријатеља. Како је Жика оваквим поступком за свагда се онемогућио да долази у Двор, то је овај покушавао да се правда али без успеха. Међутим он је прилично пуштао Краља, јер је Краљ по доброту срца хтео да га помогне.

Кад су народњаци видели да им у интризи противу Миловановића није упалило, нити их је звао Краљ да их помогне, они су се онда окренули противу Краља. Мисле да га на тај начин приморају, да се окрене њима – као што је то један њихов посланик у Скупштини и казао – и да им да власт. Али од тога је слаба вајда. Краљ Петар није од оних који се плаше празна разговора.

1. децембра. Глиша Јевтановић, првак босански, тражи од српске владе 500.000 динара, што му је српска држава дужна због рада на народним стварима. Тога ради дато му је под Обреновићима, неколико стотина иљада динара. То су му обећали били и краљ Милан и краљ Александар. Никола Пашић аконто тога дао му је 45.000 динара, а он ослањајући се на обећање, трошио је и давао из свога џепа. Па како му је сад потреба за новцем то он тражи да му се тај новац исплати. Због тога је влада у великој неприлици, мука дати, а мука не дати. Јевтановић је првак и вођа Срба у Босни. Међутим, нигде у поверљивој архиви министарства спољних послова нема трага, да му је што обећано.

Пре неки дан нађем се са једним виђеним Бугарином из Софије, који причаше за краља Фердинанда како рђаво живи са женом и да је педераст. Невероватно. Вели да га жена због тога често оставља и не живе заједно. У његовом купатилу нпр. све су слике голих људи у разним

положајима, који врло згодно одговарају укусу и жељама краља Фердинанда.

Јуче је била слава Краљева, званица је било преко 700. Од посланика били су радикали, самосталци и напредњаци. Народњаци су осуствовали, али се њихово осуство једва примећивало, они мисле да на тај начин натерају Краља да их ако је икако могуће – доведе на власт.

6. децембра. Увече, Краљ ме је звао на вечеру, није било никог сем принчева.

Јевтановић наваљује да му се изда одмах 500.000 динара што их је утרוшио радећи народне послове у Босни.

За Рашко-призренског митрополита изабрала је Патријаршија неког др-а Дожића из Црне Горе, насупротив нашем кандидату, којег је *Цетињски Весник* денунцирао да је био комита, да је разбојник и да не сме бити изабран, па према томе он се сматра као кандидат Србије, док је Дожић поштен, интеллигентан, чију кандидатуру потпомаже и Аустрија, која је подплатила Патријаршијски Синод да Дожића изабери. Зна се да се за сваки митрополитски избор плаћа Патријаршији сто иљада динара, и то је Србија увек плаћала, као и плату и остали трошак митрополитов. Али кад је овај избор извршен, од Србије се није ништа тражило, јер је то Аустрија унапред платила, као што је обећала и митрополита да плаћа. И ту се дакле види заједнички рад Аустрије и Црне Горе противу Србије. Аустрија узима у своје руке да она заштићава Српство и православље, а у томе је помаже Црна Гора. Жалосно, али истина.

Чује се да Аустрија буну села око Дечана, да траже њену заштиту. У исто време предузела је код Порте и Патријаршије да се обнови Пећска Патријаршија, под коју би дошла и Карловачка, те би тако Аустрија у Турској постала заштитник српске православне цркве.

Курјак треба да чува овце, али има још будних чобана, Србија је ту.

11. јануара. У 6½ часова зовнуше ме телефоном да одмах дођем у Двор, у каквом сам се оделу затекао. Кад сам изашао пред Краља, затекао сам код њега његовог секретара Драгомира Јанковића.

Краљ је опет био узбуђен и нервозан, одао је по соби тамо амо, и љутито ми рече што нисам одмах дошао, већ чека пола сата на мене. Казао сам да сам дошао одмах чим су ми казали. Тада ми г. Јанковић исприча да је г. Миловановић спремао да закључи рад скупштински и да распише нове изборе. Кад је Краљ позвао председника скупштине Андру Николића, председника Савета Николу Пашића и председника радикалног клуба проту Ђурића, Миловановић је тада изјавио да је влада вољна да распусти Скупштину и распише нове изборе. Краљ га је тада опоменуо, да је он у почетку јавно казао да ова влада није за изборе и да према томе не може ни распуштати Скупштину, а ваљда они неће тражити од њега да сам себе дезавуише. Миловановић је цинички тврдио, да се те речи односе само за оно време кад је састављао кабинет да би могао са Скупштином радити, и он је покушао и свршио многе ствари, па је сад време да се Скупштина закључи и у исти мах распишу нови избори, пошто се на Балкану спремају да се одиграју важни догађаји. Краљ му је одговорио да је његово тумачење терање воде

на своју воденицу, али да његове (Краљеве) речи може тумачити само он (Краљ) иако су јасне да не требају тумачења, и он неће никако дозволити да садања влада врши изборе, и распушта Скупштину.

Противно Краљевом гледишту, а за Милована, говорио је Пашић. Андра Николић, који је пре тога говорио Краљу да дели његово мишљење и прота Ђурић, који је у почетку давао за право Краљу, а после, на један миг Пашића, променили су гледиште.

Краљ им је онда предложио, да узев у обзир спољње догађаје који могу наступити, нека се састави коалицијони кабинет из све четири партије.

Пашић је то одлучно одбио, изјављујући да он у тај кабинет неће ући, па ни са самосталцима уопште неће ни у какву коалицију.

Тада је Краљ понудио Пашићу да састави кабинет, али је он и то одбио. На то му је Краљ у очи рекао да он из његова говора види, да је Пашић само партизан, а никакав патриота, и да ће он у томе случају саставити владу од оних који су мање партијски обележени.

„Знате – одговорио је Пашић – таква влада неће имати ауторитета у земљи, неће је ни чиновници слушати, јер је она привремена.”

„Е. г. Пашићу – љутито му одговори Краљ – за такве чиновнике има закон који непослушне чиновнике кажњава.”

На то ће Пашић одговорити, како то ништа не помаже.

„Величанство не треба да заборави да су радикали у опозицији опасни,” рекао је Андра Николић, који под Обреновићима није смео зуба да помоли.

Кад сам све то чуо Краљ ме упита за моје мишљење.

„Величанство, има три начина да се криза реши: или састав владе из опозиције, без радикала – тројна коалиција, или влада од самосталаца и, напослетку, један изборни кабинет. И напослетку, оставити ову владу до јесени, кад и по Уставу треба да се обаве избори.”

Краљ на то примети да влада баш због спољних догађаја неће да остане, јер им је Скупштина слаба.

„Јест – одговорио сам – ако наступе компликације, онда се ради са Скупштином онаквом каква је.”

Краљ ме је после замолио да разговарам са Љубом Стојановићем и чујем његово мишљење, тако исто са Светозаром Милосављевићем, да ли би се примио да састави кабинет.

Љуба Стојановић одговорио је збуњено, чисто се светио што је Краљ у такав положај доведен од стране старијих радикала. А Светозар Милосављевић није био вољан да вуће воду за Пашића.

Најпрецизнији је био одговор Јаше Продановића (преко професора Илије Ђукановића) који је дао написмено:

„У коалицији се није могло више радити, а Краљ није хтео да се иде на изборе, већ да се најпре сврши скупштинска периода. Иако постоји и Краљева и обеју странака обавеза да коалиција изврши изборе, Краљ је ради одржања скупштинске периоде, раскинуо коалицију и поверио владу скупштинској већини. Остаје да се изврши и прва и друга Краљева реч.

Ако би се сад ишло на изборе, онда би отпао и тај једини разлог, због кога је пропала коалиција и тиме би се Краљева реч погазила. Ова влада нема сметње при раду, јер ће је самостална радикална странка помагати, да би се Краљева реч очувала.

Ако би се десило да се због бојазни рата сада изврше избори, онда треба имати на уму, да и ове Скупштине, у таквим случајевима остају у важности – *Force majeure*⁶⁶.

Према ранијој датој Краљевој речи и обавези обеју странака, треба изборе да изврши коалиција. Чим се

---

⁶⁶ *Force majeure* – Виша сила (франц).

заврши рад ове Скупштине одмах би требало да се састави коалициона влада. Никако не треба оставити да се састави таква влада пред саме изборе, која у таквом случају не би имала времена да све уради да избори буду потпун израз воље народне.

Састав коалиционе владе треба свршити споразумно са шефовима странака. Ако је могуће да буде четворна, иначе да буде двојна коалиција.

Ако старији радикали не би пристали да узму учешће у коалиционој влади, онда да се из њихове странке узму г.г. Светозар Милосављевић, Добра Ружић, чијој непристрасности нико ништа не може пребацити и који ипак нису ради да буду министри.”

Ово мишљење предао је Ђукановић Краљу.

Сутрадан, долазио је ђенерал Сава Грујић и питао Свет. Милосављевића и мене, јесмо ли вољни да уђемо у кабинет који би он саставио. Обојица смо одбили.

24. јануара. Криза још траје. Састављање владе из коалиције није се могло остварити, радикали неће четворну, самосталци неће са либералима али сами хоће да саставе кабинет. Кад им је Краљ приметио да то не може бити, они се позваше на Краљеву реч да је он њима у погледу састављања владе дао *Carte blanche* – *огрешене руке*. Краљ је одрицао да се то односи и на хомогену њихову владу. Најзад је пристао, али да се одмах распусти Скупштина и распишу избори и да министар војени остане исти.

Међу самосталцима има доста који не пристају да они саставе владу, као Љуба Стојановић, Јова Жујовић, Драшковић, Скерлић, Грол и други, али сељаци и људи из народа хоће власт пошто по то.

После дугог саветовања најзад су решили да пристају да се одмах иде на изборе, са полицијским апаратом оваквим какав је, али неће да им се натура министар војени, нарочито неће ђенерала Степановића.

У подне ађутант ме зовну да одмах идем Краљу. Кад сам отишао, Краљ ми каза шта су самосталци одговорили, и упита ме за мишљење после оваквог самосталског захтева.

„Величанство, Ви сте Вашу реч искупили, покушали сте са коалицијом, није се могло, покушали сте са самосталцима да они створе макар и двојну коалицију, није се успело. Покушајте сад са радикалима.”

Краљ је хтео да чује мишљење Пашићево, те је послао Владу Љотића да оде код њега и сондира његово мишљење. Кад је се вратио донео је поруку Пашићеву.

И тако је остао исти кабинет да ради и даље са истом Скупштином.

Љуба Стојановић – који није био никакав политичар – дурнуо се, и дао оставку и на политику и на државну службу.

Алекси Жујовићу, једном најординарнијем типу нашег народа, демагогу, дала је влада 3.000 д. да прими на листу Марка Трифковића. Овај је примио паре, али да ли ће и Марка, у то сумњам.

Свечаности у Софији су прошле. Црногорски престолонаследник демонстративно се понашао према руском Великом кнезу Андреји и због њега није хтео да сврати у Београд, већ је предпоставио да иде са аустријским ерцхерцогом, и из Земуна је депешом молио Краља да га извини што није свратио, прво, јер није хтео да га ноћу узнемирава, и друго, није рад да му смета у разговору са Великим кнезом.

Црногорски престолонаследник Данило је велики аустријанац и он то не крије.

Кнез Никола ишао је у Русију, што је изазвало разно коментарисање. Дочекан је званично, али хладно, пало је у очи да у здравици цар није споменуо престолонаследника ни једном речју. Кнез Никола – као и обично – тражио је паре, али их није добио.

Полазећи за Петроград, нарочито је ишао преко Босне и Загреба, демонстрирајући на тај начин. На том путу

звао је Светомира Николајевића да се са њим састане, звао је и остале *фармазоне*, али сем Светомира није хтео ниједан ићи. Светомира је питао хоће ли Пашић при изборима добити већину и кад му је овај казао да хоће, зачудио се и није му било право.

20. марта. Краља је била ударила мала капља, одузета му је била цела лева страна. Влада није смела ни да издаје билтен, бојећи се лудога Ђорђа, да не дође и не прави комендију. Срећом, Краљу је било боље, па је се сасвим опоравио и могао је присуствовати преносу и сахрани костију његове жене, деце и браће. Изасланик који је ишао на Цетиње, ппукковник Пера Поповић, дочекан је врло ладно, у почетку кнез Никола није дао да се кости премештају у други сандук, но тек кад су му казали да су сандуци трошни и да се из санитарских обзира не могу носити дозволио је премештање.

У путу до Котора, министар Греговић рекао је Краљевом изасланику, да ће у Котору војска поздравити тело Гошподаревог детета, и да је то почаст која се чини *Њејовом Гошшодару* и да ће се само он захвалити. Е нема од Црногораца већих напендека!

Али какво је изненађење било кад у Котору музика поче да свира српску химну и командант се упути изасланику краља Петра да изјави саучешће. Греговић и његова пратња били су утучени и покисли. Они су мислили да се све почасте чине због њиног *Гошшодара* и да у Европи и у свету знају само за њега и Црну Гору, а да Србију и њеног краља нико и не верма.

Млађи самосталци (Скерлић, Божа Марковић и други) нуде ми преко Владе Савића, инжењера, да уђем у њину странку и да ће ме они изгласати за председника Главног одбора, односно за шефа странке. Одбио сам.

М. Бојовић, сарадник Руског слова у Москви, казао ми је кад је долазио да треба све жртвовати за спрему војске

јер ће можда до јесени бити рата, као и да је подписан савез балканских држава противу Турске! У добри час!

25. маја. Прошло је много времена да нисам ништа написао. Патио сам од главобоље, тако да ни писмо нисам могао писати.

Још раније ме је молио Веља Тодоровић, бивши министар за време краљице Драге, да молим у име његово Краља да би помиловао Петра Јокића. Овај Петар Јокић био је некад болничар па кад су разбојници напали стару Давидовићку, он је био одређен да је негује. И ту он види њену ћерку удовицу Соју, која је била стара 60 година, али још држећа жена, и он је нападне да је силује, она је се у почетку бранила, али је он савлада. Овој се то тако свиди и допадне, да га задржи код себе и како је била милионарка, то му почне давати – што кажу – и шаком и капом. Јокић се за кратко време обогати, а то побуди завист код свију, јер је био и иначе разметљив и хвалџија. Новинари и адвокати почну на њ гледати као на предмет од кога они треба да живе, па су вребали само згодну прилику да га уцењују и черупају. Јокић сам, био је глуп човек, и нашав се у богатству постао је уображен и лакомислен, па је се дао лако ухватити у гвожђа. Намери се на једну младу и лепу девојку – коју су му како изгледа – потурили, затекну га с њоме, нададу дреку и оптуже за силовање, иако се ни девојка ни њен отац нису жалили. Јокића осуде на 8 година робије. Кажу да су га судије уцењивале, али он је ствари узимао олако и није им дао ништа. И то га је упропастило. Веља ми је говорио како би требало да га Краљ помилује, а тада би он, Веља, зарадио 5.000 динара и молио ме да саопштим то Краљу.

Кад сам Краљу казао, он ми је одговорио да он ништа неће урадити без министра правде, који ће му поднети тада тачан извештај о његовој кривици. Иницијативу за таква помиловања он неће да узима. То ми је исто рекао кад сам му на молбу г-ђе пок. Марка Лазаревића говорио да

помилује њеног сина који је направио дефицит од неколико десетина иљада динара и побегао; дефицит му је мајка попунила, а он још живи у прогонству већ 7 година. Таква помиловања Краљ сам нерадо даје и дуго је се опирао да даде помиловање.

Пре неки дан оба су помилована на предлог министра правде, и сва уцењивачка штампа гракнула је на краља Петра, како даје милост лоповима и блудницима. У овоме се нарочито одликовала уцењивачка *Сиража*, коју уређују два врло покварена човека Цицварић и Бајкић.

Занимљиво сам писмо добио из Париза од др-а Гргура Јакшића, у коме ми пише о једном свом извештају који је поднео министру иностраних дела, па ме моли да о томе известим и Краља, јер сумња да ће то штети учинити г. Миловановић.

„У Софији је последњих година био француски посланик Палеолог. Он је био у ванредно блиским односима са Фердинандом; био је најомиљенија личност од свих дипломата. Међутим Фердинанд је зимус затражио одједанпут и на начин који није у обичају, да Палеолога уклоне што пре из Софије. Ово тражење наљутило је јако г. Поенкареа⁶⁷ и он је на то одмах одговорио декретом којим је Палеолог унапређен и постављен за главног Началника министарства иностраних дела.

Да тај шамар (грозно) не би сувише јако одјекнуо г. Поенкаре је одмах питао у Софији кога од тројице предложених кандидата жели краљ Фердинанд. Тако је постављен г. Панафије тобож по жељи Фердинандовој.

Међутим г. Палеолог тек кад је дошао у Париз сазнао је какве је кораке Фердинанд предузимао противу њега.

---

⁶⁷ Ремон Поенкаре (*Raymond Poincaré*) (1860-1934). Француски председник државе 1913-1920.

Озлојеђен, он је отворио торбу и стао причати чуда из приватног и јавног живота Фердинандова. Изгледа да ту има веома скарадних ствари. Он то прича, разуме се, у друштву које је околина председника Републике и министра иностраних дела, али су те приче продрле и у ширу публику. Кажу да би се од тога могао написати читав роман.

Мени је ово причао мој одличан пријатељ г. Жан Ербат, главни сарадник за спољну политику у Action и у Siecle, брат од стрица г. Мориса Ербата, доскорашњег шефа кабинета министра иностраних дела и садањег под-директора у истом министарству. Ови су детаљи од приличне важности за нас. Краљ Фердинанд не само да се обрукао него је створио непријатеља од главног Началника министарства иностраних дела.”

Исти ми Јакшић причао о Бихалу, који је протеран из Београда и био интимус принца Ђорђа. Извештај о томе је врло опширан и ја га остављам за прилог⁶⁸.

5. јуна. За чувеног јунака Новицу Церовића – причао је Краљ – да се није никад купао. Кад је једном био у Бару био је и кнез Никола са целом породицом, и кнегиња Милена није могла издржати од смрада, Новица је тако рећи баздио од неопранштине. И Краљ (тада кнез) Петар сутра дан га почне наговарати да се у мору окупа, јер је врло пријатно.

„Ама, зар ја? – бранио се стари Новица – да не да Бог, окупо сам се кад сам се родио, па ћу се окупати кад умрем.”

И није хтео. Једну кошуљу носио је по месец дана. Шта ћете, и сунце има својих пега.

Кнез Мирко говорио је нашем посланику Јоци Јовановићу.

---

⁶⁸ Прилог недостаје [нап. Д.Д.Р.].

Кад је недавно кнез Никола био у Бечу, и кад му је био представљен дипломатски кор, нашег посланика упитао је само: „Шта има ново код вас?“ па је одмах са бугарским послаником најљубазније разговарао, питајући га за здравље драгог брата Фердинанда. Да велика Србина!

Краљ се жалио како га његови Управници Двора пљачкају, тако га је Душан Вујић за неколико година опљачкао преко 500.000 динара. А досадањи Пера Поповић бездушно је крао. За време његова управниковања покрадена је грдна количина сребрног посуђа, да је за неверицу. Пера се изговара да су покрали момци, што би значило да он није водио довољан надзор. Сем тога он је куповао ствари, а уствари правио себи одела, а све на рачун или Краљев или престолонаследников. Са Пинкасом који је оправљао кола и правио амове, отворио је био читаву трговину, а место оправке, кола су само премазивана, и за то је наплаћивано 3.000 динара. Сено је куповао буђаво а јевтино, док је у рачунима била најскупља цена, и коњи су због рђавог сена и рђаве хране готово сви осипљивили.

2. августа. Данас је био код мене др Владан⁶⁹, и молио ме да подсетим престолонаследника Александра, да испуни обећање, дато му усмено, да ће одкупити извештан број његових књига *Црна Гора и Европа*. Том приликом казао ми је, како је био због жене у Вишију у Француској, и тамо се нашао са аустријским послаником генералом Гизлом. Владан је са њим познат још из Цариграда, где је Гизл био војени аташе. Гизл му је причао да се кнез Никола ужасно љутио на његову књигу, која је омаловажавала значај Црне Горе.

„Шта је тражио кнез Никола у Бечу?“ питао га је Владан.

„Шта друго, до новаца.“

---

⁶⁹ Др Владан Ђорђевић – крштено име Хипократ (1844-1930).

„Па је ли добио?”

„Нису му дали ништа.”

„То није могуће!”

„На часну реч, а мало сам и ја припомогао, писао сам нарочити извештај, да му се ништа не да.”

„А да ли је што добио у Петрограду?”

„Нису му Руси дали ни копејке. Уопште у Русији се провео врло рђаво.”

„То је он код две столице сео на земљу.”

10. августа. Око 8 ч. пре подне, баш код *Лондона*, предусрете ме један потпуно непознат човек и ослови ме са

„Добар дан, г. Ружићу.”

Ја му, изненађен, одговорих на поздрав. Он то примети па ће ми рећи:

„Видим да ме не познајете, јер је прошло више од 20 година, како смо се виђали. Ја сам нарочито пошао к Вама, имам врло важан разговор.”

„Најпре ми кажите ко сте?”

„Ја сам Васа Јосиповић.”

Тада се тек сетих тога човека да је кад бејаш посланик, он био у нашем пресбироу и да је још тада био осумњичен као аустријски човек. За време реакције њега је нестало, т.ј. вратио се у Аустрију, био је у Загребу, где је кажу, стекао и кућу, што ја сумњам. Сад вели да живи у Бечу. Мени је било јасно да имам посла са једним аустријским агентом. Кад смо стигли пред канцеларију, уђосмо у собу и он ми отпоче причати, како је дошао у једној приватној мисији, а тиче се пријема краља Петра у Бечу.

Одмах сам му одговорио да се ја у те ствари нећу да мешам и да је то посао владе. Ако он мисли да ћу ја у том смислу говорити што и Њ. Величанству Краљу, то се вара, јер Краљ неће ни да слуша немеродавна лица.

„Пардон – прекиде ме он – у Бечу знају врло добро, да Краљ неће ништа да ради без предлога Министровог и с тога се на њега неће ни обраћати.”

„Па шта ја онда имам посла ту?”

„Да ме ставите у везу са г. Министром, да са њим разговарам.”

„Али Ви заборављате да сам се ја повукао од политике, и да сам сад прост редов у радикалној странци.”

„Знам, но ваљда ћете хтети да учините једну услугу земљи и Владаоцу.”

„Не знам како.”

„Па ето видите, ја сам у стању да се пут краља Петра у Беч убрза и да се он што свечаније прими и дочека.”

„То ми није јасно и не знам откуд Ви да будете тако важан фактор и за то.”

„Ево да Вам објасним. Ви треба да знате да у Аустрији фактички влада престолонаследник Фердинанд. А најповерљивија личност, управо његов интимус, јесте један добар Србин, генерал Војиновић. Овај Војиновић је један од најспремнијих ђенерала аустријских и важи као велики војнички ауторитет. Његов је утицај на престолонаследника Фердинанда врло велики. Зато ћу Вам навести овај пример, који ће Вас уверити о томе. Кад је недавно требало отворити мађарски парламент, цар није могао отићи, јер је био болестан, место цара требао је то отварање да изврши престолонаследник, али он то никако није хтео, јер мрзи Мађаре. Узалуд му је цар говорио, узалуд га је влада молила и наваљивала, он није хтео пристати никако. Тада и цар и влада замоле генерала Војиновића, да он колико је могуће утиче на престолонаследника. И овај збиља то учини. Интимност њихова толика је да један другоме говоре ти. После

дугог убеђивања, најзад му је рекао: *Du must gehen*⁷⁰. И престолонаследник је отишао. А кад Вам уз то кажем, да је исти генерал добар Србин и велики поштовалац краља Петра. И баш као Србин, рад је да односи са Србијом буду што бољи, јер је уверен да ће од истога имати Србија користи.”

„Мени никако не иде у главу да неко може бити добар Србин, а да у исто време буде на тако великом и важном положају у аустријској војсци.”

„Али верујте ми, тачно је то што Вам кажем.”

„Може бити. Али још нешто. Код нас постоји уверење, да је престолонаследник Фердинанд непријатељ Срба и да нас он мрзи.”

„То није истина, напротив, он цени Србе и пријатељ им је. Израдите Ви мени аудијенцију код г. Министра (Министар је тада био Јоца Јовановић) да ја њему кажем, а Ви треба да дођете у Беч, па ћете тамо детаљније што треба дознати.”

„Е то је ствар господина Министра, кога ће он одредити.”

„Истина је, али би Ви имали већег успеха.”

„Због чега?”

„Па Ваш положај.”

„Има и других људи од великог положаја.”

„Али ипак има разлике.”

„Да се не прегонимо ваздан. Човек је не само од положаја већ и гласа – г. Пашић.”

„Е њему не верују у Бечу, сувише је се испољио у оном прогласу радикалним бирачима.”

А ту лежи зец, они у Бечу прате добро све што се код нас догађа, помислих у себи.

„Ето Ваш г. Новаковић, такође човек од ауторитета.”

---

⁷⁰ *Du must gehen* – Мораш да идеш (нем).

„Он је отпадник од Беча, а са таквима се нерадо општи.”

„Па коме најзад Беч верује?”

„Казаћу Вам у поверењу, да је за сад Живојин Перић најпогоднији Бечу.”

„Јест, али он је сирак тужни без иђе икога.”

„То знају у Бечу на меродавном месту.”

Овај ме је разговор још више утврдио да је то агент бечки.

„А би ли ви мени могли казати, поставља ли Беч каквих услова за пријем краља Петра.”

„Има, али то је само форме ради, не траже ништа писмено, већ само реч, а она данас вреди, а сутра не вреди. Казаћу Вам, али Вас само молим, да апсолутно никоме не кажете јер је то тајна. Први је дакле услов да влада изјави како она није ни са тројним савезом, ни са двојним споразумом; а друго, да влада изјави како Србија неће водити никакву агитацију у Босни.”

Изгледа да су у Бечу нешто чули да се спрема, па пипају пулс. Ја се насмејах.

„Ово друго сигуран сам да ће учинити, јер ми не треба ни прстом да мрднемо у Босни, пошто је тамо српски живаљ јак, а при том свестан и патриотичан. Него у Бечу страхују, а у страха су велике очи.”

Он слеже раменима, и ништа ми не одговори.

Цео овај разговор испричао сам Краљу, Пашићу и Министру Јоци М. Јовановићу. Пашић је ово објашњавао тиме, да Аустрија хоће пошто по то да се приближи Русији, па пошто са Србијом још није у пријатељским односима, то покушава преко органа трећег степена да спреми терен, да би у случају неуспеха могла казати да она на тако што није ни мислила. Изгледа опет, да је Русија хтела да одвоји Аустрију од Немачке. И нама раније препоручивала је споразум са Аустријом, рачунајући да од Аустрије направи славенску државу, али се то доцније показало неостварљиво.

Са Министром Јовановићем нисам могао одмах говорити, и он у почетку није хтео да га прими, но тек на наваливање Пашићево рече ми да је се решио да са њим разговара, пошто ће ускоро престати да буде Министар, али му никаква позитивна обећања неће дати. Међутим, ја добијем из Земуна писмо од Јосиповића, у коме моли да га Министар прими, а он гарантује за успех. Влада пак није много рачунала нити жељно ишчекивала тај успех. Чекајући на одговор он је отишао и моје га писмо није затекло у Земуну.

1. октомбра. Много пре мобилизације наше војске, јавља се опет Јосиповић и нуди се да доставља важније ствари које буде дознавао у Бечу. Он као Србин чини то радо, а вели да је у стању да сазна јер има у Бечу брата од ујака – раније није био казао да су у сродству – који је човек од великог положаја и од утицаја. То је генерал Војиновић. Неколико писама дошло је од њега преко мене за Пашића. Са Пашићем сам разговарао да се треба извести постоји ли тај Војиновић и шта је он. Пашић је обећао Јосиповићу 300 динара месечно за достављање. Вели: „нека од стотине извештаја два буду истинита и тачна, па би се све исплатило.”

Мобилизација је извршена ванредно брзо и лепо, да су се сви изненадили и у земљи и на страни. Све што може пушку носити потрчало је да се јави у команду. И што је најглавније, пријавило се близу 400.000 бораца, те су морали да образују нове прекобројне пукове, а многе су враћали натраг. Самих добровољаца било је преко 100.000.

Слога и савез између балканских држава изненадили су Европу. Сви су држали да је то са знањем Русије. Међутим по обавештењима које сам ја добио, руски министар спољних послова Сазонов био је непријатно изненађен и он се пред једном политичком личношћу изразио:

„Какав Балкан и државе на Балкану, Русија не треба да чује за њих, јер они после постају непријатељи њени.”

Каква разлика између њега и Столипина⁷¹, који се вај-као пред краљем Петром како је велика погрешка Русије што није створила велику Србију на Балкану, већ је трошила лудо своју снагу по пољима Манџурије. И по мишљењу краља Петра то, Столипиново славенско мишљење, донело му је смрт, њега су убили Немци преко руских нихилиста.

Кад је наступила мобилизација Јосиповић – сад већ повереник Пашићев – пише ми да саопштим Пашићу како је нужно да дођем у Пешту, јер има неке важне ствари да ми саопшти усмено, пошто не сме преко писма. То његово писмо саопштим Пашићу, који ме замоли да одем на тај састанак.

Кренем се за Пешту 26. септембра, а 27. се вратим.

У Пешти се нађем са Јосиповићем који ми саопшти извесне ствари, које ако су тачне могу бити од важности по нас. Кад сам их саопштио Пашићу, он је био задовољан и рече ми да се доста слаже са оним што је с друге стране добио. И он рачуна да у нашем рату са Турском, Аустрија се неће смети мешати. Ми ћемо ући и заузети крајеве, и чекати док нам силе та освојења признају.

Саопштења добивена од Јосиповића била су ова:

1) Г. Ђока Симић, бивши наш посланик у Бечу, казао му је да јави у Београд, да хришћанске социјалисте имају споразум са хришћанским народима на Балкану, да у Србији имају мало присталица, да су спремили атентат на краља Петра и престолонаследника, како би после довели на престо једног немачког принца. То му је казао један Чех, који је *christlich social*, не тражи за то ни новаца ни награде, јер као Чех и Словенин сматра за дужност то да каже.

---

⁷¹ Петар Аркадиевич Столипин (*Пётр Арка́дьевич Столы́пин*) (1862-1911). Председник владе Русије од 1907. до 1911. када је убијен.

2) Пре доласка Сазонова у Берлин немачка влада да-ла је на знање Бертолду⁷², да она неће помагати никакву ау-стријску наоружану акцију на Балкану.

3) Србија је извршила мобилизацију брже и боље но Бугарска, али генерал Војиновић мисли да Бугарска неће бити искрена спрема Србије и да са том евентуалношћу ра-чуна и Бертолд који симпатише Бугарима.

4) Пашићево је држање коректно и он треба да буде крут и непопустљив, а спрема Аустро-Угарске врло обазрив.

5) Наређено је да у Босни буде војска у приправности за сваку евентуалност и ако Србија пође на Ново-пазарски санџак, да у том случају пође ближе граници. Загребачки и Темишварски корпус да буду такође у приправности. То је све што ће Аустрија урадити и ништа више. Мађари су незадовољни, не дају новац и даће га само толико колико је потребно за наоружање.

6) Цар Фрања послао је депешу цару Николи лично. Доцније ћу јавити садржај.

7) Треба Ђоки Симићу писати у коме правцу треба да ради наш пријатељ генерал Војиновић у бечким меродав-ним круговима.

3. октомбра. Краљ ми је препоручио да се нађем код прин-ца Павла, који остаје сам у Београду, а нарочито да му бу-дем при руци при давању новчане помоћи сиротињи и дру-штвима – што сам радо обећао.

Тада ми рече да ће он у име Бога отићи 6. о. м. на гра-ницу, а 7. биће објављен рат. На питање зашто се толико одуговлачи, те се не прелази граница, Краљ објасни да иде потешко са концентрацијом војске, а нарочито са комором,

---

⁷² Леополд фон Бертолд (1863-1942). Министар спољних послова Аустроугарске на почетку Првог светског рата.

јер морамо да се постарамо да војска кад пређе границу не оскудева у храни.

5. октомбра. Уочи поласка на границу Краљ ме је звао на вечеру. Кад сам изјавио бојазан да ли ћемо бити готови са ратом до Нове Године, он ми тада рече:

„Ја мислим да ћемо ми Срби бити готови са Турцима за 15 дана.”

Сумњиво сам завртео главом и казао: „Боже дај.”

25. октомбра. Краљеве су се речи обистиниле, наша војска јури из победе у победу, за њу нема више никаквих препона, она савлађује и гази све што јој је на путу. Слава јој!

10. новембра. Данас у 10½ часова дошао је краљ Петар. Дочекан је одушевљено од свију, нарочито је било много Срба из Аустрије, света је толико било да се улицама није могло размимоилазити. Увече је била бакљада, коју су носили први београдски трговци без обзира на партије. Чим је дошао, Краљ ме је зовнуо и задржао на вечери. Били су још Јаша Ненадовић са својом мајком, која је Краљу ујна. Кад је бакљада дошла пред Двор, ја сам са једног прозора из Двора посматрао ону огромну масу што је стајала пред Двором, и манифестовала своје лојалне осећаје и одушевљење због славних победа.

Кад је се свршила бакљада, Краљ је био веома узбуђен, принцеза Јелена тако исто.

Приђох Краљу и рекох:

„Величанство, после ових победа и оваквих успеха, и после ових величанствених манифестација народне радости, можете слатко умрети.”

„Шта, наопако, да умрем, а ја мислим да сад тек треба да живим.”

Принцеза ми приступи, па извињујући ме рече:

„Ја Вас разумем г. Ружићу, јер заиста ови дани су ретки и пуни упечатака. Ето видите, ја могу собом да владам, али ови ме свечани тренутци опијају и заносе, и ја сам готова да заплачем.”

Вратисмо се натраг у собу за пушење. Краљ поседе мало па оде, јер је било већ 10 часова, а то је за њега било већ доцне.

15. новембра. Чим сам ушао, Краљ ми с врата довикну:

„Виде ли ти шта учинише наши соколићи, ни Наполеонови војници нису им равни. Наши војници не иду, они лете. Ама са оваквом војском могао би се свет освојити.”

Црногорци се муче са Тарабошем и Скадром, кад су им наши понудили помоћ за освојење њихово, кнез Никола је то одбио, мислио је да ће моћи сам са својим Црногорцима то учинити. Међутим, он нити је спремио топове, ни мостове, апсолутно ничега Црногорци немају за опсађивање, нити знају, нити имају људи који умеју да руководе опсадом.

Место коморе, Црногорцима храну доносе жене, санитар им је никакав. У војсци нема ни реда ни дисциплине.

Љ. Стојановић, који је био у Живковићевој војсци, причао ми је о пљачкању Црногораца, које је било нечувено. Муштикле су из уста отимали људима на сокаку. Улазили су у Ђаковици у дућане и истеривали, па они место њих продавали еспап. Једном турском официру скинули су сво одело и он је сиромаш остао само у кошуљи, те је морао навући сукњу и тако дошао код српских официра и плачући молио да му даду какве било хаљине. И кад је један Црногорац ушао у наш рејон (јер је Ђаковица била подељена на српски и црногорски крај) и почео да пљачка, један наш командант пука оцепио му је 25 батина.

Кад је то чуо Јанко Вукотић, протествовао је што му се батинањем срамоте војници. За црногорског војводу пљачкање и отимачина није никаква срамота!

Краљ је причао да је принцеза однела један куршум *дум-дум*, да покаже руском цару. Те су куршуме нашли код Арнаута, а са жигом S.P. из аустријске фабрике.

10. децембра. На првозваног Андрију, о слави, био сам на вечери са Јашом Ненадовићем и његовом мајком.

Краљ се тада вајкао много на Русију, а нарочито на Сазонова, који је врло грубо пребацио нашем посланику, како се ми играмо ватром. Не тиче се – казао је Сазонов – Русије ништа наше Приморје и пристаниште, јер због тога она неће да ратује. То је исто казао и ујаку принца Павла, кнезу Демидову, и кад га је овај прекорео због тога, почео ја да забашурује својом нервозношћу.

О св. Николи, Пашић је читав сат наговарао Краља да треба да оде лично у посланство и честита имендан рускоме цару, али Краљ је одбио, јер онда би требало да иде и осталима, а он неће да ствара преседане.

Пашић је предлагао Краљу да Паја Маринковић иде у Рим за посланика. Краљ није хтео да прими тај предлог, због увреде нанете у *Правди* његовој ћери, а уверен је да га ни у Риму не би примили. И ја сам молио Краља да му опрости, а он ми је одговорио да му он све увреде њему лично нанете опрашта, али његовој ћери не, никад.

Интересантну ствар чуо сам од једног Црногорца, који ми је причао зашто је невин осуђен Андрија Радовић. Осуда је његова дело кнегиње Милене. Радовић има за жену ћерку кнежевог рођака Боже Петровића, са чијом је женом кнез живео. Па и жену брата Божиног, Блажа Петровића, први је завео кнез Никола, и кад је ова затруднела, он ју је одмах удао за Блажа.

19. јануара. Краљ је болестан већ месец дана, пати од ревматизма и има страховите болове, једва се креће, не може да спава. Кад сам пре неколико дана био код њега, жалио ми се на самоћу и јаке болове.

Синоћ ме је звао још у 5 часова, и био сам код њега све док није било време вечери, све до 7½ ч. Пошто Краљ не може да силази то му се вечера доноси горе, а мени рече да идем у трпезарију да вечерам, иако сам молио да идем кући. Доле је био принц Ђорђе и управник Двора мајор Николајевић.

Кад сам сишао у трпезарију, затекнем принца Ђорђа, после вечере одемо у собу за пушење, ту смо неко време разговарали. Пошто ми је направио комплимент како спрам година изгледам млад и како он има више седе косе од мене; наједанпут он окрете разговор, како се њему чини неправда, јер он не може према свом положају да живи, пошто има свега на расположењу 3.000 динара месечно, а 2.000 д. задржава му се за дугове.

„Шта, зар и сад имате дугове?” упитах зачуђено.

„Имам, па шта је с тим?”

„Ви не би требало да имате ни десет пара дуга, јер су Вам једном исплаћени сви дугови.”

„А зар се ја не смем задуживати?” упита он доста набусито.

„Немате потребе. Ви сви патите што сте издашне руке, не дајите новац свакоме, а кад хоћете да дате, дајте где треба.”

„Има нас који и штедимо, нпр. Принц Павле”, одговори Ђорђе.

„То је паметно, а не, чим који пружи руку и зајиска, а Ви одмах дајете.”

„Коме сам ја давао, кажите ми”, рече љутито.

„То Ви знате најбоље, а ја говорим уопште како и коме треба давати.”

„А што се то кога тиче коме ја дајем, то је моја ствар лична и у томе не сме нико да се меша. Безобразлук је да се води рачуна о мени, кад ја никог не вермам и не зарезујем.”

„Пардон – прекидох га ја – ако ико, ја баш и не водим о томе рачуна, нити ме се исто тичу туђе бриге.”

„Може ми се – настави он – па тако и хоћу, макар шта рекли о мени матори магарци.”

„Ако се односи и на мене, ја то одбијам од себе, јер имам својих брига, да ми не требају Ваше.”

„Ја не велим за Вас, него уопште кажем.”

После неколико тренутака ћутања, на један мах се поче дерати, викати, говорио је с брда с дола, из уста су му излазили најпогрднији изрази, какви се не чују ни од најпоқваренијих људи. И правећи алузију на свога брата који је баш тада свечано дочекан у Призрену, рећи ће:

„Не марим ја шта ће о мени рећи људи, код којих свако може бити славан.”

„Биће у томе разлике, ако је слава тренутна, пролазна, онда то и није слава, али има праве заслужене славе, и то је онда права слава, која се не може одувати.”

Он постаде још бешњи, љући, или боље рећи лући, поче да виче, како он живи по свом положају, како се о њему не води рачуна, већ се болестан уноси у кућу, чије су собе све буђаве и влажне.

Ово није истина, нити је био болестан, нити му је кућа била влажна.

Приметих му што онда није отишао у хотел *Брисџол* или *Москву* док се он продера на мене.

„Зар Ви имате образа да ми кажете да идем у хотел?“

„Шта је то тако страшно? Зар није боље у здравој, чистој лепој хотелској соби привремено становати, но стално седети у соби мемљивој, влажној, ако је све то тако?“

„То је хигијенски, али није морално“ (хтео је да каже пристојно).

„Здравље је прече од свега.“

„Ви не знате шта говорите, зато ћутите!“

„Не дозвољавам да ми таквим тоном говорите.“

„Идите Ви у п... м...! Ви не знате ништа.“

„Срам Вас било, Ви се служите тим мангупским изразима спрам мене.“

Још ја то и не изговорих, а он дрекну:

„Ви сте се интригирали противу мене, Ви сте дошаптач.“

„То је лаж, и то ординарна лаж. Уосталом сваки је своје среће ковач.“

Ђорђе устаде, па се удари руком по темену:

„Овде сте ми се попели са Вашим Карађорђевиизмом.“

„Извините, ја са тим нити сам се разметао, нити сад се размећем.“

„Ви сте ми досадни и одвратни због тога.“

Мени прекипе, па му у највећем узбуђењу рекох:

„Шта ћете Ви мислити о томе ја не водим рачуна, а за Карађорђевиство кад погледам на Вас, не бих дао ни црно иза нокта.“

„Ви сте нитков.“

„А Ви сте неваљалац.“

„Ви сте дошаптач и интригант.“

„То може рећи само будала, као што сте Ви. Срам Вас било!“

Свађа беше достигла свој врхунац, ја пођох у салон, а он за мном.

„Марш одавде, вуците се кући!” поздрављаше ме он.

Окретох се и упитах га:

„С каквим правом Ви мене терате одавде?”

„Ово је моја кућа.”

„То није истина, ова кућа није ни Ваша, ни Краљева, она је народна, и мој је грош у њој.”

Он поћута мало, па ће опет рећи:

„Марш одавде!”

Баких један презрив поглед, и плунух на њ.

„Срам Вас било животињо једна, ама доћи ће време, да ћете се кајати за ово”, то је била последња реч моја.

Од узбуђења сав сам дрхтао. Дошав кући, испричам жени цео овај догађај. Био сам као у грозници. Знао сам да је Ђорђе будала, али да ће и мене овако безобразно напасти, то нисам ни мислио.

***

Овде би било погодно да се наведу две анегдоте о, најблаже речено, необичном понашању принца Ђорђа, забележене у *Успоменама*⁷³ Добриног сина Драгослава, онако како их је Добра испричао својој породици.

– Једном приликом у Женеви кнез Петар Карађорђевић је одлучио да синове Ђорђа и Александра одведе у циркус. Карте је требало да понесе Ђорђе. Када су стигли пред циркус, Ђорђе изјави да је карте оставио код куће и они се врате, а тада им Ђорђе покаже карте које је све време држао у џепу и почне да се смеје.

– После крунисања краља Петра, принц Ђорђе је једном приликом позвао Добру и још једног министра да их

---

⁷³ Драгослав Ружић. *Успомене*. Рукопис. Београд, 1973-1977.

хитно аутом одвезе на Оплепац до краља. Укрцали су се, а када су стигли до пред Авалу, он им је рекао да изађу из ау-та, оставио их је на друму и отишао уз „Ха, ха, ха!“

***

4. фебруара. Краљ је још слаб и не силази у трпезарију. Разговарали смо о могућности да се рат продужи, желео је да се што пре дође до мира.

Нисам могао, морао сам остати на вечери, јер рече да има после вечере да разговара са мном. Рачунао сам да ће и он сићи но он остаде горе, а ја сиђем доле у трпезарију, где је већ седео принц Ђорђе и вечерао. Седнем до њега с десне стране, маршал Двора г. Ђорђе Остојић с леве. Нити је он хтео мене да погледа, нити сам се ја њему јавио, ћутали смо обојица. Да би ме довео у неприлику он, пошто је раније био готов, устаде и јурну на споредна врата. Ја сам остао и даље да довршим вечеру, пошто сам био готов, отишао сам у салу за пушење, где сам попио кафу и попушио цигару.

7. фебруара. Био сам у *Гранд хојшелу* кад ме телефоном зовнуше у Двор.

Дакле, решено је да се Црногорцима пошаље 26.000 војника са топовима, хаубицама, мерзерима, пионирима, понтонима. Иако је раније нуђена помоћ, па је кнез Никола није хтео примити, то је за њега било понижење, јер је он сматрао да је Црна Гора најважнији фактор на Балкану, мислио је да само његови Црногорци нешто вреде, а сви остали, нарочито Србијанци, ништа и да ће му Скадар – чим се он појави – пасти као гњила крушка. Место да је одмах у почетку ударио на Скадар, кад још није био утврђен, он је јурнуо да отима и не да да му Шумадинци отму Косово, које је он мислио да ће у првом налету освојити – али се као и у свему преварио. А Скадар му је загорчао живот, бомбардовање Тарабоша из дана у дан прешло је било већ

у псодрдицу. Бомбардовање је вршено из неких старих топовских олупина које су му Талијани поклонили. Никакве спреме, никаква наоружања, а новац што је добијао за то, кнез Никола метао је у џеп. Није имао ништа, па ипак његове амбиције биле су огромне. И тек кад му је поручено из Русије, да он Скадар не може добити ако га не освоји, него нека се обрати на Србију да му она помогне, тада је се решио да тражи помоћ од краља Петра. И Краљ је – разуме се – у договору са владом решио да му се та помоћ одмах пошаље. Грчка је ставила на расположење 40 својих транспортних бродова за превоз војске до Љеша или Бара, где буде згодније. Краљ је се бојао да сва ова помоћ не буде доцкан, јер ће Аустрија све чинити да само омете освојење Скадра. Тако је најзад и било.

Из Беча су протурили једну невероватну вест, да је кнез Никола молио цара Фрању да Аустрија узме у Санџаку макар језичак између Црне Горе и Србије, само да границе не буду заједничке.

Наши су тражили да Врховну команду над опсадом има наш војсковођа. И *џриџерала орла зла јодина*, кнез Никола је пристао, само да он буде номиналан шеф. И данас већ бечке и пештанске новине доносе вест, да ће кнез Никола да се повуче услед слабости, а тако исто и престолонаследник Данило.

Бугари за опсађивање Једрена, нису такође имали опсадних топова, па смо и њима – поред војске – послали још и 150 опсадних топова.

Командант Скадра је Хусејин Риза Беј, који је био велики противник Аустријанаца. За тога Риза Беја, причао ми је трговац Милорад Карамарковић да се са њим врло добро познаје, показујући ми писмо и карту од њега, што је од њега раније добио. За њега прича да је човек богат, одлучан и врло поштен. Немце не трпи никако. И Милорад се спремао да иде к њему да га – бајаги наговори, да преда Скадар. Али

ускоро он је на тајанствен начин био убијен. Изгледа да је за ту смрт знала Аустрија.

12. фебруара. Пошто је кнез Никола пристао да Врховна команда над опсађеним Скадром буде у српским рукама, то је краљ Петар у шифрованој депеши казао, да ће Скадар кад се узме, предати се њему у руке. Кад је питан кнез Никола хоће ли пристати да опсада буде под нашом командом, Краљ Петар није могао веровати да ће он пристати на понижење, али је већ после једног дана стигао одговор да пристаје на све. Кад је тај одговор од кнеза Николе стигао, био је код Краља и Никола Пашић, и чувши то поглади се по бради и сав задовољан, рећи ће:

„Мора да је у великој прпи.”

Крај се љути што кнез Никола није раније пристао, кад смо нудили помоћ и до сад би Скадар већ био у нашим рукама.

У Београду је ових дана био Србин, који је турски сенатор, Јанићије Димитријевић звани Темка из Орида, који је добар пријатељ са младотурцима и он је поверљиво причао, да га је из Цариграда послао министар унутрашњих дела Талат беј, да замоли Пашића да пусти заробљеног Сабри беја, који је један од првака младотурских. Талат беј са овим Сабри бејом, мајором, предлагао је пре две године у младотурском клубу, да даду Србији Новопазарски санџак, и да са њом направе савез, али су тада младотурци то одбили. И збиља, наши су га пустили на часну реч, да неће противу нас војевати. Вратио је се у Цариград са Темком преко Беча.

Овај исти Темка причао је да му је прошле године у лето казивао тадањи турски министар финансија, како је кнез Никола велики швиндлер, јер је ону лепу палату у Цариграду, што му је поклатио султан Абдул Хамид, продао. Ми смо, вели, одузели све палате које је бивши султан које коме поклатио, али палату поклатио кнезу Николи нисмо дирали. Једног дана дође црногорски посланик, па рече да

је његов Господар у великој новчаној оскудици и мора палату да прода, али пре но што би је продао, он пита да му се то неће замерити. Министар му је одговорио, да то може учинити без замерке. Али после неколико дана ето га опет Црногорац и каже да кнез Никола хоће да прода, али не другом већ њима.

„Не треба нам”, вели Министар.

„Ама срамота је да то други купи”, одговара Црногорац.

Министар најзад пристане, али под условом да пита Министарски савет, и пошто је добио сагласност, почну да се погађају о цени. Министарски савет утврдио је да цена буде највише 375.000 динара, јест, кад би се кнез Никола задовољио са тако малом сумом, он тражи ни више ни мање но 1,250.000, јер кад би на мање пристао срамотио би Султана, а он то није рад. После дугог лонцања, Министарски савет реши да му се напослетку дадне 900.000 динара и то да му се исплати у року од 4 године, годишње по 225.000 динара, а да уговор о продаји подпише сам кнез Никола, на што је овај пристао. Али још се није осушило мастило са подписаног уговора, кнез Никола већ тражи прву исплату мимо уговора, и то, ако је могуће, бар 300.000 динара, јер му је веома потребно.

А Гошподару су паре увек потребне, и добродушни Турци, куд ће шта ће, но исплате ту суму. Сад долази оно што је карактеристично за морал Гошподара Црне Горе и Брда. Кад су тражили признаницу, није им послао ни тада ни после. За несрећу кнеза Николе, наступио је рат, и он га је одпочео први, пошто је прво уценио Бугаре да му плате, бајаги ради исхране, а после, играо је на берзи. Сад Турци не мисле исплаћивати зграду, која је и била њихова.

Ето како кнез Никола прави *гешеф*тове.

17. фебруара. Г-ђа Катарина Миловук председница Женског савеза дошла је к мени са тим, да ми по изричној жељи г-ђе Хартвиг, супруге руског посланика каже ово:

„Милосрдне сестре које су при руској болници, то су све ћери из најбољих кућа руских, међу њима су и две ћери руских генерала. Принц Ђорђе долази у руску болницу сваки дан и смета им у послу, а нарочито је досадио овим двома девојкама. Једног дана позвао их је на ручак, а кад су га оне упитале је ли у Двор, он им је одговорио, не, већ у хотел, што су оне са индигнацијом одбиле. После неколико дана оне добију позив У име Његовог Величанства Краља да дођу на ручак, али опет у хотел!! Девојке су биле изненађене таквом дрскошћу, и опет су одбиле. Али одмах после тога добила је једна од њих писмо без датума, рукопис је био Ђорђев. Писмо на немачком језику, гласи:

Gnädiges Fräulein,

Möchte Sie höflichst bitten heute, Montag, à partir de 3h – 4h après midi, wenn Sie die Gute haben würden, in die Festung zu kommen; aber von der andere Seite – nicht den Hauptweg, ich werde Sie, und ich muss Sie 'par Ordre' warten.

Es ist sehr wichtig.

Also, beim Eingang, in die Festung, von ander Seite 'Donau Seik' werde ich warten.

Votre tres devoue

Dra

[Милосћива јосћоћице, Желео бих најљубазније да Вас замолим да данас, у њонедељак, од 3h – 4h њојогне, ако бисте били њако добри, доћесте у њврћаву, али са грује сћиране – не ѡлавним ѡуштем, морам ѡо наређењу' да Вас сачекам. Веома је важно. Дакле, код улаза, у ѡврћаву, са грује сћиране 'Дунавској Шеика' ћу да чекам. Ваш одани Дра].”

Због тога је девојка морала да се врати, управ да побегне у Русију, бојећи се скандала од њега.

Ово је писмо писао принц Ђорђе, али пошто је он импотентан, то је радио за другога, а тај други био је његов нераздвојни друг неки Драгутиновић, адвокат, коме је хтео да учини услугу њезећи му.

Тај Драгутиновић долазио је у руску болницу и тада је причао особљу болнице, како је престолонаследник импотентан и да за њега није женидба. Ово је он говорио по упутству Ђорђевог, коме слава и леп глас братовљев није давао мира. Кад је ово чула, г-ђа Хартвиг згранула се, јер је знала да се ради на женидби престолонаследника Александра са ћерком руског цара Александра. А због тога је баш ту одвратну клевету измислио његов *драћи* брат и преко свог неваљалог друга потурио је Русима да би ту лаж разнели по Русији и можда, тако омели ту женидбу тако корисну по Династију, а тако исто и по нашу отаџбину. Сачувај нас Боже, таквог брата!

15. марта. Кнез Никола молио је депешом краља Петра за наредбу, да га српска војска, кад буде нападао на Скадар, помогне. Тај захтев упућен је Врховној команди, да она о томе каже своје мишљење, јер прво, наша војска још није сва отишла у Скадар, пошто због преноса тела грчког краља из Солуна у Атину, не могу грчке ратне лађе да прате тај војени транспорт.

Затекао сам Краља радосна и у врло пријатном расположењу због пада Једрена, а нарочито му је било мило што је славни бранилац Једрена Шукри паша предао се нашој војсци, а и предају је прво нама понудио. Бугарски генерал Иванов, протествовао је противу тога и тражио да се само њему као главном команданту опсаде, предаја може извршити.

Говорили смо о политици аустријској, која се сад отворено испољила као највећи непријатељ Србије и српског народа. До сад је ту мрзост бар прикривала, а сад нам демонстративно показује колико нас мрзи и колико нам добра жели.

У току разговора ја ћу упитати:

„Шта мислите Величанство, после ових великих успеха и наших славних победа, да ли ће се сад цар Фрања усте-зати да Вас дочека у Бечу?“

„И пре овога, дочекао би он мене најлепше и најсвечаније, само да сам ја хтео.“

„Зар је и после оног раније поквареног путовања, било опет говора о Вашој посети?“

„Било, те још како. Они су мене лично наговарали да дођем, и правили су ми златне мостове. Али нити сам ја хтео онда ићи, а још мање сад на то мислим. Ја, жив никад нећу ићи у Беч, разумеш ли, никад.“

То је рекао тако одлучно и оштро, да ја гледајући га нисам могао ништа друго рећи до

„Величанство, хвала Вам за то.“

26. марта. Телефоном сам зват да дођем у 6½ часова. Кад сам отишао, Краљ ми одмах поче пребацивати како сам му неискрен, и како нећу да му кажем ништа што мислим да ће му бити непријатно. И он то сматра да не само што нисам искрен пријатељ, већ сам му због тога и непријатељ. Мене то изненади и зачуди, јер апсолутно нисам могао да објасним себи одкуда је то. Одговорио сам да кад бих био уверен да Краљ то говори из убеђења, ја му никад не бих прешао преко прага. Ја лагати нећу, а оговарати не умам и то је моја слабост. И на томе се свршило. Доцније сам мислећи о томе, дошао до закључка, да је морао сазнати што о мојој свађи са принцом Ђорђем и можда му је криво што му о томе нисам ништа казао.

Тог вечера био је весело и расположено, бринуо се само што са Скадром није раније свршено. Затим је причао неке детаље из живота Наполеона Великог, о грофу Валевском који је био син Наполеоновој, и његовој жени, затим о Ростановом Орлићу и Сари Бернар, која игра Орлића.

„Она много виче, а то је добро за мене, чујем све.“

После је причао о познатој грофици Кастиљоне, која ја била врло лепа и била љубазница Наполеона III. За њу се причало да је на маскенбал у Тиљеријама дошла у костиму бебе, само у једној провидној кошуљи, што је изазвало сензацију. Доцније је ова лепа грофици становала у истој кући са кнезом Арсеном, братом Краљевим, и кад је почела старити, она је се затворила у собу, избацила сва огледала из собе, не излазећи никуд, да је само свет не би видео стару и поружњалу. *Vanitas vanitatis*⁷⁴!

Говорећи о напорима црногорским да заузму Скадар, Краљ је жалио Црногорце, који тако јуначки гину, а у залуд, без официра добрих и вођа паметних.

„Волео бих да још једном одем у Црну Гору и да видим онај добри народ, али кад сам полазио из ње, зарекао сам се да моја нога никад неће више ступити на њу”, рече Краљ са уздахом.

10. априла. Данас стиже вест да је Скадар пао, и да је Есад паши, који је заменио погинулог Хусеин Риза беја, дозвољено да с војском (26.000 низама, 5.000 арнаута и 500 официра) изађе слободно са оружјем и топовима. Есад иде у своју Тирану, одакле је родом и где има велике поседе. Есада сматрају за врло богата човека. Русија тражи да Албанија буде под протекторатом Турске.

13. априла. Стиже вест да је се Есад прокламовао за владара Албаније. То изгледа да је подвала Аустрији.

12. јула. Узбуђење које је овладало у Србији услед бугарског вероломног напада, захватило је све слојеве. Нестрпљење

---

⁷⁴ *Vanitas vanitatum* – таштина над таштинама (лат).

и запетост, шта ће бити и како ће се свршити, не дају мира никоме.

Наша војска славно се туче и бори са Бугарима и потискује их. У Београду се уопште говори да су Бугари били у тајном савезу са Аустријом, и да онда кад смо ми требали да будемо од њих подпомогнути због Албаније, против Аустрије која тражи независну Албанију – не само да нас Бугари у томе нису помагали, већ су напротив, тражили да им се и Дебар уступи. И ону војску коју би требало да нам да као помоћ, Бугарска је мислила да употреби за окупацију извесних крајева Србије.

Али Бог је хтео другачије, и омео их је. Срби су победили Бугаре као год и Турке. Бугарски Фердинанд је на своју руку склапао тајне савезе, са свима противу свакога, издавао је и Србе и Русе, само је Немцима и Аустријанцима био веран, јер је њихов агент и био. Али је ова подмукла варалица на престолу напослетку долијао. За оцену карактера кнеза Фердинанда, најбољи је овај пример.

Кад је био састанак у Нишу између краља Петра и краља Фердинанда и кад су прикачињали један другоме ордене, краљ Фердинанд рећи ће краљу Петру:

„Да види ово онај матори магарац у Бечу, пресвисао би од муке.”

На то ће му краљ Петар одговорити:

„Не могу да се с тобом сложим у оцени овог старог човека. Ја имам за њега велико поштовање.”

Тада је краљ Фердинанд окренуо разговор на другу тему.

Кад је доцније Јаша Ненадовић отишао у Беч послом код Голуховског⁷⁵, овај му је приметио како бар Краљ треба да буде тактичнији и умеренији и да не грди аустријског суверена, јер то није лепо. Јаша је се одмах сетио од куда је

---

⁷⁵ Гроф Голуховски. Министар спољних послова Аустроугарске.

то дошло, па је одговорио да то није истина већ ординарна клевета, али да зна одкуда је и да је баш обрнуто. Голуховски је тада признао од куда је сазнао, али је додао, да ни он ни цар не верују Фердинанду.

Поред све опомене цара руског и српском и бугарском краљу, да ко први почне рат, одговараће, Бугари су ипак први одпочели и без објаве рата напали су нас. Можда би Пашић нешто и попустио, али је Краљ био противу сваког попуштања.

Док сам био код Краља дошли су принц Ђорђе и кнез Павле.

Краљ упита Ђорђа зашто се вратио са бојишта.

„Уморан сам од штрапаца”, одговорио је, а у новинама је потурио како је болестан. Међутим, није му ништа. А ја сам раније чуо да је он почео у војсци да интригира противу свога брата престолонаследника и да га оговара, што је уосталом то његов обичај, те га је због тога Врховна команда уклонила.

Августа. У *Штампи* изашао је допис о принцу Ђорђу, како је био храбар, како се борио, и још триста којекаквих чуда, што све није било истина. Кад је то изашло у јавност, онда се по Београду почело и обратно да говори. Чак су неки тврдили да је ту рекламу за себе створио сам принц Ђорђе. А и у Врховној команди као да су нерадо гледали како се по новинама пишу којекакве лажи. То натера принца Ђорђа да изађе са изјавом, како све што је он чинио, вршио је само своју дужност и т.д., протестујући што се то износи на јавност. Та изјава принчева увреди дописника Светозара Попадића, и он изјави како све што је изнео, изнео је по причању самога принца Ђорђа. Излази дакле, да је сам Ђорђе себе лажно хвалио.

И заиста, пре вечере у кабинету Краљевом, наједанпут улете на врата као бесомучан, а Краљ га – у мом присуству – поче грдити:

„Шта ти је требало да причаш којешта?“

„Ама то је све било *bona fide*⁷⁶, то је непредвиђен неспоразум”, одговара он.

„Све је код тебе непредвиђено, случајно само правиш неприлике себи и другима.”

У том Краљ оде у собу за тоалету, а он остаде шапућући у себи:

„Баш сам малерозан!”

Ја сам се чинио невешт свему томе, разгледао сам неке новине и не обазирати се на њ.

Овде ћу нузгред да напоменем, што раније нисам прибележио.

Краљ ми је пред рат са Бугарима наговештавао о тешкоћама односно тумачења уговора о савезу између Србије и Бугарске. И ко зна како ће руски цар изрећи пресуду, јер његовој пресуди нема апелате. То је Краља бацило у велику бригу, да је се спремио да абдицира, и позвао је због тога престолонаследника, али овај је одлучно одбио да на такав начин ступа на престо. Велика је срећа што су луди Бугари предухитрили ту намеру Краљеву те први изненада ударише на нас, а још већа је срећа, што је наша војска јуначки одбила напад и потисла Бугаре са њихових положаја, дотеравши их до њихове старе границе.

Доцније сам од једног виђенијег радикала чуо за узрок том изненадном нападу Бугара.

Један наш официр ппуковник Окановић, био је у једном аустријском купатилу и ту се упознао са једним аустријским ђенералштабним официром – Србином. И овај му обећа дати један важан докуменат противу бугарског владаоца. Тај докуменат био је писмо краља Фердинанда аустријском цару, у коме му издаје све што је са Србима

---

⁷⁶ *Bona fide* – Поштено, из добре намере (лат).

уговорио, и о његовој намери да изигра Србију и Русију. То писмо преда цар Фрања Генералштабу. И збиља, тај Србин докопа се тог оригиналног писма и преда га Пашићу, који га пошаље у Петроград цару и влади, који су се згранули кад су га видели, и тада је потекла она претња царева, да ће одговарати онај који први почне. А у исто време – изгледа да су и Фердинанду навестили да знају за његово писмо. То је Фердинанда – кажу – и определило да улети у рат противу нас и Грка. Истина, Бугари су насигурно мислили да ће бити победиоци, а то је држала и Аустрија, која их је и туткала на рат. Но испало је другачије. Ми смо осветили и Сливницу поред Косова.

16. јануара. Краљ је био веома расположен, кад сам дошао код њега. Одмах ме је упитао што нисам раније долазио. Ја сам се извинио – као и обично у таквој прилици – молећи га да ми не замери, јер по оној народној изреци *незваном јосџу месџо је за врајшима*.

„Разлика је између госта и госта, ти ниси од оних који се међу за врата.”

Захваљујући му на лепом мишљењу, ја му у исти мах честитах унука.

„Непријатно ми је – рече Краљ – што у овом чисто породичном путовању престолонаследниковом, који иде да обиђе сестру и види сестрића, а новине доводе то у везу са прошевинском ћерке руског цара, што апсолутно никакве везе нема са тим путовањем, јер ја знам позитивно да он своје ћери не да ни за једног балканског владоца или принца, и о томе не треба ни мислити, ни заваравати се, јер је то немогуће.”

Ја сам на то одговорио:

„Величанство, знате што је казао Макијавели, да што је могуће догађа се, а што је немогуће догодиће се.”

Затим је Краљ говорио како га је принц Мирко изненадио.

„Он је на згодан начин најурен из Црне Горе, те сад живи у Ници. До сад ми се никад није јављао, а сад почео је да ми честита Славу, Божић, Нову Годину, па сад и унука.

Толико љубазности раније није показивао, па ме то сад чу-ди, мора бити да се спрема да моли да живи у Србији.”

Том приликом испричао је зашто је цар Александар назвао кнеза Николу јединим својим пријатељем, што сам већ раније навео.

Краљ је волео Французе и хвалио их је, сматрао их је за најбоље и најискреније пријатеље српске. Немце није ника-ко трпео, „то је себичан народ који воли само себе”.

Како тада формалан мир није још био закључен са Турском, то је за преговоре у Цариграду био одређен као делегат Ива Павловић. Али преговори су се ваздан одуго-влачили. У министарству спољних послова почели су да криве за то Иву, да он то не свршава брзо због дневнице од 120 динара, што је прима. Кажу да је Талат беј, министар турски, молио преко посланика у Букурешту и Бечу да се пошље други делегат јер Павловић нарочито омета прего-воре. Доцније су послали Стевановића на место Павловића. Држим да је Павловић и уклоњен због тога да направи ме-ста Стевановићу из самога министарства. Ти у министар-ству велики су интриганти, а ситне и мизерне душице.

3. фебруара. У породици Карађорђевића, принц Павле за-узима једно од најлепших места. Вредан, скроман, пажљив, интеллигентан, са лепим манирима, пријатне спољашности, учтив спрема свакога, он чини врло леп упечаток на човека који са њим у додир дође. Није разметљив са својим поре-клом, а при том вредан, чита и ради, као да ће од рада свога живети. Његово понашање, то је понашање једног непре-корног центлмена, никог он није увредио, нико се на њ није жалио, сваки га је волео и поштовао, и он је то у пуној мери заслуживао. Али је био врло осетљив, кад му се случајно не би од стране надлежних довољно пажња поклањала. Краљ га је необично волео и није га одвајао од своје деце, он је се старао о његовом васпитању, бринуо се о његову здрављу, уживао је слушајући о њему похвалне и лепе речи. Краљ му је био други отац.

Отац кнеза Павла, кнез Арсен, то је био раскошан пу-столов, живео је разуздано, бесно, иако је имао једну од нај-лешких и најбогатијих жена руске аристократије – од поро-дице кнеза Демидова. Он је и поред тако лепе и отмене даме живео пустиловским животом, јурећи за дамама из полу-света, заборављајући на жену и дужности према њој. Он то чак и није крио. То толико огорчи њену породицу, да она науми да му се на други начин освети. Баба његове мајке која је била жива тада, дозове једног лепог младог официра, па га закључа у соби заједно са женом кнеза Арсена – Ау-ром (мајком принца Павла), и они преноће заједно. Резултат те ноћи био је тај што је она после девет месеци родила и то близанце, једно је умрло, а друго је и данас живо. Па како је она тада још била законита жена кнеза Арсена, мада су они одвојено живели, то дете иако је туђе, носи његово презиме Карађорђевић. Тај случај био је повод да он поведе брачну парницу и раздвоји се од ње. Доцније се она удала у Италији и тамо је умрла.

У Лондону опет, принц Павле наишао је на ћерку неко-га лорда, која је по тврђењу многих веома личила на њега. Доцније је принц Павле сазнао да је та лордова ћерка ван-брачна ћерка његова ујака кнеза Демидова.

Ето како живи у свету велика аристократија.

12 – 13. март. Одбор за зидање цркве у Тополи, а то смо ја, Јован Томић и Илија Ђукановић, били смо у аудијенцији, тражећи од Краља, да нам стави на расположење суму од 98.000 динара за довршење задужбине. Изнели смо му де-таљан рачун за све што је издато, па како је било издатака који су трошени од стране Управе Двора за друге потребе у Тополи, онда смо тражили да се то све надокнади. Краљ је на све пристао и одобрио, те је тако омогућено да се доврши и настави започета задужбина, која ће бити једна од најлеп-ших задужбина у Српству.

14. марта. Био сам на вечери, а после вечере дошао је био др Симоновић, пошто је Краљ почео опет да пати од несвестице, изгледа да је код Краља артеросклероза.

После вечере отишао сам са престолонаследником у његово одељење где је свирао на клавиру. Престолонаследник има ванредно развијен дар за музику. Он треба да чује само арију какву, па да је одмах одсвира тачно на клавиру. Знао је да свира химне свију народа, и то без нота.

Питао сам га у поверењу о његовој женидби и он ми је у поверењу казао, да мисли на другу ћер цареву, која и њему симпатише, само се боји да какви политички разлози томе сметају. Ја сам му говорио да нема никаквих разлога који би тој вези сметали. Напротив, ћерка рускога цара, бољу прилику не може наћи, јер више вреди бити српска краљица, но Велика Кнегиња у Русији, или у најбољем случају, каква херцогоиња или баш краљица у Немачкој. У Немачкој би ћер рускога цара утонула и изгубила се у великом мору германском.

Могу рећи да сам ја био први који сам казао краљу Петру, на могућност таквог брака.

Пре неколико година мој рођак Пиштељић – тада је он био чиновник неки у Думи – пише ми, како је разговарао у Думи са виђенијим члановима Думе и првацима појединих партија, и сви су изјављивали жељу, да царева ћерка не треба да иде у туђинштину кад имамо славенску земљу и престолонаследника од чисте славенске крви.

Треба да се само смире наше партијске размирице и Династија да се боље учврсти, и онда се лако може остварити срођавање два славенска Двора – тако је тада говорио руски министар председник Столипин. Али он је ускоро био од непријатеља руских убијен. То је био велики Рус и велики Славенин.

16. марта. Данас сам се нашао са војводом Симом Поповићем, који ми је интересантне ствари причао из Црне Горе, као нпр. о интернирању принца Мирка на Крушевцу код

Подгорице. Принцеза Наталија, његова жена, оставила га је и отишла своме оцу Костантиновићу у Ницу, с тим да се више никад не врати. Краљу Николи писала је и казала му да године брачног живота проведене са његовим сином сматра као године проведене на робији. А Мирко, како га је дао Бог луда, седне па напише писмо својој сестри краљици Јелени, јављајући јој да је своју жену отеро, пошто је она са краљем Виктором била у недозвољеним односима и да ју је он саблазнио. Услед тога краљ Никола га интернира на Крушевац код Подорице, а да би га представио као неурачунљива, нареди да спале неке маслине око куће, па онда објави да је то у наступу лудила урадио његов драги син Мирко.

Даље ми је војвода Сима Поповић причао како је Мирко у почетку рата са Турцима одређен био за команданта Дечанског одреда, који је требао да осваја Косово и Призрен, али услед протеста Даниловог, који је казао оцу, да ће се убити ако Мирко остане командант, краљ Никола смени Мирка са тог положаја и сутрадан, баш пред Двором сретне војводу Пламенца принц Мирко.

„Знаш ли војвода окле долазим?“, упита га принц Мирко.

„Не знавам светог ми Петра“, одговара Пламенац.

„Идем из цркве.“

„Е то ми је мило, и треба се Богу молити.“

„Молио сам се Богу, да никакав успех не да црногорском оружју.“

А Пламенац кад то чу, извади чибук из уста, па оде кући не казав ни збогом.

Ово је исто причао и наш посланик на Цетињу г. Мика Гавриловић.

7. јуна. Изгледа да у Србији не може да прође једна година без кризе, и ту кризу изазивају најпре самосталци, а за њима пристаје и остала опозиција, хоће људи да оборе владу, хоће да иду на изборе, а не знају шта се иза брда ваља. Кад је

одпочела криза, самосталски *Огјек* је одмах осумњичио мене, како ме је радикална влада молила да у Двору говорим у корист њихову. Одмах сам дао изјаву да нити ме је ко молио нити сам ја што говорио о томе. Тако исто и *Пијемонти*, орган *Црне руке*, т.ј. оних официра, који би иза леђа министра војеног хтели да жаре и пале по војсци, а да за то ником не одговарају – неколико пута правио је алузију на мене како при вечери у Двору дајем изјаве у корист радикала. Исто апсолутно није истина.

А Краљ ми је лично казао, да се Пашић жалио једном, како има неко који код Краља много смета и подлива владу радикалима, па сумња да те сметње не правим ја. Кад сам то чуо изненадио сам се, и било ми је чудно да сви који мисле да немају успеха у Двору, рачунају да сам ја тај који им смета. Стога сам замолио Краља, да ме уопште за време кризе не зове у Двор, да не би изгледало да спадам у неогговорне чиниоце. Краљ је се на то насмејао, чудећи се толикој мојој осетљивости, говорећи ми, да о томе не треба водити рачуна. Али ја сам остајао при својој молби. И збиља, Краљ је био тако добар па ме никако није ни звао, зашта сам му веома благодаран.

Тек пошто је криза свршена и влада остала иста, био сам позват (7. јуна), и том приликом Краљ ми рече, да се осећа много слаб, па хоће озбиљно да се лечи, јер не сме више овако слаб зиму да дочека, већ ће да иде прво у Врањску бању, затим Рибарску, па ће после у Тополу или Аранђеловац, а престолонаследнику ће предати краљевску власт да врши. Питао ме је, мислим ли ја ићи куд и кад сам ја одговорио да не могу ићи никуд јер сам изложен трошковима око зидања куће, Краљ ће ми рећи: да би добро било да одем из ове београдске прашине бар у Рибарску бању, и то са целом кућом.

„Послушај ме, нећеш се кајати”, завршио је Краљ.

После вечере, већ у 8 часова, Краљ је одмах отишао у своје одаје јер није могао да седи, а ја сам по позиву престолонаследникову, отишао са њим у његову собу.

Тада ми је престолонаследник казао, како је он свршио кризу у корист радикала, иако је био Путник са онима из *Црне руке* противу њих. Ова црноручка група врло је безобразна, они хоће да се и владе састављају по њиховој жељи, а нарочито су против радикала због тога што им радикали не дају да краду по официрској задрузи, као што су то до сад чинили. Нарочито се дрско понашао М. Гр. Миловановић и, као претећи, рекао престолонаследнику како ће они направити лом само ако радикали дођу на владу понова.

„Дакле, Ви претите?“, питао је престолонаследник.

„Скрећем Вам пажњу да може свашта бити, а ја бих желео да до тога не дође“, одговорио је Миловановић.

„Кад је тако, онда на ту претњу ја Вам одговарам, да добро упамтите, радикали остају, а Ви само покушајте ма шта, јер ја Вас чекам, да Вас одучим да други пут никоме не претите.“

После овако одлучног одговора престолонаследниковог, г. пуковник Миловановић, готово уплашено, замолио је нека се бар промени министар унутрашњих дела или министар војени.

„То не може бити никако“ био је одлучан одговор престолонаследников.

„Макар само војени“, молио је Миловановић.

„Никако, остаје и он, јер је поштен човек, а то нек Вам служи за доказ да се ја Ваше претње не бојим. А сад идите.“

Ето, тако је разговарао престолонаследник са представником црнорукаца.

Том приликом сазнао сам још и ове интересантне појединости како је такозвани *Ајис*, Драгутин Димитријевић, шурак Живана Живановића, саветника, који је главни подстрекач свега па и *Црне руке*, редовно ишао на рапорт код војводе Путника и, после војничког реферата, реферисао му и о политичким стварима, те је тако постепено увлачио Војводу у акцију противу радикала. Међутим, војвода Путник је и иначе огорчен противу радикала, због тога што му радикали нису хтели да издјејствују од Народне скупштине

признање које би било у једној новчаној награди од 100 до 200.000 динара, као што је он то преко новина и протурао. Прилике пак биле су такве да се то није могло учинити одмах, већ се мора попричекати мало. То је војводу Путника и наљутило, да је са свим својим ауторитетом упео да обори радикале и доведе самосталце, који су му давали велике наде, само ако они дођу.

Пашић је остао, јер је то хтео Краљ, који је био уверен да *само са њим може да доврши велико дело које је зајочешо*, тако је мени једном приликом казао, кад је опозиција нападала Пашића. Али сем Краља, Пашића је протезирала Русија, а и Француска, а о њиховој жељи морало је се водити рачуна, нарочито кад се има у виду да сваки час могу искрснути крупни, судбоносни догађаји. Војводи Путнику то није било право, јер је посигурно држао да ће самосталци доћи на владу. И ту своју злу вољу војвода није ни крио.

Једног дана позове престолонаследник Војводу Путника да к њему дође. Кад је Војвода дошао, био је учтив, али хладан, на сва питања престолонаследникова одговарао је кратко, сухопарно и као без воље.

„Мислите ли ићи у бању коју?“, питао га је престолонаследник.

„Не знам“, одговара Војвода.

„Да нисте слаби?“

„Нисам.“

„Нешто сте ми нерасположени г. Војводо.“

„Може бити.“

„Познаје Вам се да Вам није добро.“

„Ваљда ово рђаво време утиче на мене.“

„Знате шта г. Војводо, Ви би требало да идете у какву бању да се лечите.“

„Па требало би.“

„Ви морате ићи да лечите Вашу сипњу. Ја знам да Ви не изобиљујете са новцем, стога ћу Вам ставити 100.000 динара на расположење, па да budete без бриге.“

Војвода погледа у престолонаследника чисто не верујући.

„Да, да, г. Војводо, ту суму добијате још вечерас. Послаћу Вам.”

Лице се Војводино на један мах разведри и он поче да се смеши. Усиљености и мрзовоље брзо нестане, он постаде љубазан па чак и разговоран.

„Е много Вам хвала, Ваше Височанство.”

„Немате на чему г. Војводо, мени је мило да Вам то могу учинити”, одговори му престолонаследник, па после упита:

„А шта ћете да радите са црнорукцима Војводо?”

„То ћу ја све да разјурим и да их утерам у границе реда.”

„Врло добро.”

„Не дам ја да они терају политику. Нек прво скину мундир, па онда нек терају политику.”

„Тако је.”

Растали су се лепо као добри пријатељи, и оба задовољни.

Сутрадан, Апис по дотадањем обичају, после војничког реферата, прелази да му реферише и о политици.

„То није нужно”, одбија сурово Војвода.

„Али г. Војводо, радикали ...”

„Казао сам да нећу да чујем, и од сад Вам забрањујем да ми о томе говорите. Политика није за војника”, прекида Војвода и даде му руком знак да иде.

Апис пребледе, и зачуђено погледа у Војводу, па изађе.

„Пропали смо, Војвода је окренуо други лист”, жалио се Апис друговима.

Истог дана, кад је престолонаследник разговарао са Војводом Путником, увече однео је дворски жандарм једну плехану кутију дуванску у стан г. Војводе Путника, само место цигарета биле су банке у вредности 100.000 динара.

Сад Војвода неће више викати противу радикала.

***

Из бележака дежурног Краљевог ађутанта⁷⁷ од 8. и 9. јуна сазнају се детаљи Добриних посета Краљу који се налазио на Опленцу.

8. Јуни. Понедељник.

Пре подне. Уйравник 7.20, 9.53. Шейња 11.6 – 11.45.

На доручку: Њ.В. Краљ, њошњиковник Марјановић и дежурни.

После подне. Добра Ружић савешник 2.48.

Обилазак имања са њ. Ружићем 4.42 – 6.20.

На ручку лица са доручка и Добра Ружић савешник.

Дежурни пуковник Коста Кнежевић.

9. Јуни. Уторак.

Пре подне. Уйравник двора ... 6.14.

Шейња њо имању, за њим аутомобилом до болнице, њде је Њ.В. Краљ њрепелеао радове, а њо њом аутомобилом до Прокоја и њајрај ...9.35 – 11.20.

На доручку: Њ.В. Краљ, Добра Ружић, њиковник Кнежевић и дежурни ађушаниј.

После подне. Шейња њо имању ...4.30 – 5.20. Добра Ружић... 5.25.

На ручку истии, који и на доручку.

Дежурни ађутант потпуковник Алимпије Марјановић.

***

15. јуна. После подне био сам код куће и седео са друштвом, кад телефон зазврја и један пријатељ јави ми да је у Сарајеву убијен аустријски престолонаследник и његова жена.

---

⁷⁷ Ађушанијске белешке. АС. Дворска канцеларија. 1914.

Та нас је вест све пренеразила, и сви смо помислили да ће то убиство бити судбоносно по српски народ. Цео Београд био је узбуђен, али миран, никаквих манифестација није било. Кафане су готово биле празне.

Кад су после загудили из Беча грдњама и претњом, то у Београду није никога зачудило и изненадило, сваки је сматрао то као нешто обично.

Дани су пролазили и са сваким даном прилике су биле све озбиљније и нико другачије није мислио до да је рат на прагу, само се једно бринуло хоћемо ли бити сами или ће са нама бити бар Русија.

10. јула. Пошто је предах у ултиматуму од Аустрије, који је био увредљив и понижавајући, ишчекивао се одговор од наше владе, која је одмах цео ултиматум доставила Петрограду, и питала за савет шта да се ради и какав одговор да се даде. Као за пакост, депеша није могла на време да оде, јер је био прекид у Румунији, зато је одговор стигао доцкан, који је био окуражавајући. Кажу, кад је престолонаследник прочитао руски одговор, да је узвикнуо „Е сад је сигурно, да је Босна наша.”

Како са одговором наше владе аустријски представник није био задовољан и отишао је 13. јула из Београда, то је у Београду наступио дармар. Министри су први почели да беже, не јављајући никоме, ни друговима, ни пријатељима. Они су сви отишли у Топчидер, где их је чекао воз и отишли су у Ниш, а нас су оставили на милост и немилост топовима аустријским.

Нити сам знао куд ћу, нити знам шта ћу, решим се најзад да останем у Београду.

15. јула. Рат је објављен од Аустро-Угарске телеграфски:

„Пошто Српска Краљевска Влада није дала повољан одговор на ноту коју је предао аустро-угарски

посланик у Београду 10. јула 1914. г. Царска и краљевска влада је принуђена да се сама побрине за заштиту својих интереса и да у овоме циљу прибегне сили оружја. Аустро-Угарска се сматра дакле, од овог тренутка у рату са Србијом.“

Исте ноћи одпочела су непријатељства. Око пола ноћи трже ме из сна један страховит пуцањ, да су се прозори тресли, скочим из кревета и почнем се облачити. Пуцање из пушака и митраљеза било је учестано. Мени се чинило, као да је војска аустријска ушла већ у Београд и да се бију по улицама. Сви смо били у страху и једва смо чекали да сване, да би знали на чему смо. Жене из комшилука, уплашене и усплахирене, долазиле су и питале за савет. Утишавао сам их колико сам могао, и куражио их, иако је и мени било ладно око срца, јер није било пријатно слушати пуцњаву и зујање и прскање граната. Свет се више бојао шрапнела но граната те се стога почео селити у подруме, па тако сам и ја урадио. Али одмах трећег дана разболи ми се дете Милена, и ја сам био у великој бризи. Доктора нигде не могу да нађем, апотеке затворене, био сам у очајању.

Договорим се са женом да и ми идемо из Београда. Пошао сам да тражим кола, али их нигде не могах наћи, чак ни воловска кола нисам могао наћи, док је међутим цео свет бежао и налазио кола. У кафани се пожалим како не могу да нађем кола и како ми је дете болесно, и један од кафецијиних гостију понуди ми своја кола, само да кажем кад требају. Примим понуду с драге воље и тада дознам за име тога човека, то је био један од браће Бошковића, банкар. Нека му је и овом приликом хвала за услугу коју ми је у нужди учинио.

У један сат по подне, 20. јула, кренемо се из Београда, срећни што нећемо слушати канонаду, која ја била и дању и ноћу, са малим прекидима.

Аранђеловац, 21. јула. Сви су бежали у правцу Раље, јер су возови одатле ишли у унутрашњост. Са болесним дететом које смо носили, дођемо до Раље, где се није имало ни где сести ни ноћити. Једва смо добили један празан фургон за преноћиште. У воз се није могло ући од велике навале, то је се гушало ко ће пре да уђе. Једва смо се помоћу познаника и пријатеља угурали у један фургон и дошли смо до Младеновца. Како је детету бивало све теже, то по савету лекарском одем у Аранђеловац, где је био штаб II армије. Дозовем лекара, који констатује да је код детета тифусна грозница. И тако место да одем у Крушевац, ја дођем у Аранђеловац, где сам пробавио три и по месеца.

Аранђеловац, 18. августа. Из Тополе су ми јавили, да ће Краљ 18. августа после подне доћи у Тополу. Сматрао сам за дужност, и као одани пријатељ Његов и Његова Дома, и као председник, односно члан, одбора за зидање Његове задужбине, да треба да будем у Тополи да га дочекам добродошлицом. Отишао сам 17. августа и преноћио. А сутрадан после подне дошао је Краљ аутомобилом из Младеновца, одсео је у кући која је била спремљена за свештеника, послуга је била смештена по баракама, а за официре узете су собе у хотелу *Јасеница*.

Чим је дошао, Краљ је отишао у цркву, да се помоли Богу.

Два три радника што раде на цркви то је све, и они међу мермерне плоче на цркву. Нема ко да ради јер су сви отишли у рат. Од заробљеника на Церу, Краљ је узео двојицу, једног шумара и једног баштована, који му раде на Опленцу, и плаћа им по 100 динара месечно свакоме. Разуме се да су ови заробљеници и сувише благодарни, јер се нису надали да ће им Краљ ишта плаћати.

Краљ је често из Тополе долазио у Аранђеловац, где је и његов лекар др Симоновић радио у болници, и тада су из Тополе увек нам телефоном јављали кад ће Краљ доћи.

Полазио је обично у 5 или 5½ часова и за пола часа долазио је на киселу воду. Долазио је нарочито да пије киселу воду на извору, која му се ванредно допадала и добро му је чинила. Тада је причао, како је он ту киселу воду носио вазда са собом и кад је ишао у Петроград, Рим, Париз, Цариград. За столовима суверенским, никако друго пиће није пио већ само буковички кисељак.

Док сам био у Аранђеловцу Краљ је два пут недељно слао свој аутомобил који ме је довозио на ручак, а у 5 часова враћао сам се натраг. Један пут ми је јавио те сам га сачекао код мајдана мермера на Венчацу, где је разгледао сву инсталацију ове велике фабричке индустрије, коју је инсталирао трговац из Трста Јова Милошевић, уложивши у фабрична постројења око 600.000 динара. Ту су машине за вађење, сечење и глачање мермера. Краља је та инсталација веома интересовала, и он је се забавио више од сата детаљно је разгледајући. Колико је био задовољан, види се по томе што је радницима којих је био мали број, оставио напојнице две стотине динара. Краљу је било мило да види да се наша индустрија уопште подиже. Кад смо се вратили у Тополу на ручак, Краљ је био врло весело и разговоран, и показујући на турске и бугарске топове, који су стајали пред црквом, рећи ће:

„Е сад ћемо додати још и аустријске овима, да буду у друштву.”

Разгледајући имање, идући преко врзине и кошења, Краљ иако је био слаб, ипак је упорно ишао и дваред је пао не могући се одржати, па ипак није хтео да одустане од шетње. Кад смо дошли на једну узвишицу која је за неколико метара била виша од оног места на коме је сазидана црква, он стаде и показа на место на коме је била мотка са барјачићем.

„Овде ћу да зидам једну палату за престолонаследника и биће сва од белог венчанског мермера. Кад га оженим, нека ту лети проводи, и ако му да Бог дечице, нека се играју

на лепом чистом ваздуху. А ја ћу мени да сазидам једну кућицу у оној удољници – и ту покажа место, између места на коме смо стајали и цркве – са једно десет соба, за мене ће бити доста.”

Док је то говорио, очи су му сијале правим родитељским задовољством.

Једанпут смо шетајући крај оgrade од имања, видели где само женскиње оре по њиви.

„Јадне жене како морају да се муче без мушке снаге”, говорио је Краљ.

И кад смо други пут пролазили, видели смо, где његови гардисти помажу женама при орању.

„Кад већ није у борби, нека бар ту има село вајде од њега”, рећи ће Краљ, смешећи се.

Шетајући тако по имању, у пратњи дежурног ађутанта и једног жандарма, ми смо лепо могли чути топовску пуцњаву, час појединачну, а час по неколико пуцњева одједанпут. И ја сам са дежурним ађутантом чешће застајкивао, да би чули пуцњаву и да би од прилике могли определити од које стране долази та грмљава топовска. Краљ је то приметио, па ће нас упитати:

„Што застајкујете вас двојица?”

„Слушамо Величанство, пуцњава топовску”, одговорих.

Краљ стаде да чује и он. После неког времена рећи ће:

„Од које стране чује се пуцњава?”

Ми му казасмо, а ађутант додаде:

„Изгледа Величанство, да пуцњава долази из правца Крупња или Лознице.”

Краљ опет стаде, и продужујући шетњу, рече, махајући главом:

„Благо вама, ја не чујем ништа, а како бих волео да могу да чујем. Јадни соколићи наши, бију се и гину. Али добар је Бог”, и продужи шетање.

Аранђеловац, 20. августа. Бавећи се у Аранђеловцу, гледао сам пролазак наше војске, жељезницом и пешице, и уочи битке на Церу видео сам како наши пукови трчећим кораком јуре за Шабац. Ноћу би нас разбудила песма коју су војници певали идући у победу и смрт. Језовити су ти тренутци били, официри су весело ишли у рат, и с поуздањем су говорили о сигурној победи.

Колико је њих који су оставили кости на бојном пољу, али су бар победили.

И сад ми је у памети брат мога зета, мајор Милутин Петровић, један идеалан официр, који је у борбу ишао с песмом и поуздањем. Пролазећи кроз Аранђеловац, ручао је са нама у хотел *Паризу*, био је весео и расположен као да иде у сватове, показивао је руковање са бомбама, шалио се, и био је тврдо уверен у победу нашу. Сиромах отишао је и животом својим и својих славних другова искупио је победу. Пошто је Милутин био не само мој пријатељ и познаник, но је био и одличан официр, то не могу, а да за карактеристику његову не наведем писмо његовог команданта пука. Ево тог писма.

„Ја сам био срећан и несрећан што је пок. Милутин био мој командант батаљона. Срећан сам био, јер је Милутин био један од виших официра са пуно енергије и преданости ка служби својој отаџбини. Он је из сопствених побуда радио више но што би се од једног команданта батаљона могло захтевати. Ја сам био потпуно безбрижан кад је пок. Милутин имао да изведе какав борбени задатак.

Имати у својој команди овако савесне људе, права је дика и задовољство команданту. И ја сам сада у толико несрећнији што више овог свог одличног команданта немам у пуку.

Сем необичне заузимљивости за свој батаљон у току мобилизације и маршовања, пок. Милутин је и у

борби био прави јунак, једном речју војник у правом смислу те речи.

3. августа, Милутин је добио задатак, да заузме са батаљоном Кик испод Цера. Он га је заузео и са великом вештином утврдио и најупорније бранио.

4. августа, са невероватно уређеном ватром са Кика Аустријанци су натерани на одступње. У 2 часа по подне Милутин је добио заповест за наступање на Цер.”

Капетан Б. који је примио команду, кад је пао Милутин, овако описује рад и погибију Милутинову:

„У 4 ч. и 45 м. 4. августа, батаљон Милутинов је први избио на Цер, на коту 625. Избивши на Цер, Милутин је сазнао од патрола да непријатељ подилази под положај у намери да се докопа виса и тиме осујети избијање наших трупа на положај, и сјури их назад. Једна чета његовог батаљона развила се за борбу испод коте 525 и спречавала је непријатељско надирање у овом правцу. Од коњичких патрола које су извиђале Цер, сазнало се да непријатељ није примећен до коте 598, за даље се није ништа знало. Ово исто потврдила је и једна пешадијска патрола коју је упутио пок. Милутин ради извиђања у правцу Косаниног града. У 5 ч. и 15 м. вече, пок. Милутин лично је отишао у правцу Косанина града да се увери има ли или не непријатеља.

Непријатељ у јачини од 2 чете наступао је са Косанина града развијен за борбу. Мајор Милутин, приметивши непријатеља да надире, развије за борбу једну чету, а другу чету развије на линији испод Тројановог града.

Прва чета наступала је и дошав испред непријатеља на 200 корачаји, застала је и отворила ватру. Али је непријатељ јачом снагом сад надирао, те је мајор Милутин био приморан да за борбу развије и 3. чету. Тада, настала је страховита пешадијска ватра са обадве стране. Мајор Милутин, не мислећи на смрт, но на добивени задатак да заузме Цер, који је био од пресудног

значаја по нас, наређује јуриш. Војници полазе напред са мајором у једној линији, који им се обраћа речима:

Напред, браћо, напред!

И снажним ударом непријатељ је одбијен, одступајући у правцу Косанина града и парлога, ката 449. У овом јуришу погинуо је храбро, стварно на челу својих војника, мајор Петровић.

Борба је овог дана завршена у 7 ч. и 40 м. вече, са поразом непријатеља.”

По причању ордонанса пок. Милутина, пре но што ће кренути са *Кика* позвао је војнике да сви заједно узвикну: „Да живи Њ. Кр. Височанство престолонаследник Александар!” на шта је громко цео батаљон одговорио са „Живео!”.

Потом је весело кренуо напред храбрећи и налазећи се увек напред са својим војницима.

Само са оваквим официрима и војницима, могли смо и добијати онако славне победе над Аустријанцима. Слава им!

6. августа, Аустријанци су били потучени на целом фронту, и ту смо задобили 60 топова, 17 хаубица, 114 кара са муницијом, 3 пољске болнице, 6 вагона хране, један аероплан и т.д.

Зверства која су Аустријанци починили, била су нечувена, дивља и варварска, она су открила сву лажну културу Аустријску код нас, и Немачку код Француза и Белгијанаца. Сад се показало да су Немци највећи дивљаци на свету. (Види слике)⁷⁸.

Бавећи се у Аранђеловцу, ја сам и ту слушао и дању и ноћу тутњаву топовску, само дању слабије, а ноћу јаче, пуцњава се чула од Београда, Шапца и Лознице, па смо ноћу виђали чак како рефлектори небо осветљавају. Тешки су то

---

⁷⁸ Слике нису сачуване [нап. Д.Д.Р.].

тренутци били за нас који смо са породицама били у позadini не знајући шта се и како ради на бојишту.

Само пуни возови рањеника који су пролазили и дању и ноћу, казивали су нам да се тамо по граници бију бојевни страшни и ужасни, и да сваким даном гине цвет наше омладине, нашег народа, и то гине храбро, јуначки, и са таквим самопрегоревањем и одушевљењем, да је се задивило цео свет. Кости наших палих бораца биће камен темељац нашег народног уједињења и наше славе.

Аранђеловац. 10. септембра. Јуче сам био у Тополи. Краљ је био врло нерасположен, дошла је вест да су Београд јако бомбардовали, и да су многе зграде оштећене.

Аранђеловац. 20. септембра. Недеља је. Аутомобил је дошао и чекао ме пред кућом. Наручио сам био погачице са киселом водом и кајмаком, да понесем у Тополу, јер сам знао да Краљ те погачице воли. Краљ ме дочека у његову салону, у коме је било пуно ствари из Двора у Београду.

„Хтео сам да дођеш и видиш како су ми упропашћене ствари у Београду.”

Прво што ми паде у очи то је мала статуа *Црнојорац како њрчи у бој* са пушком у руци, вајарски рад у бронзи од Ђоке Јовановића⁷⁹, он је сав изрешетан шрапнелима.

„То није ништа, то ће бити једна лепа успомена на бомбардовање аустријско. Није ми криво што су упропашћене ствари услед тога. Него ми је криво што су многе ствари упропашћене нехатом и непажњом. Тако, кад је свршено бомбардовање, долетео је од некуда онај неваљалац апотекар Мрцајиловић – што се направио самозвани ађутант Ђорђевић – па је без ичијег овлашћења и одобрења, почео

---

⁷⁹ Ђорђе Јовановић (1861-1953). Први српски академски вајар.

бајаги да спасава ствари. И знаш како их је спасавао, бацао их је с прозора доле у авлију на калдрму. Ево шта је урађено са сликом престолонаследниковом, извадио је из оквира; то јест, исцепао, па је сву изгужвану бацио.”

И збиља, слика је била сва упропашћена.

„Наредио сам да се тај нитков, ако би дошао још који пут, ма и у авлију, одмах избаци напоље.”

Упитао сам Краља колико му је одприликке штета, што му је причињена.

„Имао сам уметничких ствари од врло велике вредности, све ми је сад упропашћено. Биће ми штета одприлике на 600.000 динара ако не и више.”

И тада поче ређати шта му је све упропашћено. Напослетку ће рећи:

„Па кад су толики људи материјално упропашћени, право је да и њихов краљ не буде поштеђен од тога.”

Крушевац. 15. октомбра. Био сам позват депешом да дођем у Крушевац, где се Савет налази ради решавања хитних послова, нарочито прелаз у српско поданство аустријских поданика, стога сам се кренуо 13. октомбра за Крушевац. Пре поласка, била је недеља, Краљ је послао свој аутомобил, с позивом да дођем са женом и ћерком на ручак у Тополу. Краљ је био расположен, жалио је само што није толико здрав да може бар јахати, и часа не би часио већ би отишао на бојиште, а овако, не иде, не може се.

Дошав у Крушевац, једва сам нашао себи стан, и то собу при земљи са једним креветом и послугом за 60 динара месечно.

Крушевац. 1. новембра. Вести са бојишта долазе врло рђаве, Аустријанци надиру на свима странама, наши им дају отпор, али не могу да их задрже, а при том нестаје и муниције топовске, а топови су нашим војницима највеће уздање.

Добио сам писмо од жене да се креће из Аранђеловца, значи да је велика опасност, кад мора да бежи. Масе света возовима и колима, доста и пешице, долазе у Крушевац или пролазе кроза њ и иду даље.

Наши се повлаче, напустили су Пећку, Завлаку и Коцељево, Гучево код Лознице напуштено је раније.

Из Босне наши кад су се повлачили, дошло је са њима мноштво породица босанских, сви су у јадном и жалосном стању.

Крушевац. 2. новембра. Моја породица дошла је, сви су Богу хвала здраво. Жена ми прича о страховитој паници која је завладала услед аустријске навале, све живо бежи. Мала деца умиру по вагонима, по вагонима пуно деце која су залутала и не знају где су им родитељи. Хаос на све стране. Сви се питамо шта ли ће на послетку бити.

Крушевац. 5. новембра. Вест да је Ваљево напуштено, све нас је пренеразила, и највеће оптимисте почеше да очајавају. Врховна команда је раније отишла у Крагујевац. Све је снаждено и забринуто, разговор се води у тишини и полако. Нико није веровао да може бити боље.

Крушевац. 16. новембра. Аустријанци су продрли до Лазареваца и Мијонице. Наше трупе повукле су се од Мокре Горе, Бајине Баште, Косјерића. А данас добисмо вест да је од наше војске напуштено и Ужице. Из Крушевца почињу да беже, јер бегунци из ужичког округа уносе страх. И ја са мојима договарам да идемо у Лесковац или Врање, просто не знам шта да радим, има нас 13 душа, а возом се не може, кола пак нема. Напослетку сам се решио да останем где сам рачунајући да још *Бој чува Србију*. Али брига и страх нису ме остављали. Да останем, тешко је, да бежим још теже, и излажем

се опасности да цркавам од зиме, и умирем од глади, јер се ништа не може понети.

Крушевац. 20. новембра. Наша војска напустила је Београд 16. о.м. а Аустријанци су ушли у њ са музиком 19. о.м. око девет сати пре подне. Та вест све је ожалостила, било их је који су плакали. Аустријанци дошли до пред Милановац, а од Београда и Лазаревац дошли су и заузели Авалу и Космај, и почели су да се утврђују на тим положајима.

Чули смо да је и стари Краљ отишао да обиђе војску, то је окуражило многе. Све ће се окренути на боље кад дође чича Пера, говорили су оптимисте; – не помаже ту ни Св. Петар, а камоли Краљ Петар, све је доцкан, додавали су песимисте, који су већином били либерали (националци).

Крушевац. 21. новембра. Са неверицом примили смо глас да су наши, доласком Краљевим, прешли у офанзиву и да смо већ имали успеха заробивши неколико стотина војника, нешто топова, митраљеза и муниције. Почесмо да дишемо слободније, лица се разведрише, деца почеше да певају, одједном све оживе. Боже, подржи!

Крушевац. 24. новембра. На Суворору потучени су Аустријанци страховито, ту су била два корпуса, 15. и 16. и они су тако разбијени, да су безобзирце бежали оставивши топове, муницију и пртљаг. А између Чачка и Ужица потукли су наши три бригаде њихове.

Као неким чудом, наша је војска зауставила се, прешла у офанзиву, и почела да бије и гони Аустријанце на све стране.

Крушевац. 3. децембра. Већ 25. новембра наша је војска освојила Ужице – Ваљево – Лазаревац. И сутрадан наши су били господари Мокре Горе, Бајине Баште, Каменице, Коцељева,

Уба. И у правцу Београда, иза Младеновца, наши су снажно наступали. У нашим рукама Вишеград је понова заузет 29. новембра, а тако исто и Обреновац. Остао је још само Београд. Али пред јаком офанзивом наше војске, непријатељ није могао да се одржи, и после великих битака код Конатице, Степојевца, Губеревца, Ковијоне, која је била врло добро утврђена бодљикавим жицама, и курјачким рупама брањена, морали су бегством да се спасавају. Али ни у Београду нису могли даље остати, и после јаке борбе код Торлака, Раковице и Бановог брда, били су принуђени да беже и из њиховог *Нандор фејервара*, а нашег лепог Београда.

У свим тим борбама учествовао је и стари наш краљ Петар. Стар, слаб, реуматичан, кад је видео да је Отаџбина у опасности, и да је – као што се говорило – Врховна команда изгубила главу, наређујући непрестано повлачење, отишао је прво у Крагујевац и тако подвикнуо:

„Доста је било повлачења.”

После је обишао војску, храбрио војнике, слазио у ровове, пуцао са њима заједно, не обзирајући се на зујање куршума и кишу од распрскавајућих шпрапнела. Војницима је говорио лепо, љубазно, очински:

„Ко је се уморио и ко не може више, нека слободно иде, нека се никог не боји, неће му ништа бити. Ја сам дошао да са моја два сина овде погинем или да отерам непријатеља из земље.”

И ове просте значајне речи електрисале су војску, нико није мислио на одступање.

Један војник очевидац – код кога је Краљ из рова пуцао – причао ми је:

„Сто живота да сам имао, кад сам видео старог Краља где се са нама заједно бори, сви сто бих дао и не бих зажалио умрети.”

Под Авалом, командант Воја Живановић, не може да заустави Краља који прелази ватрену линију где шпрапнели падају, а гранате се распрскавају, и тада исти дивизијар

телефоном извештава команданте пукова, да јаве офици- рима и војницима, да ће их у данашњој борби Краљ гледати. И то је било довољно, да ти војници лете у смрт и побеђују.

Освануо је 2. децембар. Аустријанци су бежали из Београда на врат на нос, јер је већ око 9 сати док су борбе још трајале, Краљ ушао у Београд, и упутио се право Саборној цркви, да благодари Богу, на победи српској. Становници Београда, гледајући свога Краља како победоносно улази у своју пре- стоницу, плакали су од радости. Нико није мислио да ће та- ко брзо стићи дан ослобођења и да ће силна ћесарова војска киднути из Београда, и то војска спремљена и обучена лепо, снабдевена са свима потребама, морала је сад да узмиче ис- пред српских војника, који су у подераним и извешталим шињелима, издржали два рата и један устанак и сад, у тре- ћем рату, ти српски хероји као луди туку нацифрану војску ћесарову.

Видећи своју пропаст Аустријанци су још после бит- ке на ковијонским утврђењима почели да повлаче комору преко два моста направљена на Сави. Да би се осветили за свој неуспех и страховити пораз, они су 29. и 30. новембра почели са улице да купе жене, децу и старце. Кажу да су по једног старца или по једну жену спроводили по два војника и скупили су тако 1.500 душа. А 1. децембра српски топови покварили су мостове преко којих су прелазили.

Ето тако се срамно завршила аустријска офанзи- ва у Србији. Слава нека је палим јунацима, и живим који довршише слом аустријске војске, слава нека је краљу Петру и његовим храбрим официрима.

После ових победа, Краљ је поново отишао у Врањску бању, да своје старачко тело одмара и опоравља. А војска, остала је на мртвој стражи да чува земљу, с уверењем да Ау- стријанци неће више смети ни да помисле на какав нов на- пад на Србију.

Врњци. 1. фебруара. Побегло сам из Крушевца од тифусне заразе и дошао сам са породицом у Врњце. И на доколици узео сам да читам ове моје белешке, које су хронолошки писане. Видео сам да много што шта нисам забележио, што би можда било вредно да се сачува од заорава, а много сам и позаборављао, пошто нисам одмах записао.

Зато ћу сад из сећања забележити неке ствари.

Још за живота кнеза Михаила послао је он у Пешту Јована Мариновића⁸⁰, да проводишише кнезу Петру за Катрину Константиновић, обећавајући, да ће га ако узме Катрину, оставити да буде његов наследник на престолу.

Али кнегиња Персида одбила је то казав:

„Неће мој син никад узети кобилу кнеза Михаила.”

Та је се ствар покварила, јер је свима био познат интиман однос кнеза Михаила са Катарином. Али она је била толико покварена, да је проводила љубав са братом кнегиње Персиде Симом Ненадовићем. То је био млад интелегентан

---

⁸⁰ Јован Мариновић (1821-1893). Саветник кнеза Михаила за спољну политику.

официр, служио је у аустријској војсци, и учествовао у рату противу Италије, дао је после оставку на службу и дошао својој кући у Београд. Љубав његова са Катарином дошла му је главе, јер после убиства кнеза Михаила, кад је Миливој Блазнавац дочепео власт у своје шаке, он је већ имао намеру да се ожени Катарином, као блиском рођаком Обреновића, па да помоћу ње дође он на престо. Јер у Уставу од 1868. године стајало је да и по женској линији може се долазити на престо.

У писму које је Сима Ненадовић писао из града 2. јула 1868. намеснику Миливоју Блазнавцу, он вели између осталог:

„Кад је мој брат оно признање учинио, ја сам у очајању, тако ми јединог Бога, више за његовим него за мојим животом, покушавао да колико је могуће од нас обоице кривицу удаљим и зато будем предат Николи Недељковићу. Овај чиновник види се да је добро штудирао инквизицију шпанску.

Краљ Филип међу својим смиреним оцима реда језуитског, не имађаше му равна. Најлепши би камен из своје круне дао, да је у оно доба гди у свету живео.

Никола Недељковић баци ме у подземни апс, и то немојте да мислите, господине, у какву тавницу, већ у подземни канал од прохода. Међу милијонима од комараца и кошуља ми би с тела свучена, па петнајест сати у кврги, ја би тучен, гажен, псован од четири жандара који су се сваког сата мењали и нове штапове доносили.

Изведен затим пред Државног тужитеља, ја му обећа, да ћу све што год оће да признам.

Шта мислите какав је испит био? Питања и одговоре сам је он писао и после пола сата поднесе ми да подпишем, које ја и учиним. Једва ми би допуштено да ми се испит прочита, а кад би какву примедбу учинио

одговорено ми је „да се то по себи разуме, и да има то већ у испиту.”

Државном тужитељу не би толико стало за мојим признањем јесам ли доиста ја учасник завере или не, већ је ли с мојим знањем кнез Карађорђевић и његова жена су у то уплетени, и дал сам у Босни са Осман пашом ову заверу скрипио. Иако сам се на мој пасош позивао да ја од два дана (пре девет месеци) нисам више у Босни био, иако сам се на људе позивао који да посведоче зашто сам тамо ишао, опет је осто у подозрењу код државног тужитеља.

Највише му би затим стало да докаже како је завера Карађорђевића новцем, а не стегом министра Христића, произишла. Ја нисам позват да ни једно судим, али Богом се јединим кунем, да ја с никим другим до с Пајом о завери нисам говорио, а он ми ништа о том није одкрио. Ја само не знам – да кад сам већ до гроба доведен, кад сам брата изгубио – шта би још на свету остало да сакријем.

У том испиту наћи ћете гди ја као рођени брат, на своју сестру и зета сведочим гадне ствари. Не могу да се свега опоменем, јер сам тада у тако буновном стању био, да сам једва чекао, да се испит сврши почем сам од неспавања и други мука сасвим изнурен био”... и т.д.

А Блазнавац је сматрао себе за ванбрачног сина кнеза Милоша. Још у писму Книћанину 1849. године он му пише како је свраћао код кнеза Милоша, како га је кнез Милош ословљавао са *сине*, и како му је причао да је он његову мајку удао.

Из једног писма које ми је писао пок. Мијаило Витковић, види се да је Миливој Блазнавац писао неки мемоар Великом Везиру у Цариград где вели:

„Ако турска влада жели да у Србији има пријатеља, нека из Србије протера обе династије, а њега да постави за Кнеза српског.”

У том писму именује лица која су пријатељи Турака, и са којима би он управљао Србијом.

Тај мемоар написао је Миливој Блазнавац и послао у Цариград истог месеца, кад га је кнез Михаило спасао од вешала, која му је наменио Милош Велики. Ово потврђује и Стеван Харкаловић, бивши начелник Одељења пошт. Послова. Он ту вели у уводу:

„Ваша екселенција честити паша, изволит ће се опомнути на онај мемоар који је пре два месеца г. Мин. Петровић о садањем непријатном положају Србије спрам Високе Порте и о удруженом стању ове земље под владом фамилије Обреновића на француском језику сачинио и вашој екселенцији на даље употребљење доставио. Циљ онога мемоара био је да се уопште покаже Високој Порти колико је њено и Србије взајемно положање опасније постало од када је фамилија Обреновић на владу Србије повраћена, него што је била за време кнеза Александра Карађорђевића и т.д.”

Овај мемоар Харкаловића писан је 12. маја 1860. године.

Да би Блазнавац боље своју намеру извео, требао је да уклони свога такмаца, па ма на који начин то било. И он га ни крива ни дужна, сасвим невина упетља као саучесника у убиству кнеза Михаила, и – стреља.

Сима је као и Младен знао за убиство али нису учествовали. Интересантне су њихове последње исповести, које су пред смрт писали. Из Симине исповести Блазнавцу и навео сам ове ретке.

Ова се Катарина доцније, после смрти Блазнавчеве, удала за М. Богићевића свога сродника. Живела је тако распусним животом, као каква последња дроца. И нешто због ње, а нешто и због материјалних неприлика морао је се њен

муж Богићевић убити. Изгледа да је судба свију Обреновића и њихове породице да због жена плаћају својим животом.

Једне године, позове ме – био је мислим Марков дан – кнез Арсен да свратимо у атеље Пере Убавкића, да види бисту Карађорђеву. Биста је била колосална, али ни налик на правог Карађорђа. То му је приметио и кнез Арсен, и тада је испричао да је права слика Карађорђева она, што се налази код нас распрострањена и која је умножена по доласку краља Петра. А да је то права слика његова сведочи овај истинит догађај.

Кад је кнез Арсен био у царској гарди као официр, имао је прилику да се састане са старим руским фелдмаршалом Бергом, који кад је чуо да је овај унук Карађорђев, казао му је да је он познавао његова деда – старог Карађорђа, јер је у то време, кад је Карађорђе долазио у Петроград код цара Александра I, Берг тада био царев ађутант и увео га је код цара. После аудијенције цар је наредио Бергу да нађе једног доброг сликара који ће сликати Карађорђа, и та слика била је у једној од царевих палата. Кнез Арсен каже, да је по свима палатама тражио ту слику али је није нашао, али зна да је кнез Александар за време своје владе, чувши за ту слику молио и добио дозволу да се она копира. И кад је он ту слику показао Бергу, он је потврдио да је то та иста слика, и да је истоветна са самим Карађорђем.

Други је случај десио му се у Влашкој, када је идући на имање у Влашкој, упознао је се са једним старим Црногорцем који му је причао, да је он возио Карађорђа кад је овај 1817. године пошао био у Србију, и прикривао га у сену да га не би познали и ухватили. И тај је за ту слику казао да много личи на Карађорђа. Дакле из свега излази да је то права оригинална слика Карађорђева.

Пре но што ће се пренети кости кнеза Александра и кнегиње Персиде, родитеља Краљевих, изненадно дође глас да је породична гробница Карађорђевића у Бечу отворена и да је нестала глава кнежева. Нашао се некакав лупеж који је обесветио гробницу и одвојио главу од тела. Ко је то могао урадити, и зашто?

Комбинације су биле разне. Једни су мислили да је то неваљалство из политичких побуда, а други су тврдили, да су томе узрок лични мотиви. Ма шта да је, било је грозно на тај начин светити се. Краља је то јако болело, али је се уздржавао да кога осумњичи.

Сумњало се у публици да је то освета краљице Наталије због убиства њеног сина; држало се да је то дело књаза Николе који је из мрзости према краљу Петру наредио да се то учини. А било је и таквих који су тај злочин приписивали аустријској влади. Али већина је за тако што сумњичила познатог ниткова Стеву Лукачевића, који је на тај начин хтео да се освети Краљу, што му није одговорио на његово уцењивање. И биће да је то тачно.

Глава је доцније нађена бачена на истом гробљу, и кад су лекари правили упоређење нашли су да је глава иста.

Одређен је био дан кад ће се саранити. Пошто је то био владалац који је 16 година владао Србијом, и под чијом је владавином ударен први велики темељ српским законима, то је и сарана била свечана.

У Тополи је тело дочекала војска и пре но што је требало да се пренесе, Краљ је наредио да се отворе сандуци, да види после толико година тела својих родитеља. Уграбио сам и ја прилику те сам и ја видео, нарочито тело кнеза Александра, био је обучен у одело које је као кнез носио, и оно је било непромењено као ново.

Пошто је одслужено опело и Митрополит изговорио беседу, генерали и министри изнели су тела, метнули на лафет, и понесена су уз Оплепац ка Краљевој цркви. Уз

пуцњаву топова спустили су их доле у крипту, да почивају вечни сан.

Из цркве смо отишли у стан преко пута цркве где је била даћа, за покој душе. Краљ је око три сата отишао за Београд, министри су отишли са Краљем, а ја сам остао и ноћио и вратио се у Београд тек сутрадан са престолонаследником заједно.

Краљ је имао обичај да му се за ручак изнесу лебови из свију гарнизона војених, да види какви су. На сваком лебу стајала је цедуља одакле је лебац и кад би приметио да је лебац рђав, одмах је наређивао ађутанту да прибележи и достави министру Краљеву жељу, да убудуће лебац буде бољи. И то је на лиферанте дејствовало, јер су се они старали да убудуће увек дају добар лебац.

Врњци. 15. априла. У стану сам био у вили *Вера*. Имао сам 4 собе мале као фијоке и кујну, плаћао сам месечно 150 динара. У зимње доба плаћати толику кирију много је, али морао сам, јер се није имало куд. Врњце је због своје воде изашло на глас, али је оно по мом мишљењу врло нездраво место, јер је влажно, подводно. Пошто сам издржао три месеца у вили *Вери* преселио сам се у вилу *Царић*, која је била засебна кућа са 5 соба и кујном по цени од 180 динара. *Царић* изгледа споља дивно, али су му доње собе у партеру влажне, тако исто и једна соба горе, а сем тог кућа је изложена страховитом ветру. Сад се нема куд, мора се трпети.

И у Врњцима има заробљеника који раде при болницама. Сем њих има доста избеглица и интернираних аустроугарских поданика. Све то заједно са двома енглеским мисијама чини живот врло скуп, да често нема се шта да једе.

Врњци. 1. маја. Мислио сам да само у Крушевцу има људи плашљивих, а оно их и овде има плашљивих као зечева,

виде опасност онде где је нема, страхују без нужде и уздишу без потребе. Сваки ма и најмањи успех немачки увеличавају, а савезничке успехе подцењују.

Државни савет за време рата држао је обично два пута месечно седнице, и ја сам обично ишао возом у Крушевац, да присуствујем седницама.

Од управника Двора добио сам позив да дођем, због довршења Краљеве задужбине, у Крушевац. Нисам могао отићи, нешто због заразе која је била владала, а и због даљине пута, остављајући кад будем слободнији и доконији.

Топола. 9. јуна. У Тополу сам дошао преко Аранђеловца, ту су чекала дворска кола која су ме одвезла у Тополу, где је за мене био припремљен стан у хотелу *Јасеница*. Увече сам добио позив на вечеру код Краља и том приликом Управник ми каза „да ћу за све време које будем у Тополи, по жељи Краљевој долазити на ручак и вечеру”.

Краљ је био обрадован мојим доласком, разговарали смо о прошлим и бурним али славним данима. Био је усхићен, весео и одушевљен, хвалио је наш народ, нашег војника и, не једном, казао је да је наш војник најбољи војник на свету.

Говорећи о својој задужбини, изјавио је своју жељу да се што пре доврши и да се учине извесне поправке које су се као потребне показале.

Чекао сам да дођу остали чланови одбора задужбинског: г.г. Јован Томић, Васић и Ђукановић. Радили смо три дана и пре и после подне и најзад, поднели смо опширан писмен реферат Њ. В. Краљу, шта све има да се доврши. Кад смо предали, Краљ је био нарочито нерасположен спрам архитекте г. Косте Јовановића и није хтео никако да он и даље довршује рад. После разговора са њима Краљ ме је задржао и рекао да кажем и осталој господи члановима да кажу колико траже хонорара за свој труд. Ја сам одговорио да ћу им казати, али да ја и Илија Ђукановић не тражимо никакав

хонорар, јер сматрамо за част да смо повереници Краљеви при изради овако величанствене задужбине.

Краљ је желео да се доврши задужбина, учине извесне поправке али, поновио је, без досадашњег архитекте Косте Јовановића, кога неће ни да види код задужбине, јер га сматра за лупежа и неваљалца. Узалуд је се цео Одбор заузимао за њ и говорио да је незгодно при завршетку рада мењати архитекту и надзорног инжињера. Краљ је ипак остао при своме, и ми смо морали одстранити га.

12. јула. Краљ ме је питао да ли сам виђао у Врњцима Алексија Карађорђевића и тада ми је казао да он нема никаква права на кнежевску титулу.

Његов деда Алексије, Карађорђевићев син, презивао је се Алексије Петровић Черни, тако исто и овога син Ђорђе. Кад је Краљев отац Александар постао кнезом, Ђорђе је молио да се и он сме презивати Карађорђевић с тим да поред презимена може метати и титулу кнез. Овај пак Алексије и његова мајка Сара, били су одвајкада непријатељи његови (Краљеви) и велики интриганти. Тако су једном приликом кад је Краљ као млад човек живео у Паризу, казали једном његовом кредитору, да он (Петар) није син кнеза Александра, већ они, Алексије и Божидар. То њихово писмо има он у својој архиви. Он неће да му се свети за то, али га презире и неће да зна за њега ни за његову мајку.

Једно после подне Краљ је обилазио имање, био сам и ја са њим. Источно од цркве засађена је шума и ту су заступљена сва шумска дрвећа, која расту у Србији. Хоће да има ту на свом имању сву шумску флору Србије.

Пошто смо обишли готово цело имање, вратисмо се натраг и тада Краљ задовољан и расположен, рећи ће:

„Ето видиш, ја немам сад никаквих трошкова, расходи су мали, имам краве, овце, водим неку малу економију, али све што уштедим, то бацам овде, да украсим и улепшам ово имање и Тополу. Нека и у Србији буде што лепо.”

Сад је предузео да зида себи Двор на Опленцу. Кад сам ја био, ударен је темељ, по свему изгледа да ће Краљ стално живети у Тополи и да ће чим се сврши с ратом абдицирати у корист сина.

Врњци. 14. августа. Мој зет Милан Петровић, који ради у Врховној команди, телефоном ми јавља 8. о.м. да се одмах кренем за Крагујевац, јер је то жеља престолонаследникова. Кренуо сам се одмах 9. о.м. и освануо сам у Крагујевцу. Истог дана увече био сам са Илијом Ђукановићем, професором и резервним капетаном, на вечери код престолонаследника. После вечере седели смо и разговарали о ситуацији.

Престолонаследник се много жалио на црнорукце у војсци који хоће да су *све и свја* у војсци, да жаре и пале, а да други одговара. Они су се – вели – толико осилили да хоће просто да заповедају, а то се не може трпети и он ће морати после рата да пречишћава са њима. Воја Живановић, пуковник, није дозволио да свештеник у цркви држи пригодну беседу о Петровудне на Краљев рођендан.

О ситуацији на бојном пољу био је велики оптимиста, јер је веровао у коначну победу савезника.

Једну врло утешну вест чуо сам од њега. Показао ми је депеше које је са Цетиња послао пуковник Пешић, началник штаба црногорске војске, у којима му јавља разговор са престолонаследником Данилом. Тако га је уверавао да он као добар Србин хоће и делом то да покаже, а то је да ће радити колико год може да се изврши уједињење Србије са Црном Гором. Он Санда (Александра) толико воли да би желео да њему придружи и Црну Гору, искрено жели да Српство буде уједињено и да Србија и Црна Гора буду једна држава, под једним Владаоцем. Воли да Црном Гором управља његов сестрић кога он воли као своје дете, но смета му његов луди брат. Има доста сметњи, али се он нада да ће их моћи савладати, иако му у томе највише сметају отац, брат и министар спољних послова.

У другим депешама опет су уверавања кнеза Данила о искрености његових намера.

Између осталог пуковник Пешић јавља, да је окупација Скадра од стране Црногораца, изазвала велико незадовољство код савезника који то не одобравају. Италијански и енглески посланик говорили су му да Србија треба са две дивизије да уђе у Црну Гору и ову заузме, и четворни споразум одобриће то заузимање.

Због тога је ђенерал Божа Јанковић дао оставку, јер је без његова знања као началника штаба, извршено заузеће Скадра. Краљ Никола каже да је то случајно учињено, да се није имала намера да се он обиђе, него нека остане и даље на томе месту. У том лицемерству Никола је ишао тако далеко да је плакао пред генералом молећи га да не иде из Црне Горе. Али је генерал Божа остао сталан – и отишао је, није му помогла сва глумачка вештина црногорског Господара.

Чуо сам од једног нашег официра, који је учио војеном вежбању црногорске војнике, да су они – а нарочито црногорска омладина – кад се враћа са вежбе, пролазећи поред двора, често пута викали *Живео краљ Пејтар!* А у двору су се чинили невешти, као да то не чују. И то је било најбоље.

Врњци. 15. августа. Са бојишта се ништа не чује, очекује се да Руси буду снабдевени муницијом, па је отворена општа офанзива. За Бугаре се сумња да ће напустити двојни савез, јер они имају уговор о савезу са Аустријом и Турском и неће се од њих одвојити па ма шта им се давало и обећавало.

Врњци. 27. августа. Отишао сам у Ужице да га после толико година видим, и каква разлика. Кад сам ја некада био, ишло је се на колима и требало је од Чачка читав дан путовати преко Јелице и Потајника, а сад се то пређе за неколико сати. Пут куда пролази жељезница врло је живописан,

нарочито између Овчара и Каблара, и не уступа по лепоти ништа Сићевачкој клисури.

Ужице је исто оно старо Ужице, непромењено, неулепшано, које је било кад сам га оставио пре 12 година, једина је измена у томе што је добило жељезницу.

Ткачка радионица, то је тековина старијег доба, и она омогућава пристојан живот великом броју сиротиње ужичке, нарочито женскадији. За развиће и напредовање ове корисне установе има се благодарити највише Малиши Атанацковићу моме куму.

У Ужицу је дивизија генерала Гојковића, њој је намењен задатак да иде у Сарајево.

Ишао сам и до Кремана са Мишом Тривићем, професором и послаником, и целим путем ишла је поворка коморцијских кола од наших нових суграђана из Старе Србије. Пут је био ванредан, војници су га поправили и одржавали у добром стању, такав је пут све до Вардишта у Босни. У Кремнима је био пук артиљерије. Уопште, на целом путу од Ужица до Кремана, свуд је се виђала војска. Војници су били здрави, чили, а стока урањена и угојена. Коморције су били – махом – Арнаути и Турци из Старе Србије и Македоније. Уз пут сам чуо где певају:

„Бог нек живи краља Петра, што нас лебом храни.”

У Кремнима су причали како је један сељак ухватио двојицу аустријских заробљеника, који су чак из Ниша побегли и предао их нашим властима.

У Ужицу и округу, велика је оскудица у животним намирницама, те је због тога све скупо. У Биосци у механи појео сам једну кајгану од четири јаја и платио за то 1^{1/2} динара. Нечувено! Кило јагњећег печења 3 динара, а пређе је било 40 пара и пола динара.

У Кремнима затечемо старца проту Захарију⁸¹, где се ди пред кућом. Његов дом је ваљда најгостољубивији дом у ужичком округу. Прота Захарије је друг школски мога оца, заједно су учили Богословију, и ево га где дочекује дубоку старост.

„Сретан сам – вели – да ми је Бог досудио да својим очима видим уједињење српскога племена.”

Кућа му је била пуна чељади, унук је изженио, и има праунучиће. Један му је унук учитељ и резервни капетан, у рату је био међу најхрабријим, и зато је добио Карађорђеву звезду с мачевима. Пред ручак дође један француски лекар и пелцова све против колере. Они иду од села до села и све пелцују. Плате имају 1000 динара месечно.

Увече смо подуже седели причали и разговарали, највише о Креманском пророку, како је многе ствари погодио, нарочито овај рат са Аустријом и њихов слом. Како сам ја раније већ слушао.

Преноћио сам ту и сутрадан се кренуо за Ужице.

Крушевац. 12. септембра. Данас се крећем за Тополу. Још 7. септембра добио сам од др Симоновића писмо у коме ми пише:

„Јуче дођох у Врњце на дуже одсуство. Жао ми је да Вас овде не нађох. Доносим Вам поздрав од Њ.В. Краља и жељу, да што пре дођете у Тополу, али на дуже време, бар на два три дана, најмање.”

Одазво сам се тој жељи и пошао сам, иако је путовање било скопчано са највећим тешкоћама, јер су – услед бугарске мобилизације – трупе рокиране са северне на источну

---

⁸¹ Прота Захарије Захарић (1836-1918). Кремански парох, кум чувене видовњачке породице Тарабића.

границу, те су због тога путнички возови морали као споредни да дуго чекају.

У Сталаћу сам дуго чекао и тек после пола ноћи ја покажем шефу станице моју дозволу од Врховне Команде да могу и војним возовима путовати, те ме он смести у фургону код возовође, и тако једва дођох у подне у Младеновац, и после једног сата кренем се за Аранђеловац, пошто сам напред јавио Управнику Двора да ми пошље кола. Кад сам стигао у Аранђеловац шеф станице ми каза да је аутомобил пошао из Тополе и да ће стићи брзо. И заиста после 15 минута Краљев аутомобил је стигао и за пола сахата био сам већ у Тополи. Стан сам добио у новој основној школи, у соби ађутантовој. Око 5 сати кренуо сам се полако уз Оплепац, ка стану Краљевом, који станује у кућици намењеној свештенику.⁸²

Кад сам изашао пред Краља, он је био задовољан што сам одмах дошао. Жалио се на самоћу, иако се тачно обавештава о свему сваки дан, иако му с времена на време долазе министри да га још боље обавесте о ситуацији, ипак му је досадно. Једино убрзава рад на довршењу и улепшавању цркве и имања.

„Ето видиш – рећи ће ми Краљ једнога дана – ја сад живим врло скромно, и све што уштедим дајем нешто војсци и сиротињи, а нешто бацам овде на цркву и имање, хоћу да створим нешто лепо, нек се знаде да сам царовао, како оно каже наш народ за Немањиће.”

И заиста дирљива је његова љубав према Карађорђевој Тополи и према задужбини коју он подиже сада и која је заиста величанствена. Изнутра је подигао мермерне столове, облаже је мермером. Ограду око цркве, која је упола била

---

⁸² Западно од цркве саграђена је црквена кућа за управљање послом. За време рата, све до повлачења 1915. године, краљ Петар је у њој становао.

готова срушио је и подиже је од мермера. Одмах иза цркве подиже кућу за себе, на имању прави путеве вештачке. На једном делу имања пресадио је све шумско дрвеће које се налази у Србији. Поручио је да му се изради један лав од мермера, који ће метнути пред црквом у порти. На уласку у имање је величанствена капија од мермера, са изрезаним породичним грбом.

Бавио сам се у Тополи више од 2 недеље. Сваки дан су долазили извештаји – и то по неколико пута дневно – и баш тада одпочеле су борбе око Београда и Смедерева, а 23. и 24. чула је се грмљава топова, једну ноћ просто нисам могао спавати од силне грмљаве, а небом су шарали светлаци од рефлектора. Морам признати да иако сам увек био оптимистички расположен, ипак сам једног дана био врло нерасположен отишао код Краља, који примети моју забринутост.

„Шта је, ти си се уплашио?”

„Величанство, бринем шта ће од нас бити.”

„Биће све добро, ми смо у лепом друштву.”

„Знам али док наши савезници стигну, нас ће Немци прегазити.”

„Ти не познајеш нашег војника, даћемо ми Немцима такав отпор да ће се они чудити. Ми ћемо их тући.”

„Али ако ударе Бугари с леђа, ми се не можемо тући на два фронта.”

„Стићи ће савезници, и они ће у Новој Србији с њима се кусурати.”

Ово самопоуздање и ова вера и мене је охрабрила.

Остао сам још неколико дана и 26. кренем се аутом за Младеновац. Краљ ми при поласку даде три сандука, два да их предам на чување Народној Банци, што сам и учинио, а један пун артија да прегледам.

У Младеновцу се попнем у воз који је долазио из Раље, један вагон путнички био је сав узлупан, јер су са аероплана бацили бомбу на њега. Рањено је било преко 30 душа махом избеглица, жена и деце. Овај догађај није најбоље утицао

на душевно расположење, па још кад стигосмо у Туприју, а немачки аероплан стаде кружити над нама, не беше нам најмилије, срећом оде не бацивши ниједну бомбу – сигурно да је није имао. На путу до Сталаћа и Крушевца свуд ужурбаност, покрет војске. Приспео сам у Крушевац здраво и добро.

Овим редовима из пете свеске *Успомена* завршава се рукопис

[Приређивач рукописа ради целовитости тога периода додаје *Успомени на Краља Петра* дневничке белешке од 5. до 19. октобра 1915, сачуване у породичној архиви, које се односе на препоруку краља Петра Ружићу да прегледа архиву у једном сандуку].

5. октобар.⁸³ Кад сам видео да Немци напредују, а слушајући да су пошли великом војском, ја сам био тврдо уверен, да им не можемо одолети. Сетио сам се артија, које сам понео од Краља, да их легитимично погледам. Бојао сам се да нека важна ствар не падне непријатељу у руке.

Међу артијама наиђем на једно јеванђеље, које сам још у Тополи видео међу артијама које ми је Краљ дао, а за које ми рече да су биле код Душана Вујића и да их у двору нико није прегледао. Поново почнем да прегледам то јеванђеље и у први мах ми се учини да је то обично јеванђеље из кнеза Милоша и оставим га.

---

⁸³ С. Радовић. *Несаница збој Мирослављевој јеванђеља. Једно њисмо Доброслава Ружића пресјолонаследнику Александру Карађорђевићу*. Историјска баштина 14. Ужице, 2005.

18. октобар.⁸⁴ Беше недеља и ја опет почех, да прегледам јеванђеље. У један мах учини ми се да слике, иницијали сећају на копију Мирослављевог јеванђеља, али ми не беше ни на крај памети да би то могао бити оригинал. За оригинал се говорило да је украден и однесен у иностранство. Јован Томић сумњао је једно време на Андру Гавриловића, ни крива ни дужна.

Изненада ми паде у очи да су листови мастилом пагинирани. Почех да га читам и да га боље загледам, при крају, наиђем на ђака Глигорија, који је писао за Кнеза Мирослава. Кад то видех, срце ми застаде, руке су ми дрхтале од узбуђења и мишљах да сањам.

Је ли могуће да је најстарији српски писани споменик у мојим рукама?

А кад се прибрах, онда је наступио страх, та ово ми је могао неко украсти и однети!

Било је вече и ја целу ноћ ока не склопих. Одмах сутрадан написао сам писмо Престолонаследнику. Одјурio сам к њему, да Јеванђеље предам са писмом.

„Крушевац, 19 окт. 915.

Ваше Височанство

Кад сам се враћао из Тополе, где сам по позиву Њ. Величанства Краља био, Краљ ми је предао два Његова сандука да их предам Народној Банци, што сам и учинио. А један сандук са артијама дао ми је да их прегледам и средим, пошто сам ја тај посао већ радио у Народној библиотеци.

Ја тај сандук нисам прегледао, до пре неки дан, хтео сам да видим да нема какви важни ствари, које не би требало да дођу у непријатељске руке, и на моје велико изненађење, наиђем на Мирослављево Јеванђеље, које ми је част да Вам предам на чување где ће бити

---

⁸⁴ Исто

сигурније но код мене. Таква реткост и скупоценост мора бити у сигурнијим рукама.

Морам Вам напоменути да је Краљ дајући ми да прегледам те артије, казао да је тај сандук био код Душана Вујића, и да је враћен после његове смрти, и да га нико није у Двору отварао.

Вашег Височанства одани
ДобрМРужић.”

Његовом чуђењу није било краја.

„Е, Ви сте баш поштен човек – рече ми – ово сте могли сакрити и добити за њега 200 – 300 хиљада, па чак и пола милиона дали би Вам за њега у Америци.”

„Височанство, волим ја да ми је савест мирна и чиста, но не знам какве паре.”

И збиља, ја сам био тако задовољан и расположен због тога да сам заборавио да је непријатељ у Србији и да јури ка Крушевцу.

При расанку Престолонаследник ми рече:

„Можда ћемо са овим Јеванђељем бити сретнији?”

„Ако само дођу савезници”, додах ја, а Он потврди, смејући се.

3. новембар.⁸⁵ Када је Краљ стигао возом у Крушевац, Добру Ружића је примио у вагону. У свом дневнику Краљ Петар је записао: У 18.20 часова, Добра дошао на воз. Мало с нама вечерао, каже да је нашао Мирослављево јеванђеље и предао га Наследнику.

---

⁸⁵ С. Бојић. *Мирослављево јеванђеље у Крушевцу током Првој светској рати*. Крушевац, 2005.

ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ ИЗБЛИЗА

Повремено се укаже стручној јавности да су сачуване породичне архиве значајне и да обогаћују наше представе о општепознатим догађајима из прошлости. При томе, однос појединца наспрам историје, субјективне истине према току догађаја, увек побуђује радозналост посматрача и читалаца са стране, поготову ако се историја времена уплела у живот те личности и она се нашла у улози да изблиза посматра протекле догађаје. Једна од личности са улогом сведока о протеклим догађајима је дворски саветник и велики пријатељ краља Петра Добросав М. Ружић чију је архиву сачувао до данашњег дана његов унук проф. Машинског факултета (у пензији) др Доброслав Д. Ружић. Породична архива Ружића, претрајала је читав век у две картонске кутије, у једној кутији била су писма, персонална обавештења, лична документа и рукописи Добросава Ружића, а у другој грађа која се односила на Милоша Црњанског, зета породице Ружић. У послератном периоду архива је била запретана, а о њеном творцу, дворском саветнику, министру у влади Краљевине Србије, краљевом пријатељу и човеку који је надзирао градњу краљеве задужбине на Опленцу, мало се знало. О њему се нешто више писало тек у седмој деценији двадесетог века, када је књижевни историчар, Благоје Живковић (1965) приредио допуњено издање Ружићевих козерија са називом *Ђергани*. Следеће године угледни чачански часопис *Градац* (1966) објавио је краћу Ружићеву биографију и два одломка из необјављених рукописа.

Потом су, после неколико деценија, из оних картонских кутија, које сам претходно поменуо и које је помно чувао унук, као дух из боце, испливали рукописи са феминолошким темама, есеји о великим људима и путописи по Црној Гори (прве две књиге објављује чачански издавач, *Легенда*, а путописе по Црној Гори објављује подгорички издавач *Циг*). У поплави мемоарских књига, успомена, сећања, дневника о стогодишњици *Великој раји*, рукопис Добросава М. Ружића, зарад завидне умешаности и лично виђења и наспрам деликатној улози коју је имао, заслужује сву нашу пажњу поготову што је писац *Успомене на краља Петра*, на предлог Љубомира Каљевића прихватио се улоге саветника краљу Петру јер је овај, дошавши у средину у којој не познаје никога, „у овој ѿлами ѿарѿијској он нема криѿеријума за оцену, не ѿознаје људе, а ѿо може да буде од шѿејних ѿоследица ѿо земљу, а Краљ ѿак не би рад био да буде неѿравичан и ѿрисѿрасан. Њему ѿреба један човек, који би био ѿријаѿељ и њему и земљи, а на чију оцену би се моѿао ослонѿиѿи”. Из овога, Каљевићевог, образложења се може наслутити да је писац *Успомене* имао из позадине врло значајну улогу и утицај на Краљеве одлуке о неким личностима и догађајима. Рецимо, мало се зна о томе како је покренут политички лист *Србија*: „Краљ ми је још раније био ѿнудио 1.000 динара месечно да дам коме који ће ѿокренуѿи чѿѿо ѿолиѿиѿички лист, без ѿарѿијској обележја. Ја сам нашао Драѿуѿина Илића, ѿесника, и он је ѿокренуо лист *Србију*, не знајући ѿачно од куда је ѿа ѿомоћ. Говорио сам му да новац даје мој ѿашеној Јова Милошевић из *Трсѿа*”.

Оквир у коме се, као у роману, догађа радња је Двор са дворским интригама, кризама владе, страначким подметањима.

У првом делу рукописа аутор повремено оживљава прошлост, даје слике династије Обреновића. Тој сврси служи детаљ који Ружић као библиотекар краљеве библиотеке,

ради приказа бахатости последњег Обреновића, илуструје. То је слика: Устав у корпи за отпатке!

„У кошу за харџију, нашао сам једно њисмо (кондоленцију) шаха њерсијског, њисмо дирекџора њолице у Прагу, а међу лисџовима књига, њо једно њисмо Милуџина Гарашанина, Сџојана Новаковића, М. Кр. Ђорђевића и два њисма краља Милана (ова два њисма дао сам њринџези Јелени за њену збирку). У кошу за баџање харџије нашао сам и Усџав којеј је краљ Александар дао у сџоразуму са њарџијама (са сџиране су биле њримедбе краљеве)“.

Устав у корпи за отпатке је слика Србије с краја 19. и почетка 20. века!

То оживљавање прошлости, та слика духовне запуштености, послужиће аутору Усџомене као могућност да назначи оно што ће са променом, са доласком краља Петра, добити:

„У џако разривеном њарџијском живоџу иде су владале сџирасџи и њарџијски њнџереси, није било лако владаџи усџавно и њо законима. Свака њарџија очекивала је заџиџиџу и њомоћ од Краља, свака је мислила да је само она сџособна да уџравља земљом“.

Повремено се нађу занимљиви детаљи као што је опис најзначајнијег догађаја 1904. године – крунисање краља:

„Круна је била најрављена њо моделу њрофесора Валџировића у Паризу, од комада Карађорђевог џоџа. За време крунисања у цркви Краљ је морао неколико њуџа да скида круну и да је даје џенералу Груџићу да је држи. Круна је била веома џешка“.

(Симболично, круна је била тешка у земљи Србији у којој свака странка је мислила само да је она способна да управља земљом).

Читалац ће запазити јак моралистички нагласак којег аутор рукописа ставља приликом представљања нарочито оних личности које су се вешто прилагођавале промени режима или страначке припадности. Отуда обиље

позитивних и негативних примера као што је престојаванье генерала Магдаленића који „на њас да је краљ Александар верио се са њом Драгом Машин, њу веридбу најошћрије је осуђивао, ња кад му је њосле од краља дајно за ѡенерала, и кад је њостављен за дивизијара београдској, он је њостјао највајшренији бранилац ње моншћроозне веридбе.”

У галерији несимпатичних личности наћи ће се и министар Андра Николић: „Ах, како је био мизеран и јадан овај Андра њод Обреновићима, није смео ни зуба њомолићии, а сад једној усћавној владаоца назива слабим”.

Део мемоарско-дневничких записа је приповедање о оним Карађорђевићима за које дворски саветник нема симпатија, нарочито о Ђорђу Карађорђевићу и кнезу Арсену, оцу кнеза Павла, који је био „раскошан њусћолов, живео је разуздано, бесно, иако је имао једну од најлејших и најбојатијих жена руске арисћократије – од њородице кнеза Демидова”.

Знатан део рукописа односи се на подметања „клипова” књаза Николе српском Двору које је било таквих размера да је руска влада после посете краља Петра 1911. саопштила кнезу Николи „да се мане једном изазивања и вређања Србије, јер ће се ѡрвом ѡтаквом ѡриликом одузетии сва њомоћ коју му Русија даје. И ѡо је ујалило. Сад и кнез Никола ћућии”.

Ма колико се писац Усћомене и дворски саветник Ружић трудио да приликом писања својих запажања задржи став објективног посматрача који је „на извору”, он исказима: „ја сам предложио Краљу”, „Краљ ме упитао зашто чекам позив”, „Краљ ме задржао на вечери”, „играо сам шаха са Краљем”, потврђује утицај саветника на Краљеве одлуке, почев од културе до светске политике о чему говоре два примера:

„Краљ ми каза да ме је звао да чује мишљење о ѡесмама шћоо су сћииле за химну. Најбоље су биле шћри од А. Шаншћића из Мосћара, ѡесме су с малим варијацијама биле једнаке и мада нису биле нишћиа ванредне, ићак су биле ѡуне духа и шћнденције”.

У сали за њушење ишрали смо шаха Краљ и ја. Разговор се водио о револуцији у Русији (1905) – Уставиности је ишребало даиши раније, а не да се она револуцијом извојевава, рекао је Краљ”.

Упозорење о придржавању Устава, с почетка рукописа и истицање вере у личност краља Петра који твори своју историју, ставља писца у улогу не само сведока већ и активног учесника у збивањима у српском друштву и култури у првим деценијама 20. века.

Његови мемоарско-дневнички записи представљају драматичан период српске историје 1903 – 1915. године када се на тлу Србије сукобљавају аустријски, француски, енглески и руски интереси. Поред тога, Србију потресају и разне дворске интриге, кризе у влади а и интриге књаза Николе који стално претендује на српски престо. Све је то описано са доста детаља.

Осликавајући повремено и атмосферу која је тих година представљала духовни и животни контекст великих догађаја, не занемарујући при томе ни портрете како знаменитих тако и минорних личности које су давале тон поменим збивањима и пресудно одређивале њихов ток.

Овај занимљиви период српске историје добио је у Ружићу озбиљног писца мемоарско дневничке прозе који показује интересовање не само за објективно значајне политичко-културне догађаје, него и за нуз појаве које се дешавају око тих догађаја које су приповедачким перфектом приповедане:

„Био је 25. новембар, кад ме је Краљ иозвао ишелефоном. Кад сам оишишао, Краљ се жаљаше на минисшра Миловановића, који се ишрави већи аусшрофил од ирофа Форіача [аусшроуіарски иосланик у Беоіраду]. За љубав ручка Форіачевоі учинио би све”.

Усиомену на краља Пеішра треба читати као узбудљиво лично виђење догађаја са мноштвом детаља који побуђују радозналост читаоца да их испитује и пореди са

општеприхваћеним тумачењима догађаја. При томе, не треба испуштати из вида да су записи нека врста поруке поштеног и оданог човека династији Карађорђевића које он оставља као прилог историографији првих деценија двадесетог века.

Овакви рукописи имају своје место у српској мемоарској прози.

Мр Слободан Радовић

КРАТКЕ БИОГРАФИЈЕ АУТОРА И ГЛАВНИХ ЛИЧНОСТИ

(Саставио Д. Д. Ружић)

КРАТКА БИОГРАФИЈА АУТОРА

Добросав (Доброслав) - Добра Ружић

(Чачак, 1/14.7.1854 – Крушевац, 13/26.10.1918)⁸⁶.

Први брак: Драга Николић (Ужице, 1866 – Ужице, 1890).

Деца: Љубиша (Ужице, 1883 – Ужице, 1883), Анка (Ужице, 1885 – Јонско море, 1917), Милош (Ужице, 1889 – Аргентина, 1936).

Други брак: Олга Пиштељић (Бањалука, 1868 – Београд, 1924).

Деца из другог брака: Видосава (Ужице, 1893 – Београд, 1978), Десанка (Ужице, 1897 – Београд, 1901), Јован (Београд, 1898 – Београд, 1973), Драгослав (Београд, 1901 – Београд, 1989), Милена (Београд, 1903 – Београд, 1973), Загорка (Београд, 1904 – Београд, 1992).

*„Као оџац, веома сѣрої и некад најрасиїј.“*⁸⁷

Детињство скромно, школовање, из материјалних разлога, тешко. 1873. одлази из Београда. Студира у Цириху, Минхену. Одличан је као студент. 1876. по избијању српско-

---

⁸⁶ С. Радовић. *Краљев библиотекар. Из животоа Добросава Ружића (1854-1918)*. Изд. Градска библиотека Владислав Пејковић Дис, Чачак, 2014.

⁸⁷ Драгослав Ружић. *Успомене*. Рукопис. Београд, 1973-1977.

турског рата, долази као добровољац. Враћа се у Немачку, ради докторску дисертацију која му је усвојена у рукопису, завршни испит полаже одлично из Зоологије и Ботанике, а из споредног предмета – Филозофије, пада. Из финансијских разлога мора да се врати у Србију.⁸⁸ Два пута поднете молбе за одобрење трошкова ради полагања завршног испита на докторским студијама бивају му одбијене.

1878. постављен је за предавача Ужичке гимназије. По струци је природњак, па му дају да предаје минералогiju, ботанику, зоологију, физику, хемију, а и немачки.

1892. путује до Црне Горе где се упознаје са кнезом Петром Карађорђевићем. 1894. ухапшен је и осуђен на 3 године затвора *због велеиздаје*. 1895. Краљ Александар Обреновић указом помиљује осуђене радикале. 1897. Савет Филозофског факултета Велике школе предлаже га да предаје зоологију, али краљ Милан поцепа указ и телефоном из Ниша нареди да се Добра одмах отпусти из службе.⁸⁹ 1898. сели се са породицом у Београд. 1899. осуђен је од преког суда на две године затвора због нештампане козерије. 1900. Краљ Александар Обреновић поводом своје женидбе, амнестира осуђене. 1903. као сенатор за округ ужички, члан је званичне државне делегације која кнезу Петру Карађорђевићу у Женеви уручује одлуку о избору за краља. Краљ Петар га поставља за библиотекара Краљевске библиотеке, а затим за министра просвете. На предлог краља, Народна скупштина га бира за државног саветника у којем звању остаје до краја живота.

---

⁸⁸ Д. М. Ружић. Успомене и доживљаји Доброслава Ружића. Рукопис. 1901-1914.

⁸⁹ Исто

„Устајао је рано, око 6 часова, будио и децу, пио своју црну кафу и читао новине. Одлазио је у канцеларију још док су је чистијашнице сиремале. Излазио је последњи.”⁹⁰

Добрин син записује следећу анегдоту:⁹¹

Једне вечери изненада телефоном позове краљ нашег оца да одмах дође на разговор. Отац одговори: „Не моју Ваше Величанство”, јер је управо био јео бели лук, а знао је да је краљ Петар не доноси. Пошао је краљ инсистирао отац је ипак морао да оде. Пишамо ми оца да довраћку: „И шта је даље било?” „Вероватно ћу морати да бајалим бели лук.”

1910. краљ Петар га лично опуномоћује као председника Одбора за подизање задужбине Карађорђевића на Опленцу, а он 1912. предаје краљу кључеве задужбине.

1914. по избијању Великог рата, одлази са породицом у избеглиштво (Аранђеловац, Врњачка Бања, Крушевац). 1915. по краљевом позиву одлази до Тополе где му краљ даје један сандук у којем он у Крушевцу проналази Мирослављево јеванђеље и одмах га предаје престолонаследнику Александру.⁹²

1916. ухапшен је и интерниран у логор Нежидер у Аустрији, а убрзо је ухапшена и Олга и одведена у логор Цетлег у Мађарској.

1918. ослобођен као тежак болесник, враћа се у Крушевац.

Добрин син бележи:⁹³ Отац лежи тешко болестан, око њега наша мајка Олиа, мало њре њога и сама њушњена из лојора, са нама, децом. Отац нам се у једном њренушњу окреће и каже: „Децо моја, не остављам вам никакво бојаштво, али вам остављам часно име”. На је мајка која седи

---

⁹⁰ Драгослав Ружић. *Успомене*. Рукопис. Београд, 1973-1977.

⁹¹ Исто

⁹² Д. М. Ружић. *Успомена на Краља Петра*. Рукопис. 1903-1915.

⁹³ Драгослав Ружић. *Успомене*. Рукопис. Београд, 1973-1977.

и крѣи чарайе на ѿечурку каже му: „Е, мој Добро, можеш ѿи ѿо мачку о реѣ да окачиш”. А Добра ће: „Оліа, Оліа, како можеш ѿако?”

Убрзо, 13/26. октобра, 1918, Добра умире у Крушевцу где је и сахрањен, а његови посмртни остаци су 1919. пренети у Београд.

У Србији две улице носе његово име: у Београду *Ружићева улица*⁹⁴, а у Ужицу *Улица Доброслава Ружића*⁹⁵.

---

⁹⁴ План града Београда.

⁹⁵ План града Ужица

КРАТКЕ БИОГРАФИЈЕ ГЛАВНИХ ЛИЧНОСТИ

Краљ Петар I Карађорђевић^{96 97 98}

(Београд, 29.6/12.7.1844 – Београд, 16.8.1921).

Супруга: Кнегиња Љубица – Зорка Карађорђевић.
(Цетиње, 11/24.12.1864 – Цетиње, 4/17.3.1890).

Венчање: 1883. Цетиње. Кум: Руски цар (заступао га царски ађутант Денисов). Сва деца су рођена у Кнежевини Црној Гори:

Јелена (22.10/4.11.1884 – Ница, Француска, 16.10.1962),
Милена (1886-1887), Ђорђе (27.8/9.9.1887 – Београд, 17.
0.1972), Александар (4/17.12.1888 – Марсељ, Француска,
9.10.1934), Андрија (1890-1890).

Основна школа и гимназија у Београду, даље школовање у Швајцарској и Француској. 1862-1864. Војна Академија Сен-Сир (*École spéciale militaire de Saint-Cyr*). У Легији странаца одликован, у француској војсци ратује у Француско-

---

⁹⁶ Д. М. Ружић. *Успомене и доживљаји Доброслава М. Ружића*. Рукопис. 1901-1914.

⁹⁷ Ж. Марковић. *Краљ Петар Први*. Нар. Библиотека Ресавска школа. Деспотовац. Крагујевац, 1998.

⁹⁸ М. Станојевић. *Портрети народнога краља*. Филол. Фак. Београд; Филол.-уметн. Фак. Крагујевац; Чигоја штампа, Београд, 2005.

пруском рату. У босанско-херцеговачком устанку учествује под псеудонимом *Пејтар Мркоњић*.

1903. Народна Скупштина га 2/15. јуна бира за краља.

1904. је крунисан. Краљ Србије је од 1903. до 1918.

Јуна 1914. преноси краљевска овлашћења на престоноследника Александра због погоршаног здравственог стања. 1915. са војском се повлачи преко Албаније. Доживео је стварање нове државе. Краљ Срба, Хрвата и Словенаца је од 1918. до 1921.

Умире 16. августа 1921. и сахрањен је у задужбини на Опленцу.

Кнегиња Јелена Карађорђевић
– **Јелена Петровна Романов**^{99 100 101}

(Ријека Црнојевића, Црна Гора, 22.10/4.11.1884 – Ница,
Француска, 16.10.1962).

Са оцем и браћом живи на Цетињу где је и васпитавана, касније прелази у Женеву. 1903. Долази са оцем и братом Александром у Београд.

1911. венчање у Санкт Петербургу, са руским кнезом Иваном (Јованом) Константиновичем Романовим (1866-1918), сином Великог кнеза Константина Константиновича, унуком цара Николаја I. Деца: 1914. Јекатерина, 1915. Всеволод.

1917. по избијању Октобарске револуције, добровољно прати мужа у изгнанство. Ухапшена је, била је у затвору у Перму, па у Москви. Ослобођена, успева да са децом избегне судбину мужа и његове браће који су живи бачени у рудник у Алапајевску. Бежи из Русије у Европу, враћа се у Србију, где живи до смрти оца Петра, а тада одлази у Француску, где умире 1962.

---

⁹⁹ Галина Шевцова. *Кнегиња Јелена Карађорђевић – Јелена Петровна Романов*. Фонд Стратегической Культуры, fondsk.ru, 17.10.1962.

¹⁰⁰ Д. М. Ружић. *Успомене и доживљаји Доброслава М. Ружића*. Рукопис. 1901-1914.

¹⁰¹ Д.М. Ружић. *Успомена на Краља Петра*. Рукопис. 1903-1915.

Принц Ђорђе Карађорђевић^{102 103}

(Цетиње, 27.8/9.9.1887 – Београд, 17.10.1972).

До 1894. са оцем, сестром и братом живи на Цетињу, касније прелази у Женеву. Одлази у војну школу у царској Русији. 1903. као најстарији син добија титулу престолонаследника. 1909. абдицира, остаје принц, а престолонаследник постаје Александар. Учествоје у оба Балканска рата и Првом светском рату када је тешко рањен. Прека нарав га доводи у многе неприлике. 1925. је ухапшен и смештен у Специјалну психијатријску болницу у Горњој Топоници код Ниша где дочекује Други светски рат. 1944. по ослобођењу, остаје у Београду и живи као пензионер.

Умире 1972. Сахрањен је у задужбини свога оца на Опленцу.

---

¹⁰² Д. М. Ружић. *Успомене и доживљаји Доброслава М. Ружића*. Рукопис. 1901-1914.

¹⁰³ Д.М. Ружић. *Успомена на Краља Пејра*. Рукопис. 1903-1915.

Принц/краљ Александар I Карађорђевић^{104 105 106}

(Цетиње, 4/17.12.1888 – Марсељ, Француска, 9.10.1934).

Супруга: принцеза Марија од Румуније (Гота, Немачко царство, 9.1.1890 – Лондон, 22.6.1961). Венчање: 6. јуна 1922. године.

Деца: Петар II Карађорђевић (1923-1970), Томислав Карађорђевић (1928-2000), Андреј Карађорђевић (1929-1990).

До 1894. живи на Цетињу, где је и васпитаван, касније прелазе у Женеу. 1903. долази са оцем и сестром Јеленом у Београд. После Ђорђевог абдикације, постаје престолонаследник. 24. јуна 1914. постаје Регент када се краљ Петар I због болести повлачи. У Првом светском рату је врховни заповедник српске војске. 1915. војска се са краљем и регентом повлачи преко Албаније на острво Крф. По завршетку рата, 1. децембра, Регент Александар проглашава уједињење. Децембра Влада објављује стварање нове Краљевине. 1921. после смрти оца, постаје Краљ СХС, а касније Краљ Југославије. 9. октобра 1934. убијен је у Марсељу. Сахрањен је у Цркви Светог Ђорђа на Опленцу. Краљица Марија умире 1961.

---

¹⁰⁴ Д. М. Ружић. *Успомене и доживљаји Доброслава М. Ружића*. Рукопис. 1901-1914.

¹⁰⁵ Б. Петрановић. *Историја Југославије 1918-1978*. Нолит, Београд, 1980.

¹⁰⁶ Љ. Димић. *Историја српске државности*. Нови Сад. Огранак САНУ. 2001.

Кнез Арсеније - Арсен Карађорђевић^{107 108}

(Темишвар, Румунија, 3/16.4.1859 – Париз, Француска, 19.10.1938).

Рођени млађи брат кнеза, касније краља, Петра.

1877. после Константињске официрске академије служи у руској војсци. 1883-1885. као француски официр рањан. 1889. у Легији странаца. 1892-1895. Брак са кнегињом Аурором Павловом Демидов ди Сан Донато. Добијају сина Павла, којег, после развода, поверавају кнезу Петру у Женеви. 1905. у Руско-јапанском рату. Добија највише руско одликовање златну сабљу и унапређен је у чин генерала. У Балканским ратовима је командант коњичке дивизије. Затим је у Русији генерал Царске гарде. У Октобарској револуцији је ухапшен, па ослобођен пресудом пред совјетским судом. Одлази у Француску, где 1938. умире у Паризу. Сахрањен је у цркви Св. Ђорђа на Опленцу.

Учесник је девет ратова, имао четрнаест двобоја, од свих официра у српској историји имао највећи број одликовања.

---

¹⁰⁷ Д. М. Ружић. *Успомене и доживљаји Доброслава М. Ружића*. Рукопис. 1901-1914.

¹⁰⁸ Д. М. Ружић. *Успомена на Краља Петра*. Рукопис. 1903-1915.

Књаз/краљ Никола I Петровић-Његош^{109 110}

(Његуши, 7/20.10.1841 – Антиб крај Нице, Француска, 2.3.1921).

Супруга: Милена Петровић Његош. Деца: Јелена Савојска, Зорка Карађорђевић, Милица Николајевна Романов, Анастасија Стана Николајевна, Данило Петровић, Ана од Батенберга, Мирко Петровић, Петар Петровић, Ксенија Петровић Његош.

Књаз Црне Горе: 1860-1910. Краљ Црне Горе: 1910-1918.

Пет ћерки је удао у познате европске династије.

1910, на педесету годишњицу владавине, проглашава се краљем. Реформише државну управу, осавремењује војску, удара темељ правном систему. Влада аутократски, чиме у Црној Гори стиче бројне непријатеље. За време његове владавине Црна Гора добија међународно признање и знатно територијално проширење. У Првом светском рату Црна Гора капитулира 1916, Никола се са владом склања у Француску у изгнанство из којег се не враћа. По завршетку рата на Подгоричкој скупштини бива збачен са власти. 1921. умире у емиграцији.

---

¹⁰⁹ Д. М. Ружић. *Успомене и доживљаји Доброслава М. Ружића*. Рукопис. 1901-1914.

¹¹⁰ Д. М. Ружић. *Успомена на Краља Петра*. Рукопис. 1903-1915.

Никола П. Пашић^{111 112}

(Зајечар, 6/19.12.1845 – Београд, 10.12.1926).

По образовању инжењер, најмање се бавио својом струком. Оснивач и вођа Народне радикалне странке. 1883. после Тимочке буне¹¹³ бежи у Бугарску, где живи шест година. У одсуству осуђен на смрт, али 1889. помилован. Председник Народне скупштине, градоначелник Београда, председник владе, министар спољних послова. 1913. предводи делегацију Краљевине Србије на мировној конференцији у Букурешту. 1919. предводи делегацију Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу. 1921-1926. премијер Краљевине СХС. 1926. Изненада преминуо.

---

¹¹¹ В. Казимировић. *Никола Пашић и његово доба, 1845-1926*. Београд, Нова Европа, 1990.

¹¹² Ђ. Раденковић. *Пашић и Јујославија. Београд, Службени Лист СрЈ. 1999.*

¹¹³ Тимочка буна 1883. Потписе за помиловање осуђених прикупљала Марија Фјодоровна Зиболд (Рига, Летонија, 1849 – Београд, 1939), прва жена лекар у Србији, касније управница војне болнице у Скопљу са чином мајора српске војске. Петицију уручила краљу Милану, који је радикале помиловао, а њу протерао из Србије.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Авакумовић Јован, 12, 20
Адамовић Јова, 103, 104
Алиmpiћ Душан, 120
Антонић Василије, 32, 66
Атанацковић Јован, 32
Атанацковић Борисав – Малиша, 52, 228
Балугџић Живојин, 27, 42
Бацетовић Аксентије, 18
Богићевић Милош, 105, 220, 221
Богишић Валтазар (Балтазар), 84
Бојовић Петар, 52, 53
Вазов Др Борис, 57
Валтровић Михаило, 21, 237
Васић Драгомир – Драгиша, 100
Васић Милоје, 110, 124, 224
Васић Милош, 40, 45
Велимировић Петар, 80, 86, 88, 89, 95
Вељковић Војислав, 39, 70, 75, 81
Веселиновић Јанко, 63, 64
Војновић Лујо, 67, 68, 69
Вујић Душан, 101, 166, 232, 234
Вуковић Гавро Миљанов, 25, 84
Вучетић Паскоје – Пашко, 39
Гаврило V Патријарх српски – види Дожић
Гавриловић Андра, 56, 57, 102, 103, 104, 233
Гамбета Леон, 84
Гарашанин Милутин, 19, 237
Генчић Ђорђе, 108
Георгијев Мих. Тешов, 57, 58
Голуховски гроф Агенор, 189, 190
Глигорије Ђак, 233
Грол Милан, 160
Грујић Сава, 32, 103, 160
Грујић Славко, 94

- Давидовић Љубомир – Љуба, 32, 38, 70, 77, 82, 83, 89
- Димитријевић Драгутин – Апис, 32, 108, 199, 201
- Динић Др Коста, 32, 34, 35, 36, 40, 41, 43, 45, 58, 59, 60, 63, 65, 69
- Дожић Меденица Ђорђе, 156
- Драгутиновић, 185, 186
- Драшковић Милорад, 39, 82, 160
- Дрндаревић Милан, 12, 13
- Ђорђевић Андрија, 39
- Ђорђевић Владан, 166
- Ђукановић Илија, 110, 124, 159, 160, 195, 224, 226
- Ђурић прота Милан, 15, 24, 25, 29, 33, 34, 35, 38, 52, 53, 96, 110, 157, 158
- Емануеле краљ Виторио III, 38, 73
- Живановић Живан, 199
- Живковић Петар, 35, 53, 100, 101
- Жујовић Алекса, 161
- Жујовић Јован, 32, 35, 75, 81, 89, 160
- Захарић прота Захарије, 229
- Извољски Александар Петровић, 95
- Илић Драгутин, 79, 236
- Јаблански Д. М., 57
- Јакшић Гргур, 164, 165
- Јанковић Божидар, 227
- Јанковић Драгомир, 157
- Јевтановић Глигорије (Григорије), 155, 156
- Јовановић Ђорђе, 211
- Јовановић Јован, 165, 169, 170, 171
- Јовановић Константин – Коста, 224, 225
- Јовановић Љубомир, 14, 89, 109, 114, 115
- Јовановић Милан, 32
- Јозеф цар Фрања, 23, 24, 58, 72, 94, 106, 152, 173, 182, 187, 192
- Јуришић – Штурм Павле, 100
- Каљевић Љубомир, 16, 17, 18, 236
- Карађорђевић Алексије, 225
- Карађорђевић кнез Александар, 219, 222, 225
- Карађорђевић принц Александар, 8, 32, 34, 69, 98, 99, 134, 137, 142, 147, 166, 180, 186, 210, 220, 221, 222, 226, 232, 252
- Карађорђевић кнез Арсеније – Арсен, 8, 37, 41, 42, 65, 188, 195, 221, 238, 252
- Карађорђевић принц Ђорђе, 8, 14, 34, 42, 64, 71, 97, 98, 99,

- 100, 101, 102, 120, 121, 134,
137, 144, 154, 162, 165, 177,
178, 179, 180, 181, 185, 186,
187, 189, 190, 238, 250
- Карађорђевић кнегиња Јелена,
8, 39, 58, 59, 74, 79, 90, 91, 99,
147, 150, 151, 152, 174, 249
- Карађорђевић принц Павле,
39, 178, 190, 194, 195, 238
- Карађорђевић Персида, 217,
222
- Клемансо Жорж, 133, 134
- Константиновић кнез Јован,
150, 151
- Костић Милан, 35
- Лукачевић Стеван, 35, 48, 108,
109, 222
- Љотић Владимир, 110, 161
- Магдаленић Михаило, 12, 238
- Мандл, 93
- Маринковић Павле, 101, 134,
135, 136, 137, 138, 143, 176
- Мариновић Јован, 217
- Масарик Томаш Гариг, 147
- Машин Александар, 32, 35
- Машин Драга, 12, 238
- Мијатовић Чедомиљ, 49
- Мијушковић Лазар, 115, 116
- Миловановић Милован, 86,
87, 89, 92, 114, 124, 133, 134,
135, 144, 145, 154, 155, 157,
164, 199, 239
- Миловук Катарина, 184
- Милосављевић Светозар, 159,
160
- Милошевић Јова, 79, 206, 236
- Мирослав кнез, 233
- Мишић Петар, 35
- Мркоњић Петар, 145, 248
- Настић Ђорђе, 85, 114, 131, 136,
146, 147
- Ненадовић Јаков – Јаша, 28, 29,
41, 71, 174, 176, 189
- Ненадовић Младен, 220
- Ненадовић Сима, 217, 220
- Нешић Др Ђорђе, 32, 33
- Николајевић Светомир, 144,
162, 177
- Николић Андра, 30, 53, 56, 59,
80, 87, 88, 152, 157, 158, 238
- Новаковић Стојан, 19, 39, 92,
93, 99, 149, 169, 237
- Обреновић краљ Александар,
12, 14, 18, 19, 22, 35, 38, 39,
40, 56, 75, 108, 136, 155, 237
- Обреновић краљица Драгиња
– Драга, 107, 163
- Обреновић кнез Милош, 219,
232

- Обреновић краљ Милан, 18,
19, 39, 75, 76, 85, 107, 126,
136, 155
- Павићевић Иван – Иво, 32,
83, 89
- Павлович цар Александар I,
221
- Пачу Лазар, 53, 89
- Пашић Никола, 8, 14, 26, 27,
28, 29, 35, 38, 45, 48, 51, 52,
53, 54, 55, 56, 57, 62, 65, 66,
78, 80, 81, 82, 86, 87, 95, 96,
103, 104, 108, 110, 111, 124,
128, 135, 143, 155, 157, 158,
159, 161, 162, 169, 170, 171,
172, 173, 176, 183, 190, 192,
198, 200, 254
- Перић Живојин, 170
- Петковић Тоша, 111, 112, 127,
131, 132, 142
- Петровић Његош Јелена, 73,
74, 91, 95, 105, 143, 197, 253
- Петровић Миливоје Блазна-
вац, 218, 219, 220
- Петровић Милутин, 208, 209,
210
- Петровић Михаило – Алас, 32
- Пећић Драгутин, 81, 89
- Пиштељић Лука, 112, 121, 125,
196
- Поенкаре Ремон, 164
- Поповић Војвода Симо, 130,
139, 153, 196, 197
- Поповић Дамјан, 32, 35, 101
- Продановић Јаков – Јаша, 70,
159
- Протић Стојан, 33, 53, 70, 88,
102
- Путник Радомир, 54, 55, 78,
199, 200, 201
- Радев Никола, 57
- Радовић Андрија, 176
- Радовић Слободан, 124, 232,
240, 243
- Рибарац Стојан, 38, 70, 154
- Риза Беј Хусеин, 182, 188
- Романов цар Александар III
Александрович, 85, 147, 153,
186, 194
- Романов Јелена Петровна –
види Карађорђевић кнеги-
ња Јелена.
- Романов Иван (Јован) Кон-
стантинович, 150, 151, 249
- Романов цар Николај II Алек-
сандрович, 37, 91, 128, 134,
151, 173
- Руварац Иларион, 34
- Сазонов Сергеј Димитријевич,
171, 173, 176
- Симић Живојин, 136
- Скерлић Јован, 160, 162
- Станојевић Алекса – Аца, 38,
108, 128

- Степановић Степан – Степа,
160
- Стефановић Виловски Тодор,
133, 134
- Стојановић Љубомир, 32, 38,
41, 52, 66, 70, 89, 96, 129, 159,
160, 161, 175
- Столипин Петар Аркадиевич,
172, 196
- Талат Беј Мехмед, 183, 194
- Тимотијевић Коста, 89
- Тодоровић Велимир – Веља,
163
- Тодоровић Петроније – Пера,
24, 134
- Томић Јован, 33, 34, 58, 64, 77,
85, 110, 124, 195, 224, 233
- Трифковић Марко, 84, 161
- Трифуновић Милош, 52
- Туцаковић Милош, 29, 50
- Убавкић Петар, 221
- Фердинанд I краљ од Бугарске,
22, 23, 24, 57, 58, 106,
129, 130, 155, 156, 164, 165,
166, 168, 169, 189, 192
- Фети Паша Ибрахим, 44
- Фон Бертолд Леополд, 173
- Фон Ерентал Алојз Лекса, 154
- Форгач гроф Јанош, 144, 239
- Фридрих цар Вилхелм II, 120
- Хамид II Султан Абдул, 120,
121, 139, 183
- Христић Никола, 219
- Чолак-Антић Бошко, 32, 36
- Шантић Алекса, 45, 238

САДРЖАЈ

Напомена приређивача уз овај рукопис 7

УСПОМЕНА НА КРАЉА ПЕТРА

1903	11
1904	21
1905	27
1906	41
1907	68
1908	79
1909	96
1910	120
1911	149
1912	157
1913	177
1914	193
1915	217

Поговор 235

Кратке биографије аутора и главних личности 241

Регистар личних имена 255

ЗАХВАЛНОСТ

Приређивач дуује захвалносћ дуојојодишњем пријатељу и сараднику мр Слободану Радовићу, изузетном познаваоцу живота и дела Добросави – Доброслави М. Ружића, на несеквичним и корисним саветима током прекуцавања овој рукописа, припреме текста и писања прилога.

Доброслав М. Ружић
УСПОМЕНА НА КРАЉА ПЕТРА

Издавачи

Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића, 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

Удружење за културу, уметност и међународну
сарадњу „Адлигат”, Београд, Јосипа Славенског 19а,
www.muzejknjige@gmail.com

За издавача
Др Небојша Кузмановић
Виктор Лазић

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300 преимерака

ISBN-978-86-6178-124-7

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

821.163.41-94

РУЖИЋ, Доброслав М., 1854-1918

Успомена на краља Петра / Доброслав М. Ружић ; приредио
Доброслав Д. Ружић. - Нови Сад : Архив Војводине ; Београд
: Удружење за културу, уметност и међународну сарадњу
“Адлигат”, 2024 (Нови Сад : Сајнос). - 261 стр. : илустр. ; 21 см. -
(Библиотека Посебна издања / Архив Војводине)

Тираж 300.

ISBN 978-86-6178-124-7

COBISS.SR-ID 144570121